

श्री रमणुलाल वसंतलाल द्वेसाई
सन्मान समारंभ समिति, वडोदरा.

प्रमुख

श्री अण्णालाल पंड्या

सहयोगी

सौ. वीष्णुअडेन मेढ
श्री रमाकांत गौतम
श्री लाललाल डोगरी
श्री रमेश गौतम

मन्त्री

श्री दिशानसिंह व्यापडा

२

અનુક્રમ

English Section

A Message	V T Krishnamachari 3
Ramanlal An Appreciation	S V Mukerjee 4
As I Know Him	B Bhattacharyya 8
Some Random Impressions	Ashwin 11
And As I Know Him	Ramkrishn R Gautam 19

સંમ્બંધો

બને, મુહુર્ત સચરે	પ્રા મનમુખનાન ઝવેરી	૩
ગમલુ	શ્રી ચન્દ્રવન મહેતા	૬
બીની દષ્ટિએ	શ્રી શ્રીકાલ દનાન	૭
એ-અગત દષ્ટિ	સૌ રીણામરેન મેઠ	૧૦
મારા નશુરો	સૌ દ્રૌપદી દેસાઈ	૧૫
પત્રીની દષ્ટિએ	૨ સુધા દેમાડ	૨૦
વલાનખોયા નમલાભાઈ	શ્રી મુનિનાન શાહ	૨૭
બાનસંમંથા	શ્રી શાન્તિગર મન્નુના	૩૨
માઝા પરિચય	૩ ન્તાપ્રભા રણદિવે	૩૬
માધુર્યભરતિ નમલુનાન	પ્રા ચતુરભાઈ પટેલ	૪૬
નન્ટિયર મેન	શ્રી ગ્મેશ ગૌતમ	૪૩
સર્જન સાધર	શ્રી ગોકુળદાસ ગરચુરા	૫૮

વિવેચનો

ગુબેન	શ્રી કનૈયાનાન મનરલી	૩
એ-અનીસા	શ્રી મિશનસિલ ચાનગા	૪
અપિપ્પા નવનમ્થા સારિતમ		
શ્રી ગમલુનાન દેસાઈનુ મ્યાન	શ્રી નાનાનાન નવિ	૬૫

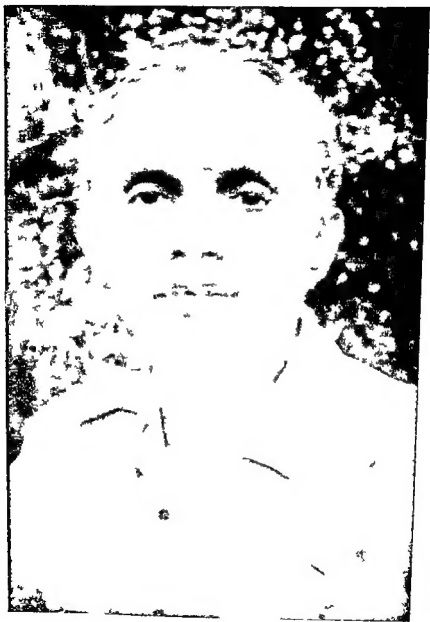
શ્રી અમર તાર દેખા ની નર ઉપાસના	આ મુનિજી	૮૧
શ્રી અમર તાર ગેરા	પ્રા અનંતનાર નારા	૮૮
આમતની	પ્રા. નર નામ વિરે	૮૮
નરતથામર મેળુ નાનુ અનરિવેન	શ્રી રગુરત નર	૯૮
શ્રી અમર તારના આરિયની ગુરના	શ્રી ગિમન તાર વખારીના	૧૦૧
ઉપર અમર		
મામોદાર પ્રતિમા શ્રી અમર તાર	શ્રી મણિપાન સાદ	૧૦૪
અથા		
ગુરનાની અનાની આરિય મે	આ અમર તાર શ્રી ગુરનાના મે	૧૦૬

પ્રકીર્ણ

મરુ મારિ	શ્રી મુન્દર	૧૧૭
નર નરમિદનાના ગીતો	પ્રા વિરયનાય લે	૧૨૦
ગુરનાના અમર તાર વખારો	શ્રી ગુરનાની દે	૧૨૬
અમર તાર	શ્રી પતિત	૧૨૬
નાકુતના નરુ અમર તાર	શ્રી બારિયા નર મારી	૧૪૩
ગીતીની અથા	શ્રી રુદ્રનાય માધી	૧૦૫
ઉમા	પ્રા ગેરિયાના ભર	૧૦૮
શ્રી મર તાર ગીત	શ્રી ગુરનાના મે	૧૭૧
અમર તાર ગીત અમર તાર	પ્રા મરુતના મરુદાર	૧૭૩
મુદુ અથા	શ્રી રેશના પમા	૧૮૦
મરિત ઉદય	શ્રી રમણી વિવે	૧૮૨

પરિશિષ્ટ

અમારો અરાર	૧૬૩
શ્રી અમર તારના ગુરના	૧૬૬
શ્રી ૨ નર દેસાના અનર તેમન ઉપરના લેખો	૨૦૨
શ્રી ૨ નર દેસાના મુખ અનર પ્રસંગો	૨૦૪

આજના રમણભાઈ

મારા તરફથી

ત્યારે કેટલાં મિત્રોએ શ્રી રમણનાની ગૂઢગત અને ગૂઢરાતી સાલિયની સેવાના સન્માન દગ્ગા એ- અવિધિસગ્નો સમાગલ યોજવાની નાત મને નહીં ત્યારે મે તરતજ દા પાડી માગથી બીજુ શ થાર?

આધુનિક ગૂઢગતના સાચા ચિત્રનાર અને તની આગાઅભિનાસઓના પડધા પા નાગ રમણનાન ગ્તા, એ- મિત્ર તરીકે એમના તરફ મારે પક્ષપાત વધારે ખગ એમનો અગત પગ્ગિય જેમને ન હોય, તેઓ એમના પુત્રત્રે વાચીને જ બને અતો મેળવે જતા એમના ઝા- તા અવૃગ જ ગેવાના હુ તો એમને અગત ઓગળી-ગળીને તેમા વધારે આનદ લઉ છુ

હુ હમણા નણુ વર્ષ લગ્ન ગહી આ યો એ અમય દગ્ગયાન જે મને વધારેમા વધારે ઉણુપ સાનતી હોય તો તે એ હતી કે ત્યા શ્રી રમણનાન અને શ્રી રમાનાન જેવા મિત્રો સાથેની નાતાની મોજ કયાથી લાવુ?

આ નર્મે શ્રી રમણનાની એનાનમી વર્ગગાદ આવે છે એ માટે મન તો એ- આમગ્મિ- ઘટના જ છે “ નનપ્રવેગ જેવા નાનના શમ્પ્રયોગ સામે મારી અખ્ત દ્વિયા છે એ તો નમાનાઓનો દ્વિઅર્થી નમ્દપ્રયોગ છે પચાસ વર્ષ નાનપ્રમ્થ શરૂ થાય એ માન્યતા ગૂઢગતમા છે, એ એનુ-મનતીય છે

શ્રી રમણનાની અનનગમ્મિનુ શિખર મને હુ દૂર જણાય છે આ પ્રસંગ તો એમના ારના ધ્યાના પય ઉપગના એ- મીમાચિદ્ધ જેવો છે માન એ- સદગત મિત્ર ગનુબાર્દ-ને એ ારના મેન તા ગૂઢગતી

સાહિત્યમાં પોતાનું ધ્યાન એમણે જરૂર નક્કી કરી લીધું તેમ-ને અમને ખ્યાલે “હોડગઓ” તરીકે સંબોધવાનો મોખ હતો. એમના ગમ્મોનો જો હું પડ્યો પાડી શકું તો હું પણ થી ગમ્મણાનને હું “સાચા હોડગ, જીવો ગરજો.”

હોડગના આ પ્રાચીન અમનનાને પોતાની પ્રમિદિનો ધણો સ્થાન કે આ અમારૂં જાણ મે આપેના સાથ માટે એ અને પૂરેપૂરી માફી તો નહિ જ આપે, પરંતુ એક ફાગી દિવિના નમ્મોમાં હું હોડગ કે “હે પ્રભુ” જે અમે પાપી ન હોઈએ તો તારી દયા શા દામમાં આવવાની છે?”

ગમ્મણાનના સાહિત્યસર્જનના તેમજ એક જ તેમના જીવનના વિવિધ પાસાની દરેર તેમના મિત્રોએ લેખોદ્ધાન આ અભિનંદનપ્રથમાં દરેલી છે એ જોવા છે તેવા આપની સમક્ષ એવી આશાથી નજૂર હું કે કોઈ અપરિચિત, અણુનાગી ડોઝનાગી આપણને એમણી સાપડમે, જેમાં આપણને આપણા આ માનીતા લેખની કોઈ અણુચિંતવ્યા પ્રમારે દેહર દગવાની-અને તેનો દરજ્જો વધારે આદર દગવાની તત્ત પ્રાપ્ત થશે.

આ અન્યમાં લેખમાં સહિત જે જે મિત્રોએ નાગણીપૂર્વક સદના આપ્યો છે, તેને માટે હું માગ તગ્ધી અને માગી સમિતિ તગ્ધી તેમનો અહેસાન માનું છું, અને જોવા છે તેવા આ અન્ય ગૂંજાનને અગ્ણે ધડું છું.

વડોદરા

તા ૧૬ ૫ ૮

અંબાલાલ પંડ્યા

ENGLISH SECTION

I am glad to send a message to the commemoration volume which is proposed to be issued on the occasion of the 51st birthday of Mr Ramanlal V Desai. Mr Desai is a wellknown author in Gujarati and has written extensively on subjects relating to social reform and rural reconstruction. His books are widely read and have helped to form an enlightened public opinion in important aspects of national life in this part of India. I am glad that Mr Ramanlal Desai's work is being so widely appreciated.

' DILARAM ' }
BARODA
2nd May 1942

V T. KRISHNAMACHARI

S V Mukerjea

RAMANLAL AN APPRECIATION

Fifty years are an excellent output in India where life is brief and death stalks the land. They form a useful point in the march of time to look back and take stock of gains and losses. As in cricket a half century in life is an important event but unlike cricket the fuller such half centuries are with chances the richer they are and the more vivid in their colouring.

The life of Ramanlal and the wanderings of his well stocked mind have been similarly varied and rich. He has delved deep in the literature of England. From poetry and drama—he has not daunted to come down to pedestrian prose. In many forms he has touched excellence. For the history of his country he has always had a deep and reverent interest. For economics with its deadly and dismal detail and even for figures he has a *flair*. The *life of Gujarat with its vivid human material* he has touched at many points. All the gamut of its social experience he has reproduced in his writings from the grave to gay from the frumpiness and frivols of its high life to the poignancy and bitterness of its city's evil from

the din of its crowded markets with their rushing men and women on whom the fever and the stress of money have cast their indelible symbol to the hushed stillness of its country side covered over and dazed with the sunlight

Rarely has his pen strayed beyond Gujarat Occasionally as in *Bharelo Agni*, he has taken the big theme of the Indian mutiny and woven round it tender human incidents In the immense romance of *Kshiti*, he turns to the glowing pauranik past of Gujarat and revels in *Nag Kanyas* and the dim world of supernal presences In his *Divya Chakshu* he takes colour from the Satyagraha campaign of 1930 and all that hectic business of flag salutations non cooperation marches lathi charges, and trials crowds into his canvas bursting for place In the *Chhayana* he returns much later to the theme of India's political discontents In these efforts Ramanlal is perhaps less happy than in his other works As Munshi has it a pale atmosphere of heroic resolve and conduct curiously unrealistic pervades these attempts

He attains much greater success in the telling of the story of simple love be it in the setting of modern days in the halls of the gilded rich or in the cloistered simplicity of homes as yet untouched by Western influences *Sneha Yagna* is delicious reading *Sirish* and *Kokila* continue with success this strain of writing and achieve art in the conversations that give tone to the action

But his triumph as his heart lies in the restful content of Gujarat's village life His *Gramatikshmi* volumes are his masterpiece in that they achieve that poise and restraint

in dealing with tense situations that will remain his permanent contribution to Gujarati literature

If one were asked what are his leading ideas in all his work one would begin with his emphasis on the reconstruction of the past history of India as being vitally necessary to the rebuilding of the present. This link must be ever present in any thought of refashioning or reform for to Ramanlal deeply sensitive to the romance of India's past all the failures of the present are but broken arcs and a triumph & evidence of the fulness of the days

Next one would note the completeness of his conception of life as a novelist. He would not shun evil even and in his Purnima he produced a most profoundly touching study of the problem of prostitution

This would lead to the third point his stand for Woman. Ramanlal's women are always sprightly, full of quick exits and entrances with delicious spites and darling angers. No submissive doormats they are apt to stir the imagination without revolting one's sense of beauty and propriety

Just as man needs woman in joint human progress so also must villages march with towns in a common march towards higher life. No development in towns can be successful without this uplifting aid from the rural population. If they continue backward in the slime of poverty and ignorance no amount of progress in town life will avail. Between the two there must always continue helpful contacts and complete understanding. The lamentable results of frustration and failure resulting from workers from towns toying with rural reconstruction without sympathy

are pointed out again and again in his writings—in his essays novels and plays

The ideal is to strive for a completer life in which all the units of Gujarat ■ variegated population will be attuned to sympathy and love—so that a comely human personality may result—straight limbed beautiful and strong

---

B. Bhattacharyya

AS I KNOW HIM

I came in contact with Mr Ramalal V Desai in the early years of my official career in Baroda when he was holding a key position in Government as an Assistant to the Ministers. It was a simple matter but official writings of various interests had already made it sufficiently complicated. It fell to my lot to explain the case as clearly as possible to Mr Desai. He was convinced of the justice of the case and gave such timely aid that a young and able officer was saved from humiliation and loss. Since that time I have been a silent admirer of this author-administrator who proved himself to be not only a friend of the oppressed and the unfortunate but also a fierce champion of truth, honesty and justice.

Thereafter I knew him as a dramatist when I witnessed the grand dress rehearsal of his now famous drama 'Sankita Hrdaya'. The impression of that night is still very vivid before my mind's eye and I still remember the series of tense situations cleverly created by the author with the magic of his dramatic art.

Later I became intimate with him when he joined us as a member of the Translation Committee. Since his

appointment he has been regularly attending these meetings and taking a lively and active interest in the proceedings. In these meetings Mr Ramanlal is popular because of his genial temperament, unbiassed judgment and high ideals with truth and justice in the background. He considered every application with sympathy and kindness, and I could notice that he was particularly unwilling to hurt the interest of any one. In short here Ramanlal showed himself as a perfect gentleman with all human qualities such as kindness, sympathy, fairness and, if I may be permitted to say so, scrupulous non-violence. Though plain speaking, he is also unusually sweet.

I had good fortune to be acquainted with some of his writings and I have seen some of the appreciative notices of his career as a writer. I do not claim to be a critic of his works which are all written in Gujarati and I do not wish to play the role of a reviewer here. It is however plain to me that Mr Ramanlal is gifted with high literary talents, extreme versatility and wields a powerful pen. As a novelist, he has contributed about a dozen novels; he has been a poet of no mean order; as an essayist, he is well known and he has tried his hand even at short story writing, and in all these he has succeeded eminently. The great gift of penmanship he has used with caution and care with the sole object of ennobling and beautifying everything that he came across.

As an officer he spent most of his life in the dry-as-dust Revenue Department, and here again he made a name by the sheer force of his character, his devotion to duty and by his natural sympathies with the people placed in his charge. He mixed freely with the people, came in intimate contact

with them shared with them their joys and sorrows and knew their grievance in order to remedy them. In the Central office he distinguished himself by his thorough command of details by his judicial frame of mind and his readiness to hear complaints patiently. Mr. Ramanlal had an opportunity to go beyond the bounds of India on Government duty to the enchanting islands of Java and Bali which were strongly influenced by Indian Culture. Of these charming islands he has left a brilliant account. Now in the time of the War he holds an important position as Information Officer to the Government of Baroda and as all can see he has shown outstanding ability and resourcefulness in banishing fears, doubts and panics from the public mind.

The greatest virtue in Ramanlal is his scrupulous unostentatiousness. In fact he appears to me to be very simple with strong hatred for advertisement. He is one of those few men in Baroda who do not wish to come to the limelight or come forward in an aggressive manner. With a temperament like his he would not have been known at all or gained any recognition whatever but for his books. It is all the more pleasing therefore that he is brought out of his self-embraced obscurity and honoured by kings, learned bodies and the public alike.

The idea of presenting a volume on the attainment of his 51st birthday is a happy idea and I join in the tribute that is being paid to this great writer universally on this auspicious occasion.

May God Almighty make him still greater in years and in honours.

happy destiny of man. In fact he visualizes for man a social existence freed from internecine struggle and based on cooperation and solidarity. Whether the inevitable cooperative society of the future will come by the pacifist route which Ramanlal along with other humanitarians envisages has been a matter of controversy. Nevertheless the unflinching faith that such a society will emerge in the future makes Ramanlal and such other deep lovers of humanity great and valuable creative forces who keep alive and strengthen in man even in the darkest hour to day what is best in him his human essence and hope for better social existence.

Like other humanitarians Ramanlal has unlimited faith in the intrinsic goodness of human nature. They consider that knowledge and human feeling will finally convert the predatory sections of mankind to give up their inhuman and anti social ways, surrender their power and cooperate with those whom today they maltreat in building a social order based on freedom. One may here just remark that there is no absolute but only historically and socially conditioned human nature. As such the wisest argument and the most fervid human appeal when they challenge the monopoly possession of power of the privileged groups may be of no avail since the very consciousness the human nature of these group is conditioned by their privileged position in society. As such they may not simply understand nor remain impervious to and recoil from ideas however ably argued and moral appeals however fervently made involving the abdication of their status.

This is how the anti-pacifists would argue

Ramanlal's works are exponents of this method of social transformation. It is the Gandhian way. Under the stress of this conviction, he has even introduced characters (Subahu) in his historical novels, like "Kshitija" who are the protagonists and practitioners of the principle and technique of pacifism, ethical appeal, self suffering etc. We feel here that our humanitarian author and artist introjects in history his own ethical conception. We doubt if in those ancient inter racial struggles portrayed in "Kshitija," any of the leading characters felt a moral qualm, an ethical objection to the use of force to accomplish his aims. One feels that the artist has transferred his own consciousness to those characters.

One is impressed with the encyclopaedic interests of Ramanlal. He never writes on a theme of which he has not made a thorough study. His social and historical novels are based on strenuous research and as such are authentic replicas of reality (except in so far as the demands of art require a modification or accentuation of reality so that the objective truth becomes artistic truth thereby bringing the reality closer to consciousness). This passion for truth and strenuous hunt for facts is rare among writers.

Thus Ramanlal not only feels the deep concern of an artist for form but also the passion of a scientist for facts, for objective truth, for reality as it was or is. Like a scientist he gathers data, tests their truthfulness and out of these elements weaves out an organic social or historical picture which radiates truth in minutest detail. He

considerably fulfils the conception of an artist as unfolded by Tolstoy viz 1 A correct i.e., a moral relation of the author to his subject, 2 Clearness of expression or beauty of form and 3 A sincere feeling of love or hatred of what the artist depicts "

Ramanlal has almost an uncanny ability for literary creation. He can elaborate novels and stories of great artistic value, and dealing with grand themes, in the meagre sparetime which survives after attending to hard administrative work which he has to do as a state official. Even this spare time is punctuated with social calls from a steady stream, a veritable procession of visitors, throughout. I have been simply surprised at how he can with ease and effortlessly, achieve transition from a long and often boring talk with a group of visitors to the immediate resumption of his literary work, to the further development of a plot or a situation which he had to leave due to the arrival of the visitors.

Artistic labour is the subtlest, most strenuous form of labour. Artistic creation demands uninterrupted prolonged leisure and seclusion unmolested by irrelevant social calls. To choose a word, to fix a phrase, to delineate a character without inner contradictions to guard the artistic unity of his work-structure to maintain the underlying rhythm of his art work all this imperiously and inexorably demands unobstructed spare time for the artist. He must be a very mature artist, his very being pervaded with the rhythm of art, who can achieve art work in the very midst of administrative duties and social interruptions.

Waves after waves of visitors invade the premises of Ramanlal the humanist artist. Being rich in practical intelligence people rally to him for guidance from the most insignificant to the most complex and urgent personal problems. Our humanist author likes to heal human wounds by a tender word, a wise argument.

But there are many who undisturbed by any consideration for the artist, pay him visits just for nothing. I have been a spectator of some of these assaults on his meagre spare time by visitors. Ramanlal is too soft-hearted to hurt the susceptibilities of these time-killers by discouraging their visits. He submits to their guillotine too readily. In the midst of one of such tragicomic situations, I thought, how much the great artist whose very life breath is art creation must be suffering from the boring, prolonged pointless talks of these bipeds who are veritable dacoits of his time and energy. Ramanlal is too humane even to allow the pain of boredom he is subjected to to be betrayed even by a yawn.

As mentioned above Ramanlal is essentially a humanitarian, a staunch uncompromising defender of human liberty, dignity and right to unfettered self expression. The strident rebel notes of the song of the slaves on the ship in "Kshitiya" reveal what indignation at the suppression of human freedom and sympathy for the enslaved, Ramanlal carries in his heart.

Ramanlal has organic aversion for all that makes for disrupting human solidarity and obstructing human co-operation. He hates hypocrisy, detests intrigue, and generally avoids affiliation to institutions since these are

usually *hotbeds of unscrupulous factional struggle*. He feels that man's relation with man must be open, frank, fraternal.

Though having a definite world out look (philosophy) and views based on that out look, Ramanlal carefully listens to all species of views even though they be antagonistic to his own. He objectively studies these views and if he discovers even a grain of truth in them, he is full of sufficient intellectual integrity and heroism to reconstruct his own out look in light of the new discovery. This explains why Ramanlal always grows, does not lag behind. His works are an ascending series mirroring his own ideological growth.

He is an artist of remarkable sensitiveness (the one supreme criterion to judge artists by). He is an intellectual of great force, a scholar of wide erudition, versatile and above all never ossifying.

Ramanlal's sympathies are always with the suffering humanity, the down trodden. He dives into the depths of society, deals sympathetically with the despised humans of the lower world, becomes the passionate spokesman of their inarticulate agonies and partisan of their struggles.

A common prostitute, a member of the criminal tribe, a poverty stricken middle class man, a labourer, a farmer become the focal points of interest in Ramanlal's novels.

He lashes the grabbing profiteer, the unscrupulous lawyer, the high handed bureaucrat.

The prostitute is only the victim and outcome of the economic violence of society. The criminal only emerges

from the defective social environs and is therefore himself the crime of society. This is how Ramanlal thinks.

My personal impressions will not be complete if I do not refer to the father of Ramanlal especially because some of the most eloquently humane qualities in Ramanlal seem to have been inherited from the father. One loves to look at Ramanlal's father. He is a classical old man, a master of repartee, generous to a fault, more than a match for any redoubtable belligerent of wit, with heart replete with deep human kindness and all this at the hoary age of eighty two when most old men become shrunk in thought, shrivelled in emotion, and lose all vivacity and vitality of disposition. When other old men who have reached this age are making frenzied religious preparations for the next life or are consumed with dread of the approaching end or become self centred this brave old man has retained and continues to take a healthy intense interest in all things and happenings of our mundane world. He incarnates, in a vital way life's healthy appetite to live. My affection and respect for the good old man were enhanced when I came to know how in the spring of his life at that time when nationalism was scarce he was associated with the first nationalist organ (Deshbhakta) in that part of Gujarat wherefrom he hails. Even now he actively follows all political events and avidly reads daily papers, magazines etc. Long live the dauntless kind hearted vivacious old man!

Ramanlal the eminent intellectual artist whose name is a household word in all Gujarat whose literary works are a mirror in which the stormy events of the last two decades

are colourfully reflected and which are the arena of the material and spiritual strivings and struggles of the people during this period this great saint of Gujarat is now embarking upon his fifty first year

This is a glad hour a festive moment

Art is the most precious flower grown on the tree of social development. A people must always treasure with affection and care their artists who are the supreme expression of a people's creative energies

To day humanity is passing through a fateful crisis. The world is a volcano the world history a hurricane an all sweeping cyclone

To day more than ever we need artists who can kindle in people the emotion of enthusiasm to defend human liberty and progress

The artist rejoices when life flames intensely and life's tempo is rising. In lyrical language in magical word combination he expresses the conscious or semi conscious urges and aspirations of the people

Our artist has proved in the past his great ability to react to great historical events. In future also we feel sure he will continue to take artistic measure of big events which are brewing in the social world and further give the people of Gujarat masterpieces of art which will mould the thought and emotion of the people for a *historically progressive solution of their social economic and cultural problems*

We hope so we are sure

Ramakant R. Gautam

AND AS I KNOW HIM

It affords me an impish pleasure in writing about Ramanlal. It is impossible to view with any degree of equanimity, the unexpected measure of popularity he enjoys, and I being very human cordially welcome this opportunity to indulge in an unsystematic hunt for unknown chunks in his almost impregnable armour of well of 'Oh Ramanlal' a very nice man, certainly a perfect gentleman, positively a good man—a great writer, I hear eh! Oh yes yes—who has not read his books," etc etc

You must have immediately spotted from the above mentioned eulogistic appreciation that I find it beyond me to describe him in one word or even two, secondly the phrase 'a great writer I hear' is my personal contribution or say rather it is I who have dared to add 'I hear' after writer in this daily unchanging slogan

I happen to be rather a casual reader of his novels, though I believe he has written a good deal on a number of other subjects. I mean things like psychology, poetry, why does one live and other such heavy, hazy, but ultra

important puzzles, whose solution seekers have up to now flooded the long suffering world with words and still more words. His latest contribution to the 'books for reference' side of literature is the series of fine lectures on Gujarati Sahitya (literature) delivered under the auspices of the University of Bombay. I have read them all,—every word of that epitomic, learned stuff. Yes, sir, I know everything about Gujarati literature right up from Hemchandra down to Nanalal who enjoys the pride of place by having a whole lecture written on him only, and still further down upto yesterday. I feel as if I myself have read Nanalal—must have.

You are perfectly justified in asking "why did you do it?" Well the naked truth is, the reasons were strictly personal and confidential, but the fact stands I did. I made inquiries as to how his predecessors had fared in their previous efforts, and the degree of enthusiasm they succeeded in raising in the public, normally branded as illiterate, because I have a shrewd suspicion, nay a conviction that the public all over the world prefers to remain definitely illiterate if given an option of swallowing such indigestible literary stuff. I proved to be right. It transpired that the opening lecture is usually attended by about forty ladies and gentlemen, whose altruism has overpowered their materialism. Half of them are connected with the event. Then the number steadily dwindles down till the papers omit to mention the audience altogether. Rumor has a soft corner even for me, and out of a sense of gratitude I consoled myself with the utilitarian satisfaction that the University does possess a sense of far play, as it.

makes up for the audience by compensating in filthy lucre. But the devil in me was mightily tickled. I chuckled at the idea of ■ Sarojini Naidu addressing an empty auditorium. In my innate nobility of thought, I even saw the bright side of the picture, which lay in the chastening effect on an unconscious swelling of such a popular head.

The university had chosen a place which would look fairly full with the expected audience. My respect for the literary lion's feelings was strong enough to restrain me from a personal review of his discomfiture. But lo-venī vedī vicī—or some such equally powerful unknown words for emphasis. On the very first day the university authorities had the shock of their lives. They had to shift the venue to the Convocation Hall because there was a real audience. 'And what an audience' was the description given by a mutual friend, who being a literary pessimist like myself, must be believed. Over a thousand women and men collected in force to see the man, the author, the creator of Gujarati heroines, the studious social reformer, because I have too much respect for the sound common sense of the average Gujarati to believe that he rushed up in his thousands to hear the lectures. The attendance increased daily till in the last lecture the hall was positively overcrowded. I believe it must have been a different set of audience every day and then Kanaiyalal Munshi was the president, any way did ■ Sarojini Naidu ever address an empty auditorium!

Ramanlal must have finished more than thirty books by now, which puts him in the class of prolific writers. It has

been a great mystery to me how his books become so popular. I mean how he has managed to instil into his words and phrases the necessary attractiveness and sense to capture our average reader's lethargic attention and induce him to stick to it till the finish and even ask for more. It is not that he is incapable of writing solid sound stuff. On the contrary he ought to have occupied a far higher pedestal than his sympathetic and appreciative admirers have built for him but it is the method of his writing, the time, place, occasion, mood, inclination and even his health all arrayed against him. An illustration of his daily routine would I think explain what I am driving at. He has a great theoretical dislike of being late and hence there is constant struggle between the inherited instinct of being late (his father never attended office earlier than 12 noon, being on an average one and a half hours late) and a moral conviction to be in time, hence the half hour before office time is always full of almost violent activity in the household and he ultimately does manage to be in time. The procedure of his writing a book is that the editor of our local one and only Sayaji Vajaya Mr. Maneeklal Doctor sets the ball rolling by gently reminding Ramanlal about the Bhet Pustak (annual gift book) and is equally gently ignored. Then the reminders stiffen in form and frequency till they assume the form of almost mental torture. Ramanlal, tired, overworked, ever in search for privacy and peace, picks up a blank sheet and pen and struggles for a title which after about ten minutes concentrated effort proves elusive. The title is dropped and Chapter I put down at the top when a gentleman calls =

in who is greeted with a smile and unstinted courtesy.

Oh I see you were serving under me at N . . . What can I do for you ? Yes I'll try my best what is this ? oh the number certainly leave it here . . . Reader you are mistaken that is not the end . The visitor is not in a hurry . It is the same urge which compels a patient to deliver a graphic and detailed description to his doctor till he almost transfers them to the harassed healer . The fact that the host is busy does not in the least worry the applicant and the victim's disarming smile which is a fixed mask encourages the attack . Enter a servant yes what do you want ? oh Maneklalbhai wants whatever is written as the compositors are waiting ? Well I have written something see . The words Chapter I are exhibited . The servant stands unimpressed . The visitor laughs because Ramanlal smiles . After a few minutes the servant inquires for the matter and is requested to come in about half an hour . Enter another visitor inquiring about his MS which he had submitted for a review and a preface about a couple of years back . Before he is satisfied enter two more of the ilk with a request to attend the opening ceremony of a coal cellar or something—a polite discussion about date and time . enter Bhatji the cook announcing dinner . On a lucky day one of the regulation visiting crowd turns out to be blessed with that so obviously uncommon possession common sense and tells the rest to retire and leave him to his bath dinner and office . A hurried shave a satisfactory bath accompanied by the recitation of a few verses of Gitaji the favourite ones being recited twice a spare dinner slowly hurried through and a

bee-line for the drawing dressing room "Hullo, and what can I do for you?" A slip of a girl, a budding authoress, who had been quietly waiting coyly refuses to answer. More questions when met with an unaccountable silence result in "I understand, won't you please come tomorrow at 9 A.M. when I will be free to continue the discussion?" He is dressed, picks up his pen, when the door is again darkened "Seth wants—" "oh, I know, please come tomorrow at 9 A.M. when I will be free to—or well wait—what is the time—ten to eleven—alright—somebody please fetch a carriage, I have no time to go walking, give me a blank sheet." He sits down on his eternal unchanging seat, the swing, and succeeds in sweeping through a full sheet which he hands over to Maneklal's mimon, makes a dash for the carriage, and off to the office.

Once I remember he was hard pressed for time when his road to freedom was blocked, the Yama Duta (Death's messenger) demanding 'matter'. Now it so happened that the same recurring decimal had been sent back more often than his conscience would permit. Absolutely at bay he lashed about for something to write and being a man of wonderful literary resource, as he had to be working under such utterly impossible conditions he started a new chapter and wrote

'The heroine started singing'

One stanza followed by the age old but always attractive appreciation of the 'points' of the heroine from a new angle, then another stanza and so on till the song was finished. It was some well known Bhajan as far as I

remember. Next day the messenger for 'matter' appeared with a note from the annual aggressor that the 'matter' has fallen far short of the promised 'firmo'. Ramanlal smiles a forced smile of utter helplessness, which suddenly turns into a knowing one and I discovered a shrewd twinkle in his benevolent humid eyes. He dashed off something so quickly that I was intrigued and snatched the MS before it was whisked off, and perused that particular addition to his literary masterpiece. He laughed and well he might, he had written that 'the hero was so enamoured of her song that he insisted on an encore and she had to sing another song'. Then followed song No 2.

Almost all his literary creations have been built up this way, and hence, as I said, his popularity is a mystery to me. Applying the rule of three what could he not have failed to achieve if his circumstances had allowed him the physical and moral freedom to roam at will in the vast lands of literature, explore and risk an entree into its hidden fastnesses and feed a world ever hungry for the elucidation of the unknown.

Leaving alone what he could have done let us see what he *has* done. I think it is not generally known that his first novels were the Thug and 'Patra Lalsa', though both were published rather late. The hero of the Thug, who according to the British historians ought to have been a cruel, heartless, merciless murderer on a huge scale, is depicted as quite a young man with ideals of unity, a burning nationalism, an inborn Indian courtesy and sense of hospitality, and that peculiar chivalry of real bravery.

which urges him to save his natural enemy the White Captain. The Rumanian touch lies in the statement that the hero had sworn never to carry arms. This alarming deficit in a Thug and that too the leader and hero was bound to be summarily rejected by the eager readers to whom the very title connoted blood curdling yells and a fresh corpse in every chapter. He has tried feebly to cater to the public blood lust by introducing a leopard who was the secret guardian of the hero but even at the risk of unpopularity he has stuck to his ideals and convictions and it speaks volumes for his craftsmanship and sincerity and story value that he gets away with it.

His earlier novels beginning from *Patra Ialva* are more or less centred round the question of ideal womanhood. A heroine who I believe is a bit too perfect almost too good to live and invariably poor falls in love or is married to the hero who is an unmitigated idealist. Rumanian personally is very modest very shy and manages to blush violently at the mere mention of socially prohibited topics when introduced in a general discussion but his love scenes are sincerely and truly simply lipped up by even the austere and the ascetic. In the exposition of love I think the average public mind gratefully responds to ideals but reacts quite gleefully to the pictorialisation of realities. What is the attraction in Rumanian's literary love affairs? I think it is the successful attempt at generating that jangling tingling sensation almost a thrill which love always produces in spite of leaving out the baser elements of sexual attraction. He satisfies the human craving by introducing a new rank of intimacy which even though a little ideal in its conception

is still within the grasp of the average individual who feels ennobled in imitating it

His idealist hero generally fails to notice the subtle advances of the heroine, till she in sheer exasperation almost openly declares her feelings, which he had consistently failed to discover. This method of love making is I think distinctly mythological as in my absolutely limited knowledge of love and its literature I have failed to find a young man who ever missed the slightest opportunity of appreciating the budding fair sex, and the question of playing the icicle to a 'perfect woman nobly planned' does not arise

This sentiment and mode of love making reminds me of the bachelor sage Rishyashringa and princess Sant daughter of Lomapada a contemporary of king Dasharatha, Lomapada desired the presence of the sage in his kingdom to remove a curse, and some apsaras of his kingdom succeeded in luring him off from the jungle to the city, in spite of the sage ignoring their advances. But in this case the sage had never seen a woman

I believe Ramanlal's object in introducing and exhibiting a marked partiality for this gentle, dignified flirting, must be to emphasise the majesty of 'ideals' which can withstand even the all conquering assaults of cupid. Its success is due to the high voltage of suppressed passion in the back ground and the infallible appeal to the mothering instinct of the better halves for the rather helpless hero, for I am authoritatively informed that the ladies form the bulk of his readers, which in itself is a great achievement as they as a rule rarely take kindly to reading

Another prominent sentiment expressed in open defiance to the accepted social code is the wealth of detail in decoding the heart beats of the second heroine. She is usually married to a rich man, is secretly in love with the hero, and finds herself unable to erase him from her heart, in spite of her staunch loyalty to her husband. This state of affairs on the face of it, ought to be foreign to Ramanlal as per his reputation, and many mischievous males point the finger of scorn at these immoralities with their tongues in their cheeks. I believe these human touches are the secrets of Ramanlal's success and Ramanlal is intensely human. The eternal struggle between primitive but pure human passions, seeking freedom from the shackles of social conventions is ever an unfailing magnet which attracts both the referees and the fighters. Ramanlal agrees with and cleverly expresses the Hindu savant's solution in such cases by purifying love from its physical and personal aspect to that of the higher love for humanity, and thus direct the broken heart towards the royal road to the everlasting sense of happiness which lies only in absolute altruism.

Ramanlal is a staunch nationalist and has an unwavering faith in communal unity. He is an ideal son, almost too ideal to be normal, and an over-indulgent father. He is always overworked, and is practically never free from the ravages of sheer exhaustion, indicating a long rest which he says he never gets. To a certain extent he is right, but from my personal observations as well as from the innumerable private committees held between myself, his two children and nephews I must confess that more

often than not he himself is responsible for this state of affairs. I will try to clarify the statement by again resorting to the description of an oft recurring occurrence. When Ramanlal is driven to the wall in his struggle for time he issues strict instructions to the youngsters to tell everybody without exception that he is not at home. The youthful element who I must say to their credit are ever anxious to make Ramanlal comfortable particularly relish this order as the visitors are their natural enemies for delaying dinner tiring out Ramanlal and for keeping him away from them.

Is Ramanlal at home ?

Pat comes back the chorus. No—and he would not be returning for at least about five hours etc etc but before the sentence is finished down float the words. Please come up. Youth is sensitive and imagine their consternation as delineated on their interrogatory faces. The look of chagrin turns into furious helplessness when they find themselves unable to rub off the sweet smile which the victorious visitor bestows on his triumphant march. Why does he do it ? In my generosity of heart I believe he is in perpetual fear of being branded as a great man. It would be an act of positive injustice to him to accuse him of still hunting for popularity which he now is compelled to avoid.

I can safely omit any comments on his burning enthusiasm to help the lame dog over the stile his instinct for socialism his practical back to the village programme being subjects which abler more technical and more scholarly pens than mine are bound to thrash out to the very limit.

संस्मरणो

I personally believe that the story value in his social romances decreases in the same degree as the exposition of ideals increases but on my expressing the opinion that his didactic interruptions often obstruct the smooth flow of the tale I was told very plainly that those were the minute observations of human life wherein lay the main charm of his stories

I think he is a better poet than a novelist and a better dramatist than a poet He is a man of contrasts He is always tired but looks quite robust He attacks food but eats very very slowly and sparingly He is quarrelsome by temperament but worships peace He is a great non violent warrior He is in constant fear of hurting anybody and anything mentally or physically My niece Parimela narrates a rather characteristic story of this desire almost an idiosyncrasy of avoiding *hims* He inadvertently hurt a black ant (મીઠી) or found it hurt I forget which He himself administered to the needs of the wounded creature by gently sprinkling some water on its head and wounds My niece tells me that he even tried artificial respiration and the patient died of drowning and dislocated limbs but I am sure she was exaggerating

He sleeps outside in the garden but keeps a strong stick to suppress the howling dogs at night Whenever he hears a howl he bangs the stick hard—that is why it must be strong and if the howling still persists he suddenly throws the stick so as to carefully avoid hurting the dog

When he hires a carriage he pays in advance I have inquired of hackney coach drivers whether they ever come across a customer who paid his fare before ever

taking his seat, and the answer has always been—No. My friends who have travelled practically all over the world, assure me that they do not know of a similar incident having happened anywhere. Ramanlal says he feels more secure after he has paid. This trick of his often leads to financial complications. Once he had hired a carriage and as usual he paid in advance. The horse happened to have developed a domestic instinct and insisted on trying to enter every door which he found open on his left. Our progress was a zig zag crawl. The certainty of an unnecessary engagement with some offended house owner who might actively resent this intrusion induced us to leave the carriage. The driver allowed us quite pleasantly as he was already paid. We hired another carriage. Oh yes Ramanlal again paid in advance.

I always become rather enthusiastic about Ramanlal, so I think I shall call a halt and finish with the sincere wish that Ramanlal may acquire everything which would give him that peace of mind which he craves.

I personally believe that the story value in his social romances decreases in the same degree as the exposition of ideals increases, but on my expressing the opinion that his didactic interruptions often obstruct the smooth flow of the tale, I was told very plainly that those were the minute observations of human life wherein lay the main charm of his stories.

I think he is a better poet than a novelist, and a better dramatist than a poet. He is a man of contrasts. He is always tired, but looks quite robust. He attacks food, but eats very, very slowly and sparingly. He is quarrelsome by temperament, but worships peace. He is a great non-violent warrior. He is in constant fear of hurting anybody and anything, mentally or physically. My niece Parimala narrates a rather characteristic story of this desire, almost an idiosyncrasy of avoiding *himsa*. He inadvertently hurt a black ant (મૃગશીરસ) or found it hurt, I forget which. He himself administered to the needs of the wounded creature by gently sprinkling some water on its head and wounds. My niece tells me that he even tried artificial respiration, and the patient died of drowning and dislocated limbs, but I am sure she was exaggerating.

He sleeps outside in the garden, but keeps a strong stick to suppress the howling dogs at night. Whenever he hears a howl he brings the stick hard—that is why it must be strong—and if the howling still persists, he violently throws the stick, so as to carefully avoid hurting the dog.

When he hires a carriage he pays in advance. I have inquired of hackney coach drivers, whether they ever came across a customer who paid his fare before even

પ્રા. મનમુખલાલ ઝવેરી

ભલે, સુહૃદ! સંયરે

તમે નહિ વિરાટઃ ના, નહિ કશા ય એવાં જુઠાં
વિશેષણ ધકી અમે તમ સુવર્ણ આ ઉત્સવે
અસત્ય વદી વંચીએ તમ સુરેખ સૌજન્યને.

અકાટ બહુરત્ન આ વસુમતી તણા ખોળાલે
અનન્તગુણ રત્નની અમર ત્રીપ્તિ રાજી રહી; ૫
ન ભૂત મહીં વન્ધ્ય આ વસુમતી કદિ ચે હતી,
ન આજ પણ કૂળ એની રસરત્નસૂની થઈ,
શુ ભાવિ મહીં તો પછી કદિ ય એ થશે રાંકડી?

મહાગળ અસખ્ય જ્યા કવિગણે તણી કંપના,
કલા અમર આત્મની વિવિધ જ્યા કલાસ્વામીની, ૧૦
અનેક રમરાજવીગણની ગગ્ય લીલા લસી
રહી છ જહીં, ત્યા મળે ! કવણ આપણે ? આપણા
કચહી જ વળી આવડાક ગુજરાતની ભૂમિ આ ?

ન વામન ત્યમે તમે . નથી ગદ્યા અમે જિજવી
મહોત્સવ સુવર્ણ આ અધમ ન્વચ્ચમંતોપથી ૧૫

ગરીબ ઘનીવડા અમ મહાશુભાલી ગણી
પ્રશન્તિ વિતથે વમે ઈવિ અભદ્ર નિન્દાતણી

તમે મુદ્દદ ! આગણે અમ બહાવી માધુર્યની
પ્રસન્ન મનિતા, અને મુભગ સૂર આગા તણા
તમે મતત શુભિયા, ટડુકોર ડોલાહલે ૨૦
અનેવ ગમહીન છવનવિગે તમે થે રચી
પવિત્ર, પશ્ચિમુદ્દ, પૂર્ણ અમ કાજ આનન્દની
કલાજનિત નિર્મિતિ, પ્રણયમગવાલાપથી
કલાની તમ કોકિલા અમ નિકુજમા ફજતી

અને જગતકન્દના તુમુલ મન્યને જન્મતા ૨૫
અવધ કુટિલ કાલિદાસ જિગ્વી જ દૈવમયના,
નુધા વિતન્વી જહીં ઈતિ કાજ આયુધ્યની,
તમે થ કવિધર્મ એ મુદ્દદ ! આચર્યો હોઘલો

તમે તમ કવા થકી છવન અચતાથી રન્યુ
અમાડુ, અમ કાજ કેદ ધમનાણ મવેદિયા, ૩૦
અને હનપશોકની અમ ઉઠેમિ કેરી તમે
બની વિમગ વાલી, હૈયુ હગણુ અમાડુ કયું

અને અવ તમે ચાલ વન વિગે પ્રવંચી ગદ્યા,
તદા નહુ અમે અર્ણી, અમ વિશુદ્ધ મદ્રભાવની
નહર્પ ઉચી ધરી મુભગ મિત્ર ! ન્નેડાજવિ ૩૫
મગર્ નહિયે ન શુ અમ જ્ઞતાયતા દાખવી ?

બલે, મુદ્દદ ! નનગે વન વિગે, તમાન પથે
મગાન્ત અનુકુલ વાયુ વદજે બયાં નીન્ને

છવાઈ 'તી ગુલાલકેન-થી ભૂમિ પ્રત્યુપની,
તપોમયી છવાઈ ગેડુ થકી ભૂમિ મન્દ્યાતણી, ૪૦
મખે ! ઉભય ગંગા પગમ પ્રાણ એકત્વનો
નહો ધણકી પામજો પુનિત જીવનપ્રાણ એ
અને કદિજ એહના ગહન' ગીતના સ્વથી
નિહુજ નમણી તમે ગજવજો મખે ! આપણી

હજો ગિવ પ્રવાન, પાન્ય ! અમ કાજ મદ્દલાવના ૪૫
તમે અતત જે ધરી તમ ઉઠે નહ્યા, તેહની
પ્રતિજ્ઞાવિ અમાન આ અમ વિનમ્ર નેહાજલિ
પ્રિયકર થજો પ્રવાની ! તમને ભલે, અચરે
હિન્દુમય જોથી શુભ સ્મૃત્તિકા પામવા,
તપોવન વિગે મખે ! પુનિતવર્ણ મન્દ્યાતણા ૫૦

શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા

રમણ

તમે સિતિજને ખુદી, સિતિજપાળથી કંપના
ધુમાવી ગગને રચો નવલ સપ્તરંગી ધનુ,
કરી પગથીએ ચડો, ધનુ કમાનની ટોચથી,
તુષાર કણની ળની ધવલ, શુભ લજ્જા સમી
મુરચ્ચ નહ મુહાગિની, મૃદુલ નિર્મળી વાદળી
પર વિજય ન્વાન થૈ દિગદિગત ધૂમી વજો
મજો અવનવા કડા અનુભવો નવા દર્શન,
અને ફલક માપડો ગહન વિશ્વકીલા તાલું,
પછે અવતરો ઉડે, અજળ ગેળની સદિને
કસી પગપતા ઉરે, કરી કરી વળી ગાળવી,
નવેમરચકી મહા નવગને નકી ઠાળવી
અનન્ય વનમા હજો પન્ન આત્મ નિર્મળ
ત્યહીં વિન્ન ગાતિમા કમળના ન્ચા આમને
ખિગણ મગ્ગે નવી શુચિ મગ્ગવતીની કૃતિ

શ્રી શ્રીકાંત ફલાલ

લીની દષ્ટિએ

જેને જીવતા આનંદે તે જીવનનું ગૂઝા પામે કોઈ જીવનમાં સમૃદ્ધિ શોધે
કોઈ કીર્તિ, 11 સત્તા નો કોઈ રને કોઈને માદમ અને અનનસા અનુભવ
આકર્ષે, 11 તે હાથ નોતરે કોઈ નિર્સર્ગનું સૌદર્ય શોધે અને એનાવમાં
ગમે, તો કોઈને માનવમેદની, 11 નાહન આપને આજનો પ્રનાથ નોતરે

રમણભાઈએ આમાનું શુ શોધ્યું અને શુ મેળવ્યું એનો હિસાબ તો
એ પોતાની આત્મન્યા કોઈ દિવસ નખશે ત્યારે આપણે બાણીશુ, પણ
કોઈના જીવનનું રહસ્ય તેની આત્મ ચામાથી નહિ મળે ગાંધીજી, રસો કે
એનોના જેવી વિરન વ્યક્તિઓ જ પોતાના જીવનના નખ સત્યો-બધ્ય કે
બધ્ય જે હોય તે-જોઈ અને જીવી શકે છે

જે બહુ લખે તે જોણુ બોલે એવો નિયમ નથી અને મમે તેના મિત્ર
બાધી જતાએ, વ્યાસપીઠ પગથી તો રમણભાઈ પણ ન્યા જોણુ બોલે છે ?
એમણે દયાઓ નખી છે, નનલિડાઓ લખી છે કા થો રચ્યા છે અને
નાટ્યો તો નખ્યા છે અને બજવ્યા પણ છે એમણે અને- પુસ્તકોની
પ્રસ્તાવના નખી છે, નિમ્ન ધો પણ નખ્યા છે અને બાહુતી પ્રચાર પણ રચે
છે એમના સાહિત્યમાથી કે એમની અખાલાથી માડી યુનિવર્સિટી સુધીની
વ્યાખ્યાનમાળાઓમાથી, એમના જીવનનું રહસ્ય તમને નહિ મળે

રમણભાઈએ ઘણું લખ્યું છે એ અખ્યાની છે એટલે વાચ્યુ પણ હશે જ
વિવેચન છે એટલે વિચાર્ણ પણ છે એ મધાનુ મૂંધ કેટનું મેની આ લી હુ

નહિ કરી શકું. એમનું સાહિત્ય ક્ષણજીવી છે કે ચિરંજીવી, એમના સાહિત્યનો ગુજરાતી સમાજના શિક્ષિત અંશના ઘડતરમાં ભાગ છે કે સમાજના એ અંગે એમના સાહિત્યને ઘડ્યું છે, એને અર્થ, રૂપ, રંગ કે રેખા આપ્યાં છે, તેનો નિર્ણય કરવા ગ્રંથો ભારે અભ્યાસ નથી. સાક્ષરો, વિવેચકો એ કરશે જ.

હું તો એક સામાન્ય માણસ તરીકે એમણે જીવનમાંથી શું મેળવ્યું અને એમણે જીવનને શું આપ્યું તેનો મેળ મેળવવા માણું છું.

હું જાણું છું કે જીવને એમને અનેક રીતે દોષ દીધો છે. કોઈ જાણના નહિ હોય, હું જાણું છું કે, એમના અંતરમાં વેદના ભરી છે. આત્મજ્ઞાન, મિત્રો, સાક્ષરો, સરેરાશોના સંવાદો, કોમનાં લેખક અને સંપિદાઓ અને બિહુકોથી સદાએ ઘેરાયેલા એ માણસનું જીવન એકલવાયાપણાની આગથી ખગ્ગી રહ્યું હોય છે. એમની પાસે આરાજની રાજીજી નથી, શાંતિ નથી, આરામ નથી. એમના પર, એમનાં સાધન. અને આઝીપાતળી સમૃદ્ધિ પર, એમના સમય પર નજા એમની શક્તિ પર અનેક હક્ક કરતાં આવે છે. એમનો કોઈના પર હક્ક કોઈ શકે એવું એમને બાન નથી. અનેક પ્રકારની નિષ્કાળતા, નિરાશા. વિદગ્ધાણા અને દુઃખ એ એમના જીવનની સમૃદ્ધિ છે.

આપણે બધા આજે એમનો વનપ્રવેશ કોમળવા કેમ તરપર થયા છીએ એ મને સમજતું નથી. એક રીતે કોમળાએ તો એમણે આગથી નેર-ચૌદ વર્ષ પર વાસ્તવિક રીતે વનપ્રવેશ કર્યો હતો. હેટલાંએ તૃપ્તિ એ વાનપ્રવેશ જ છે. એમને જીવનમાં મદતર કે મોદ ગ્રંથો પાસે કોઈ રહ્યું નથી, એમણે રહેવા શીખું નથી.

પણ મારી રચના અને સંકુચિત દૃષ્ટિએ તો એ આજે પચાસ વર્ષે તો નહિ પણ જીવનભરમાં કદીએ વનપ્રવેશ કરશે કે કેમ તેની મને શંકા છે. આદર્શ દુઃખ, અનેક નિરાશાઓ. અને આવી બધુંકર એકલતાએ એમના જીવનમાં કલ્યાણ તો શું પણ ખારામ મુઠાં બેળતી નથી. એમના અંતરની અનુકંપા, સ્વાનુભૂતિ. ઉપમા કે હંફ આજે પણ રનેલી કે અપરિચિત, મુજ કે ૮/૬, સજાતન કે પાપી કોઈને માટે પણ જીવન છે. પચાસ વર્ષે

પગ જેને નરાય નમત્યા નથી, અન્ય નમતી નાભામાં જેનામાં હતાપણ
આ યુ નથી, નો માત્ર સતપ્રસંગ ગ્રન્થ નથી

એમની આ માત્રોત્તર નામ અમા અનિતર ગી. ગદે, પ્રમગ
દીન અમે એમનો ઉપાસન નીએ ૩ એમને ગી. રા. રા. આગીએ, એના
અને પ્રસંગોના આ નિમાનન ગૌતમ ને, આગી કીએ એ પ્રસંગ મ ન
નદ દશે, પણ એની પા ના નદના અભનાગીની બારનાએ મને જેટલા
મુદ્ર ને એ છે તેટલા ના એનના પુત્રમઅ પા નથી આ

નોમ્ય નાન, નિનિમાની, એન અનનરા, નાન મનાએ મ પ
આપના તત્ત્વ નમ આ નો અનનુ નામ્ય —એમની અનનુ માનરના

ગો. વીણાબહેન મેઠ

એક અંગત દષ્ટિ

હું સાહિત્યમાં પણ નથી કે નથી વિવેચન થી રમણના દેસાઈના પચાસ વર્ષ પૂરા થતા, ત્રિમહાત્મા તરફથી એક અભિનંદનપત્ર આ પ્રસંગે પ્રગટ કરાવેલો નિર્ણય થયો, અને એ નિમિત્તના મનથી તરીકે હું પણ ભાગ ગ્રહણ કરવાના નવાઈ

મારા વિદ્યાર્થીશ્રવણમાં “જયત”, “શિરીષ”, “કોનિના”, “હૃદયનાથ” અને “નેહપત્ર”ના નામો તરીકે રમણના ભાગ મગજમાં એ-ક પનામર્તિ સંખ્યા જ હતા તે જનમાં હતા તથા એ વિશે અનેક તરંગો ચાલતા હતા જયત, શિરીષ કે જગદીશ સંખ્યા સંખ્યા પછી સહેજ અનન્યતા આપવાની હશે કે નિમિત્ત અંગત હૃદયનાથ સંખ્યા એ-માર્ગી ધૂની હશે? સર શુરેન્દ્ર સંખ્યા જાતનું આનંદ મહારાણી અને ચમત્કાર હશે? અથવા નિગૂળ સંખ્યા શાન, વ્યવહાર અને જનને હસાવે એ સતોત્રી પસાગ રતા યુગ સંખ્યા હશે, કે પછી જુગનનિશા સંખ્યા તેજસ્વી પરંતુ જનને અને જયત તથા? એ હું નક્કી કરી શકતી જ નહોતી હૃદયનાથ એમને બધી જ રીતે કાઢી લેવા હતા

એમના ભાણેજ સાથે મારા જન થયા ત્યાં પછી વિવિધ રીતે હૃદયનાથ રમણનાથ માસાનો અત્ય પરિચય થયો વડોદરા અમારું અને એમનું પણ ગૃહાલુ થતા એ પચિસ વર્ષો જ નિમિત્તો અને અંગત થયો

રમણનાય માસાની સંબંધી તરીકે હું એમને ત્યાં જતી થઈ. ત્યાં એમના એસનાના ખંડમાં જ એમના જીવનને ઘડતા અને વિકસાવના એક બળનો મને ખ્યાલ આવ્યો. મારાં સદ્ગત કૈલાસ માસીની, જીવંત લાગે એવી છબીઓ, તેમની અમુક કબી ગોડવણી અને તેથી આખા ખંડમાં શિખરતી અસરે મને રમણલાલ માસાનું જીવન રન. કૈલાસ માસીમાં કેટલું આનંદોત્સાહ થઈ ગયું છે તેનો એકદમ જ ખ્યાલ આવ્યો.

રમણનાય માસાના જીવનમાં મારાં માસીનું અવસાન એ એક ચિરંજીવ અસર ઉપજાવતો અતિ દુરુણ પ્રસંગ છે. એમના આરડામાં બેસનાં જ એમની “જીવનકહેલું” નામના કાવ્યની લીંટીઓ યાદ આવે છે:—

નયનથી છબી હુપ્ત શું થતી?
હૃદય સત્ય તે ના સ્વીકારતું.

* * *

દિવસ વીતશે વર્ષે વે જશે,
મ્હી મુખે જરા રિમત આવશે,
જગત જાણશે કે ખ તો ચયુ
પમ્ શું કે ખતો ધાવ રક્ષતા?

માન માસુ મુમતિમહેન એ રન કૈલાસ માસીના બેન થાય. તેમના કાગ રન માર્ગીના અને રમણનાય માસાના જીવનના જુદાજુદા પ્રસંગો જાણના કોઈવાનું પાત્ર એમાંથી ન્યાયુ લઈ એવી ખાત્રી થઈ અંગત-જીવનમાં અને રોનરોજ જિવાની નિયંત્રકમની જિંદગીમાં કૈલાસમાગીની શીશુનદબરી કાગજનો અભાર રમણનાય માસાના જીવનમાં જગત બાગીનાઈથી તેના આપણને રૂપ દેખાઈ આવે છે

હીંચકો એ રમણનાય માસાના નિત્ય જીવનનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે ખડની મધ્યમાં જ, મોગનામે હીંચકો, તેના ઉપર પથરાયેલી એક નાની સળી ગાત્રી, એક અર્ધગાનો મોગ તકિયો. સામે જ પાય સાત ખુશીઓ, પાછળ બેએક મુદ્દ જીશુનદબર્યાં કોનરનામથી બગપૂર બે સિદાસન સળી ખુશીઓ અને એક મોતગમનાણું નાનું રહેલું, આ એમની નિત્ય જીવનની બેઠ. હીંચકાના અડધા બાગમાં રમણનાય માસાના

તપાસના નાસ્તે મ ક્ષત્રિય રીતે પડેલા પોતે દેવીઓજ, એને માસિકા
ચક્રમાનુ ધન અને લાનમૂર્તી જેનમિત્તે દુઃખે એ મેશા પડેલા ન હોય છે.

અથા બાગમા તન્મિતે બેસી પગથી રીમા લીધેલ ખાતા, રોનાના
નિત્ય છનામા તેઓ નાચના, સોકાં મળતા મિત્રા સાથે રાના મળતા,
અને સમર મળ બખલા, એ ગીતે મારા રડોનાના અનુભવમા નો મે એમને
અર્પિત મોગ બાગનો અમય વિનારતા જોયા .

એમનું કો મદા સનદા સર માત્ર જુ ન જ તેમ છ મોટા માણસોને
ત્યા નખરામા આવતા નજરા આવનાગઓ મારેતા નિર્ભીત ક્રનાકો જેવુ
એમને ત્યા નર્મ નથી કાઠિ રાન મનાથી ગળતા મોઝ મુર્ધા પગ
મગરા આવનાગઓ એમને ત્યા પડેલી નવ છ નોન્દી ગોધતા લુનાનો,
આદિપગ પ્રવેશ ન્ના નથતા નેખમ ડરનતી નજરામા મૂચરાયના લુર
ધરતીઓ, રોડે એ આવેતા એમના પ્રનમકા જુલજુલ મધ્યાઓગથી
રોનારના આવનાગઓ કલ રાનો નજરા આવનાગ મજાલુથી સબધ
અને મત્રીના દાવા રેળા “એમને ગમે તે વખતે ગમે તેનું રોસનાં
દક્ક હ” એ જાહેરો અમન મના માગ સન્ધા સમ રીઓ તથા બીજા
અગત માના મિત્રોથી એમનું ધન મનાથી ગળતા કાઠિ રાન અગિરા
શુદ્ધી ભરેનું ન હોય છે

એમનું ઝિમનભર્યુ આમનો મકોચ દુર ગુ, મનાનુકૂલિનર્યુ,
એમ ૥ કાળા નજા નનાગા અરા થી અપારન “પધારો નુ મરાગત મનો
મો મે નૈયાજ જ તેમ . “પધારો” ના મો એમના કેના મિત્રા
તગથી એમની ગીન પામુ થાત ક એના ઝિમના . ખાગે રિવે ક,
એવો પગ આગેષ ક પગત અર દેખિના મન્યો મા રપનાયતા આ
૧ મા મો તા એમ ૥ માનરનાં મન્ધા માન મો ન્યો જ અવ થતા .

ત્યો માનથી મરની સાથે રાનચીન કરતા મનાનુકૂલિનર્યુ ના ૥
પકિમત નજાનો અમન આનત્યા ન્ના થકયા તેમ તામ્ય ન
ખા ૥ રમ નામાના દિમાને અર મનો દુખ ન થાત એ ખાન

દરમિયા સદાનુમતિપર્યંત અત્રી નેય છે એમના ધૈર્ય માત્ર પડેખન અને આશ્ચર્ય જ થાય ૬

એમને આ કાચમા નર થાતા નાગનો ને રંગે એ મારી ખાત્રી
 , સિરિધ નરે ના મગનાનએની વિચિત્રતાઓથી અનેકરિધ મુરખીઓ
 વાંતી પણ પતી દશે એમનો નખરાનો ઘણો જ રખત ખગમ થતો રંગે
 એમન જે ની ગાતિ પણ નદિ ને મગની દોષ વખતે એ આનંદ્ય હોય
 તે ન્તા પણ રધાર રિવેષ થતા રંગે પરતુ સામાન્યતામા જેવી
 માનતાને ખુલ ને નાગપર્યંત સન્માનવાની અપનાવવાની, અને એને
 ખાતર પોતાની અમત મુકેલીઓને દસત મુજે ન્તી ગ્વાતી, અને આ
 રીત આપણે જાને પૂતા દોના નાય તનાથી ફૂ જેતા એવા એક મહાન
 મિદાન્તને ડનમા ઉતાવનાનો મપાન પ્રયોગ જ તઓ ન્તા નેય એમ
 મને ના નાગે ,

આ ત્તામમયમાઅને નાગુએથી ધ્યાતા, દધૂત થતા, અનેક મધનોથી
 ગુમળાના ઓ પથાઓરી પિગાતા, સામાન્ય જનતાના વ્યક્તિત્વ તરફ
 પૂ ને સનાનુમતિની નર ૭ એ અતિ મદતનુ પણ રશા ને થોડાએને
 મમતપનુ માનતાનુ પ્રથમ મુત એ ડનમા ઉતારના મથતા હોત એમ
 માત્ર માનન ,

હીતી સામાન્યતામા મદત્તા સમાવતી ૭ એ મદત્તાને ઓગખતી
 તો મમજની ઓ તો વિન્મારતી એ એમનુ એ મત્તન ડનમૂત્ર હોત
 એમ માની નર મુ

પરતુ એમની મારાળુતા એ બોળા અને અણસમજુ મારણસની સાના
 નથી એમની શાંતિ જ ગાતિ નથી એમની પામે એસતા મને તો અનવે જ
 અનન થાય ૭ વી રગીતી ઝડપથી મામાના હેફના ધમંગ પગમા સમ
 ન્તાગ એ ત્રીન વેધ નિગીક્ષના કીળનખરી દષ્ટિ તજે ૭ સતત મપાતી
 રેડી દોડ એનુ મને એ નાગા નર છે ઉપગા ગાતિ પા જ ખૂ ને
 ચચા ચતુર તરનુ ઓ નૂર્તિનાળ કિનામી નેય એમ નાગા ને નર
 ૭ કીણામા કીણી પરુઓ એમની નજર મદાર ન્તી નથી મેસરાનો
 મરે નરીના દનનન પા ન સમાયેતી છેત્રઓ તાતલીન ન્તાની

રમણસાત્ર જાન્યા. તેમણે ખીજો ચમત્કાર પણ કર્યો. લેખકનાં અંગત સગાં વહાણાં અને મિત્રો લેખકની કૃતિઓ બાગ્યે જ વાંચે છે એટલે તેમને માટે માત્ર હોવાનો પ્રશ્ન જ નથી હોતો. પણ રા. રમણસાત્રનાં પુસ્તકો અપવાદરૂપે જવાંને જ ગમે છે.

મારે જ્યારે એમની સાથે યોગબાણ થયું ત્યારે તેઓ મને હસમુખા, થોડા મસ્કરા અને વધારે શરમાળ લાગ્યા. પણ જ્યારે તેઓ-શ્રીનો મને વધારે અનુભવ થયો ત્યારે મને ખબર પડી કે જેવા એ હસમુખા છે તેવા જ તેઓ મજ્જમ છે, અને હવે તો હું ખાત્રીથી કહી શકું કે જે તેમણે ધાર્યું હોય તે જરૂર કરે છે, પણ કોઈનું ખાસ મન ફુગવ્યા વગર. એમને કંઈ મળવાથી કે સાધારણ વાતચીત કરવાથી એમના સ્વભાવનો ખરો ખ્યાલ આવતો મુશ્કેલ છે, અને મારા જેવી માટે તો અશક્ય છે. ગુજરાતના એક હીરા તરીકે એમની બે ઉપમા આપીએ તો હીરાના દરેક 'પહેલ' ઉપર સૂર્યકિરણો પડતાં શુદ્ધ શુદ્ધ રંગનાં કિરણોનો પ્રકાશ પડે છે તેવા રમણસાત્રના સ્વભાવ અને ગુણના પણ 'પહેલ' છે. ગુજરાતના અમગળ સાક્ષર હોઈ એ મારી તજરે એક 'પોલિટિકલ' પણ છે.

તેઓ મેવાધર્મમાં ઘણા કુશળ અને ખતીસા છે. એવા એ એમનો નિદગીનો મુખ્ય મંત્ર હોય એમ એમના વર્તન ઉપરથી દેખાય છે. કડક શબ્દ તે બાગ્યે જ બોલે છે, પણ કોઈની પણ કાલ્પ કે જુલ ખતથી ગદુ સારી રીતે સમજાવી શકે છે. એમની મસ્કરીબરી આંખમાંથી છટકવું કાઢી છે. સાધારણ મનુષ્યને તે સાધારણ રીતે રીજવે છે. સ્ત્રીઓ માટે તેમને માત્ર છે અને એ વર્ગના તે પ્રશ્નરૂઢ પણ છે, એટલે તેમના એ માનનીય હોય એ સ્વાભાવિક છે.

વર્ષા પૂર્વેનો એક પ્રસંગ મને યાદ આવે છે. રા. રમણસાત્ર રાત્ર ઉપરથી તોફારી ઉપર જતા દના. એમનાં પત્ની રા. કેશાસરની જે મારાં નાનું યાવ, તે અમારે પેરે દતાં. રમણસાત્રનો કામગી બાગ્યો તેમાં રા. કેશાસરનીને રહેણે આવવા મુલન કર્યું હતું કાળજી એમને સાથે જ રા. કેશાસરનો

ଅ. ପ୍ରଭାକରୀ ଶ. ଦେବୀ

૬૫ પાઞ્ચ સમાનેની નાગણીઓ અને ૧૩૧ થતી ખાનીઓ અો તુટિઓ.
નાતચીનતી સ્તુભાથી મનમા અત્ર ૮ રીતે ચાનતી અગણિત પ્રપનાઓ.
તરંગો અને ભાવનાઓ. એ પાગખી જાય છે મનુષ્યનુ અને પરિસ્થિતિનુ
મત્ત્ય આક્રનામા એ ખુ ૧૯૪ ૧૬ ક એવો મારો અનભવ થયો છે

એમનામા મને એ મીઠુ નોંધપાત્ર નક્ષત્ર તથાપુ છે અને તે એ છે કે સ્વમાનપૂર્વક જનન જીવી માનવતા વિશ્વાસપાત્ર બોલોમા સ્વાધારે સ્વોત્તર એ જ્ઞાન છે પરંતુ મુશ્કેલી પાળી શકે છે અને મર્વની સ્વાધારે મુશ્કેલી પડી શકે છે એ બના છે પરંતુ નુસ્યાર્થ અને ખધાઈભર્યા નાનામા નાના વર્તનને પણ પારખી શકે છે એમનું જ નહિ પણ સ્વમાનપૂર્વક જનન જ્ઞાની કેળવેલી મનોવૃત્તિને તીવ્ર એ જનન પણ રે છે પહેરવેશમા મુજબ બદલાઈ નહિ રહેના ડોન પરંતુ ન માત્ર જનજવાના અભ્યાસને લીધે નહિ પણ એ વસ્તુનું મજાન પોતાનો જ નથી માટે જ તેમની એ તરફ મેલરમરી છે સુચમ પૂર્વ નુ જનન એ જ સાચુ જનન મધ્યમી આનંદ તે જ ખરે આનંદ, એ જણે તમો પ્રત્યક્ષ જનનથી પુરવાર કરના માગતા ડોન એમ જ મને થયા કે જે જનન જોમનો અન્ય કનૂની આત્માનો રજા મોગીના નિમ્મગ મનોનિમ્મગથી તર્જન મળતા જ બોલ્યા મી પાશ્ર્વથી મુવાળા એમી અને મોગી જનનથી પણ અન્ય જ જો પરિસ્થિતિમા ડોન એ ને પરિસ્થિતિ હસને મોઢે રાહુથી મી રી સ્વમાનપૂર્વક જનનની દરેક પણ વિતાવવી એ એમનો આર્થ ડોન એનું માની સમય છે

✓ એમના નવન થાઓ ॥૫૬૮ અને પ્રવેશો ૫૬૯ અં સયમના સૌમ્ય
મંડાથી જ ગાનેના ઠી મન તા એમના જીવન અને સાત્વિયાથી એ જ
મુઝ સહજાના રે છે પ્રનાનપૂર્વક જવન પી સજ્જનતા ડેખવો અને
ગમે તે નાનારૂપમાં મના ગે ત્યાં એની શુનાસ રેનાવો માવતાનુ રૂપ
એમાં જ સમાવન ✓

ગીતા ૭ એનનુ મરથી પ્રિય પુત્ર કોય એમા મને ૮ વે જરા પ નનાઈ
નાતી નથી અહિંસા આ પ્રેમની સાધના રનાઝ મળા મા ગાધી એમને
૪૬ની ૪ કોય એ ૫ । વે સ્ત્ર ૮ સમજાય છે

મૌ. દ્રૌપદી જનુભાઈ દેસાઈ

મારા નણુદોઈ

શ્રીયુત ગમણુનાથને પચાસ વર્ષ પૂરા થાય છે સાહિત્યના અને વિગેન તેમના કખાણોના પ્રગલ્ભને રમણુનાનના આયુધ્યમાથી લેખનમાર્ગ માટેના મમયમા થતો આ ઘટાડો વણો ખૂચે એ સદજ છે

એમની સાહિત્યમેરા અન વાનપ્રિયતાની ન્દર કરી એની બધાની તીન ઇચ્છા થઈ પ્રણાનિડા, રૂઢિ, વગેરેની રિદ્ધિ સસાર અને માનસ ઉપર એવી સચોટ અસર છે કે કોઈને બીજુ કુચ નરીન કાઢી જ મજતુ નથી. પચાસ વર્ષ પૂરા થાય એટલે નનપ્રવેશ જોજવો એ જ અમે પણ નક્કી કર્યું. રા ગમણુનાન આની ઉજવણીની બહુ જ રિરદ્ધ પડ્યા અને એમણે એક દાગળ બખી એમનો નિરોવ દર્શાવે. એ હૃદયપર્શી નિનતીથી અમારે તમામ ઉત્સાહ દમારી દર્શાવતા એક અભિનદનપ્રથ તૈયાર કરવો એવુ નક્કી થયુ

મને રા ગમણુનાનની નાનીઓ નાયનાનો રોષ છે વગતના નિયમ પ્રમાણે કલિદાસ એના પોતાના ગામમા 'દાગીઓ' રહેવાયે. રા ગમણુ નાન માગ નન્દીડના સગા છે અને એક ગામના છે એમ રહીએ તો પણ ચાતે. તે છતાં પણ પોતાના જ વનનમા અને વળી પોતાના જ ગામમા, રમણુનાનના 'ગમણ' થવાને મધ્યે 'ગમણુનાનમાઈ' થયા, અને હવે શ્રીયુત

હમ પાળ્યા સમાયેની નાગણીઓ અને મકન થતી ખાતીઓ અને તુટિઓ, રાતચીતની રતુમાથી મનમા અપ્રતીતિ ચાલતી અગણિત કંપનાઓ તરંગો અને ભાવનાઓ એ પાળી જાય છે મનુષ્યનું અને પશ્ચિમિતિનું મન આનામાં એ ખૂબ જ નક્ક છે એવો મારો અનુભવ થયો છે

એમનામાં મને એ ખીતુ નોધપાત્ર તપાસ નહોતું છ અને તે એ છે કે સ્વભાવપૂર્વક જીવન જીવી માનવતા નિ સારાગ બોલોમા રધારો વોલ એ ગાત છે પરંતુ ગુરુઓ પાળી ગકે છે અને અર્થથી રધારે ગુરુઓ મગી પગ શકે છે એ બના છે પરંતુ નુચ્ચાર અને અધારિયો નાનામાં નાના વર્તનને પણ પારખી શકે છે એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વભાવપૂર્વક જીવન રવાની રાવેની મનોવૃત્તિો રીધે એ જીવન પણ રે છે પડેવેશમાં જ જ હાલ નહિ નહેના ડોર પરંતુ તે માત્ર જગતના અભાવને લીધે નહિ પરંતુ એ રતુનું મન પોતાને મુનથી માત્ર જ લેમની એ તર મેટકારી છે સુધમ પૂર્વજી જીવન એ જ માત્ર જીવન સુધી આનંદ તે જ ખરો આનંદ, એ જાણે નેઓ પ્રત્યક્ષ જીવનથી પુનઃ જીવન માગતા ડોલ એમ જ મો થયા છે હ પરંતુ એમનો અધમ ઝૂલતી આત્માનો જ ના હારોગી નિમગ્ન મોનિમલથી તપન મન છે અને આનાથી પાત્રથી મવાગા અંશી અને બોગી જીવનથી પણ અનમ છે જો પશ્ચિમિતિમાં તે એ તે પશ્ચિમિતિ રસને મોટે નાકુમીથી ની મગી સ્વભાવપૂર્વક જીવનની દરેક પગ પિનારવી એ એમનો આર્થ રાય એનું માની શકાય છે

✓ એમના નવન થાઓ નાકો આ મે યા પા અ સુધમ ના સોર ના મગી ન મારેના છે અને તા એમના જીવન આ સાદિત્યમાથી એ જ મુગ અબળાવા મે સ્વભાવપૂર્વક જીવન જીવી સ્વભાવના રાવે આ ગમે તે નાનાર મા અધા દોર ના એ રી સુનાસ મારો માનવતાનું મન્ય એમા / અમાય / ✓

|| ના | એમ | અર્થથી પ્રિય પુનઃ ડોલ એમા મ | દવે જ | પણ નવાઈ નામની નથી અર્થિસા આ રેમની સાધના મના મના મા ગાંધી એમો વહની ડોલ એ પા દવે મદલ સનમાય છે

એમનો ધગદો હતો રા રમણનાન બોનનામા તેમ જ લખનામા ઘણે ભાગે સૂચનરૂપે અથવા ગોળગોળ જ દખે છે એમને કોઈનું અપમાન થાય એ બહુ ડર રહે છે અમારો નિયામ રમણનાનને નડિયાદ ઉતારી પાડવાનો હતો એમના મક્કમ અને લગભગ હીના રનભાનની અગોને ખનર હોવાથી અમે એ કિસ્સો ન્યોં અમાર ઘર રેવેના ડિરેક્ટ સિસ્ટન' પાસે હતુ ત્યાથી ટ્રેન પસાર થઈ અમે ત્યા જ ઊભા હતા ગ રમણનાને અમને હજી સ્ટેશનથી આગળે દૂર જોયા એમને નાગજ તો થયેના જ પણ મોટું તો હસતુ જ રહ્યું અમે ઝડપથી સ્ટેશન તરફ ગયા અને ગાડી ઊપડ્યા પહેલા પહોંચી ગયા, એટલે એ ખુશ તા થયા મે નો રને થુ કે સામાનની ગોઠવણ ઝડપથી કરી નાખ, ગાડીઊપડનાનો ટાઈમ થયો રા રમણનાના મો ઉપરનો ગભગા જતો રહ્યો એમને ખાત્રી થઈ કે એ કૈનાસમેનનો સામાન ગાડીમા મુ ાય છે અમે રમણનાનને વાતો વગ્તા ગાડીથી દૂર નઈ ગયા ગાડી તરફ જોતા જોતા એ વિવેકનુ પ્રરૂપ અમારી માથે આ રા ગાડીએ ચીંગી મારી રમણનાને ગાડી તરફ અને કૈનાસમેન તરફ અથભરી દષ્ટિઓ નાખના માડી અમે હસી પડ્યા રમણનાનને વહેમ પડ્યો અમે એમનો સામાન ધર તરફ જતો દેખાડ્યો ગૃહસ્થાઈ અને નિવે ની એ પરિસીમા મોઢા ઉપર જગ પણુ ક્ષોભ દેખાડ્યા વગર હમીને અમારી સાથે આ રા પણુ આ બનાવ પડી એમનો આ વિચય પૂરતા અમાગ ઉપરથી ભરેસો ઊરી ગયો

મેં કીયુત રમણનાની નનનથાઓ તેમ જ એ ઉપરના નિવેચનો પણ વાચ્યા છે એ વિચય ઉપર હુ લખીને ભારણુ નના માગતી નથી એમની નનનથાઓ સૌને શા માટે ગમે છે ન્યુ તત્ત્વ આપર્ત છે, શી ઊણુપો છે નગેરે જાણ્યાથી અથવા તેનું વિસ્તેરણ નેવાથી મારા અભિપ્રાયમા નઈ ફરક નથી પ રાનો અને મને માગે અભિપ્રાય બદલવાની છગ્છા પણ નથી

સાહિત્યની દુનિયામા જ્યારે એમને કાઈ જ ઓગખતુ નહિ હોય ત્યાગની એમને ઓગખુ છુ ઘણા ન્યોનો પડદો ચીંગીને-એ ન્યારે પરણના આ યા એ દ ર માગી આખ આગળ બહુ થાય છે પણુવા આનનાર ન્યકિતઓ શરમાય છે-ને કે હાનના સમયમા તા પગણાવનારાઓ ગરમાય છે નગ્ણ પગણનાગઓ નથી ગરમાના-પણુ મે રમણનાના ગોગ

‘પરાધીન પુરુષ’ મને તો ગમી પણ પુરુષોને પણ જો તે ગમતી હોય તો તો રમણસાક્ષતી લેખનશક્તિમાં ખરેખર ખૂબી છે એમ સ્વીકારવું રહ્યું.

રમણસાક્ષના જે અગ્નિપ્રેરણા ‘પહેલ’ છે તે દુનિયાને દેખાડવાનો આ મારો પ્રયાસ છે. સાક્ષરના લેખો વાંચીને સાક્ષરનું અંગત જ્ઞાન મેળવવાની આતુરતા વધે છે એ મારો અનુભવ હોઈ મેં આ લખવાની ધૃષ્ટતા કરી છે. શ્રીયુત રમણસાક્ષ એક સાક્ષર તરીકે તો ખરાબ—પણ એક વિવેકી, માયાળુ, નિઃસ્વાર્થી વ્યક્તિ તરીકે—સો વર્ષના થાય એવી મારી અંતઃકરણપૂર્વક ઇશ્વરને પ્રાર્થના છે.

મુખ-ઉપર શરમના શેરડા પડના જોયા ત્યારથી મને તેમનામાં નવીનતા તેમ જ અસાધારણતા તો લાગી જ.

.. જ્યારે જ્યારે એમની મહેમાનગીરી અનુભવવાનો મારે પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે જ્યારે એમની મહેમાનો માટેની ઝીણવટભરી કાળજીએ મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચેલું. દરેક મહેમાનની સવારની ચાથી માંડીને રાતની પથારીએ સુધીની દેખરેખ તે જાતે જ રાખે છે અને સૂતા પહેલાં દરેકની પથારીમાં ચાદર, રત્નઠં, તકિયા, પીવાનું પાણી વગેરેની જાતે જ ખાતરી કરી છેલ્લા સુવા જાય છે. કોઈને પણ કંઈ અગવડ પડે એની એમને ખુબખુબ રજા જ કરે છે. એમણે સમાજ અને જીવનની ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુએ એમની નવલકથાઓમાં છણી છે. એમનાં ઉદાહરણો પણ અંગત અનુભવ જેવાં જ છે. જીવનના એ ઊંડા અભ્યાસી છે અને જે જે જણ્યો એ વેદે શકે છે તે પોતાના જીવનમાંથી કમી કરવાનો તેમનો ચાહુ પ્રયાસ હોય છે. જે એમના જીવનના આદર્શો છે તે પાળવાનો એમનો દૃઢ નિશ્ચય હોય એમ લાગે છે. એમની લોકપ્રિયતાનાં કારણોમાં મારા મન પ્રમાણે એમની એકલી સાહિત્યસંપૂર્ણતા નથી, પણ એમના અભિમાનગદિત, સગા, સાદા, આદર્શજીવનો હિસ્સો વધારે હોય તો કંઈ આશ્ચર્ય નહિ.

એક બીજો થોડાં જ વર્ષ ઉપરં જાણે તે પ્રસંગ પણ મૂલ્ય છે. 'એમની' સાથે રમોડાની સગવડો વિશે મારે વાતચિત્ત થતો હતો તે વખતે રમણુલાલ હાજર હતા. સીઓના કહેવાના ક્યકચિયા રખાવને લીધે નવીન અંધાના રમોડાની સગવડો વિશે મનજોઈ પડ્યો હતો. અમે જાને રમણુલાલનો અભિપ્રાય માગતાં અમારી બંનેની વાત સાચી છે એમ દર્શાવવાનો રમણુલાલનો પ્રયાસ હતો. જ્યારે રમોડું તૈયાર થયું ત્યારે રમણુલાલે બેયું થોડાં સમય પછી મેં એક માસિકમાં 'પરાધીન પુરવ' ની વાર્તા વાંચી. મને જુદું દસનું આવ્યું. એ જ પ્રસંગ-સારા અને આકર્ષક સમ્બોમાં લગભગ એ જ વાનચીત. મને લેખકોનો અને ખાસ કરીને રમણુલાલ જેવા ચિંતિતકનો ડર લાગ્યો અને સાથે સાથે મન પણ ઉત્તેજન થયું. એક સાધારણ નજીવા પ્રસંગ ઉપરથી તે કેવી આકર્ષક વાર્તા સર્જી શકે છે !

ધમનાવતા મામાપો પ્રતા અમને એમનું મન દુખનાની વધારે બી-
રહે છે એ ની ધમનાવતા નથી એવે એમના કહેવાની અમારા ઉપર
વધારે અસર થાય છે અને એમનું મન ન દુખાય એવું પ્રતાને દરે-
જણ તત્પર રહે છે આનો અર્થ એ નથી કે 'બર્ધસા'બ' પ્રતી ગુસ્સે
થતા નથી એ બધારે ગુસ્સે થાય છે ત્યારે એમના જોડનું કાર્ડ, જ ગુસ્સે
નહિ થતું હોય એવું લાગે છે પરંતુ એ જતાવ મન ન જાયને મને છે

'બર્ધસા'બ'મા અમાના કુટુંબની અમુક અસરો ખાસ ઊતરી આવી
છે એમ તો સ્વમાન પ્રમાન એ અમાગ કુટુંબનો એમ ખાસ આદર્શ છે
પ્રમાનને ખાતર મધુ જલુ કરવાની તૈયારી અમારા કુટુંબમા વ્યાપક છે
'બર્ધસા'બ' ને કુટુંબ માટે ઘણું જ નાસત્ય છે

'બર્ધસા'બ' પહેલેશમા અને રહેણીપ્રણીમા અત્યંત સાદા છે જીવનમા
બને એટલી જરૂરિયાતો ઓછી પ્રતી જોઈએ એમ એ માને છે
પોતાનું મમ હાથે ની તેડુ જોઈએ એમ એ રાજ અમને રહે છે
અને સાધારણ રીતે બીજાને શિખામણ આપનાર ઘણા એ શિખામણ પોતે જ
અમનમા નથી મૂકતા, એવું એમનામા નથી સાદાર્થ ગમવાનું હી
પોને પણ એટલી જ સાર્વાર રાખે છે બીજાને પોતાનું નામ હાથે
પ્રવાનું નહી હાથે જ પ્રજા ધોઈ નાખતા એમને જંદા ય સમય
થતો નથી નજી તેઓ ખાદી પહેરવામા ખૂબ માને છે અને પોતાને માટે
મોટા બાગે ખાતીના જ પ્રકારનો ઉપયોગ કરે છે રહેણી શુદ્ધિદોગના
તેઓ દિમાવતી રેનાથી પહેણી રમ્મને બને ત્યા મુધી નથી વાપરતા

અર્ધિમા એ એમનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે નવો બને ત્યા મુધી જીવનમા
અર્ધિસાનું જ પાન નરના પ્રયત્ન રે છે અને એમની નરનાધામા આવતા
પાત્રો પણ એમના અર્ધિસાના સિદ્ધાન્ત ઉપર દૂરતો પ્રમાણ પાડે છે
બજારના વાનાવજીમા જેના રદ્રદત આર્યાનર્તને રામનો તથા અન્ય
શત્રુઓથી રક્ષાના સુમા અને કૂ તથા જોતજોતામા નિર્દોષ તાકોના જીવ
તેતી મનાની દગ ટોળીના આગેવાન મુમગને અર્ધિસા પાગતા બનાવી
'બર્ધસા'બે એમના એ સિદ્ધાન્તને મા જ મહત્ત્વ આપ્યું છે અર્ધિમાના

ક્ર. મુધા ૨. દસાઈ

પુત્રીની દષ્ટિએ

બનારસની લાંબી મુસાફરીએથી હું પાછી ફરી ને તરત જ મને ખબર પડી કે ‘બઈસા’બ’ના મિત્રો તરફથી એમના ૫૨મા જન્મદિન નિમિત્તે સુવર્ણ-મહોત્સવ ઉજવાય છે. આ જન્મદિન એક વસ્તુની સહેજ ચોખવટ કરી લઉં. એક પુત્રી તરીકે, ૧૬ વર્ષથી જેમને હું ‘બઈસા’બ’ કહેતી આવી છું, તેમને ‘શ્રી રમણલાલ દેસાઈ’ તરીકે ઓળખાવતાં મને વિચિત્ર લાગે છે. શ્રી નાનાલાલ જેના મહાન કવિ પણ પોતાના કાવ્યમાં કવિ શ્રી હાલપતરામ-બાઈને તેઓના નામથી ન ઓળખાવતાં ‘પિતા’ તરીકે જ ઓળખાવે છે, તો મારા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિને આ બાબતની ફટ મળી શકશે એમ માની લઉં છું.

આપાર મુધીમાં આવેલાં થોડાંધણાં અતિ દૃઢિન કાપોંમાંનું એક આંગળું હું કરી રહી છું. ‘બઈસા’બ’ના જીવન અને તેમના સાહિત્ય વિષેના પોતપોતાના વિચારો લખી એક ‘સ્મારકમંથ’ના ૩૫માં બનાવી તેમને આપવો એમ તેમના મિત્રોએ નક્કી કર્યું. મેંને પણ મંઠક લખવાનું મન થયું. જો કે આ કામ મુશ્કેલ તો લાગે જ છે.

પહેલાં તો હું એમના ૨૫મા વિશે કંઈક લખીશ. એમનો ૨૫માવ ખૂબ જ શાંત, થોડામોલો અને હડો હડો શકાય. સામા માણમના દિલને જરા ય દુખ ન થાય એ એમનો સંગત પ્રયાસ. એમના શાંત સ્વનારને લીધે પણ ગેરકાયદા થાય છે એમ દેટલાકનું માનવું છે. પણ ખૂબ માગતાં કે

પણ છે." 'પૃથ્વીમા' માં એમણે લખેલાં આ વાક્યો એમના લગ્ન વિષેના વિચારો સ્પષ્ટ કરી આપે છે.

વ્યાયામ એમને ખૂબ પ્રિય છે. એ પોતે પણ આસ્વાસ્થ્યથી જ અખાડામાં જતા અને હજી પણ વર્ષો મળ્યે વ્યાયામ કરવાનું ચૂકતા નથી. ઘરમાં પણ દરેક જણને વ્યાયામ કરવાનું એ ખાસ દબાણ કરે છે. પરંતુ એમના સ્વભાવ પ્રમાણે સામા માણસનું મન ન કુખ્યાં એવી રીતે દબાણ કરે છે, એટલે હજી પૂરતા પ્રમાણમાં અભ્યાસથી અમલમાં નથી મુકાયું.

'ભક્તિસાધ' મુર્તિપૂજન અને આચારના આડંબરમાં માનતા નથી પણ એમને નાસ્તિકનો નાજ કહી શકાય. ઈશ્વર જેવી મનુષ્ય કરતાં ઘણી ઉચ્ચ ક્રાંતિની વ્યાપક શક્તિ છે, એનું સ્મરણ તથા ધ્યાન શાન્તિ આપે છે અને માનવીના વિકાસમાં એ સદાય કરે છે, એમ એ માને છે. એમનાં માતા-યુક્ત વૈષ્ણવ છે અને પિતા અજેયવાદી છે એ પણ એક નોંધવા સરખી બિના છે. એક બાજુએ યુક્ત આચાર અને બીજી બાજુએ નવીન આચારબંધ એ બંને વચ્ચે અમારું કુટુંબ ક્યેશ વગર કામ ચલાવી શકે છે. ગીતા એ એમનું પ્રિય પુસ્તક છે. ત્યારે એમને જ્ઞાને છે. કે કળા મુસ્કેલી આવી છે ત્યારે તેઓ ગીતા વાંચે છે. એને લીધે એમનું મન સ્થિર થાય છે એમ તેઓ કહે છે. વળી તેઓ યુક્ત થાય, દિલગીર થાય અથવા માંદા પડી જાય ત્યારે તરત જ ગીતા તરફ નજર કરે છે. એનાથી એમના મનને ખૂબ શાન્તિ મળે છે એવું મને જાણે છે.

તેઓ વર્ણાશ્રમધર્મમાં જૂની કબે માનતા નથી. એ અંત્યજઆશ્રમોમાં, અંત્યજનિવાસમાં અને અંત્યજ એણખીતાઓમાં ફરવામાં બિલકુલ સંકોચ રાખતા નથી. 'હિન્દુ-મુસ્લિમ ટ્વંક' પણ એમનો ખાસ સિદ્ધાન્ત છે. ધર્મના, મતિના અને વર્ણના બેદ પાડીને વૈર વધારવાં એ દેશદોહ કરવા જેટલું ભયંકર છે, એમ તેઓનું માનવું છે. 'છાયાનંદ'માં હિન્દુ-મુસ્લિમ એકત્ર વિષે, એમણે અસરકારક લખાણ લખ્યું છે; તથા 'હવન અને સાહિત્ય'માં ધર્મભાવના વિષે તેમણે લખેલાં લેખ તેમની ધાર્મિક માન્યતાને સ્પષ્ટ કરે છે.

હાતા તીચે મથગતા દાખવના ઉપર એમને વાણી ચી. ઇ એમનું માનવું છે કે મનુષ્યમાં યુક્ત ગતિ હોય છતાં અહિંસાનું તે પાલન કરે ત્યારે જ તને માથો અહિંસા મંદી મળાય. અહિંસા પણ વીગત ભાગે છે, કાયગતા નહિ 'દાખાન' નામની એમની નવનિધામાં એમણે નવર અહિંસકોની સખત નીના કરી છે. માધીછના એ ઉત્સાહી પ્રગસ છે. જો કે તેઓ માધીછને ની મન્યા નથી કે તેમને અગત ગતિ ઓળખતા પશુ નથી છતાં અહિંસાના એ પંથ પતરીને 'બઈસા ન' એ આર્ગ પુર માને છે.

'બઈસા' ને સિગરેટ, દારૂ અને માસાદાર પ્રથમ ધણું તિરસ્કાર છે કેઈ પણ જાતનું. યસા એમને મમતુ નથી એવી સિગરેટ, દારૂ કે તમા મે તમા ઇત્યાદિ પ્રથમ નથી નથી.

મો એમના જીઓ વિરોધા વિચારા વપુવાની ઉત્ક્રાંતિ. અર્ધ એકને મે એમના જીવાનાનો અન્યાય થયાં 'સિતિન' ની ઉત્ક્રાંતિ અને તમા 'દિ વચનુ ની જાન બો' ગ ની આગમાં મરનાર વ્યક્તિ જીવવાન રમાં અને સ્ત્રી પુર મમાનતામાં ન માને એ માનવારોગ્ય નથી. એમના જીઓ વિરોધા વિચારો ધણું જ આગળ પ તા, એ એમના પુત્રમાં યથો યથો મળી આવતા સામ્યોથી જ ખમર પડે છે જેમકે "જીના નિશ્ચય એ મક્કિતનો નિશ્ચય" "સ્ત્રીનો મ મધ-જીનો નદ્યાર પુન ને મરનાર અર્થ છે" "સ્ત્રી એ માત્ર મોદિની કે માયા નથી તે તો બીજી અનુભવી છે કૃપાની નિષા પા મ બેઠે જીનો ન્યાય મળતી થશે. રૂબરૂમાં જીતરી શ ની નથી ત તા વાણીથી પડે છે તના ચન્દ્રમાં જ મરના મોમ જગતની અનિષ્ટાન મિત્રિ મિત્રિ પ્રયામ ૭ "

✓ ૧૦ : વિરોધા એમના વિચારો ને 'જાળીના છે એમની ૧૨' ૨૨ નવનિધામાં નવનિધો એમનો મન મન આગળ તરી આવે છે. પુત્ર એ એ પવિત્ર-આ મળીય રાત્રુ છે જો દેવ. મો આરમ્બ, એમ તઓનું માનવું ને ' નવનિધા ગમે તેવી, ખામીઓ હોય પણ દગીનું તન્ય તમાથી મમતુ અદર અર્ધ મયુ દોષ મધિનુ એ પખ માધન ન ન્ય દોષ છતાં સખતા ન નીનિ મમાયલી છે એવી માન્યતા અભિનંદીઓની.

પણ છે” ‘પૂર્ણિમા’ માં એમણે નખેના આ રાખ્યો એનના વગ્ન વિના નિવારો અપે દગી આપે છે

આયામ એમને ખૂબ પ્રિય છે એ પોને પણ માધાન-ધારી જ અખાડામાં જતા અને હજી પણ રખત મથે આયામ ગ્વાનુ ચૂના નથી. ઘરના પપુ દરે- જણને આયામ ગ્વાન એ ખાન દમાણુ દગે કે પગતુ એનના પ્રભાવ પ્રમાણે સામાં ગણસન મન ન દુખાવ એવી રીતે દમાણુ ને કે, એટલે હજી પૂરના પ્રમાણમાં અમાગથી અમનમાં નથી મુનાયુ

‘ભરસા’માં મૂલિ કૂળ અને આવાના આડ મગમાં નાનતા નથી પણ એમને નામ્નિત ના નજ ની શ્રવણ ઈશ્વર જતી મનખ ગ્વા રાત્રી ઉચ્ચ મટિની આપ- ગમિત છે, એન અમણુ તથા ખ્યાન ગાન્તિ આપે છે અને માનનીતા વિનાસમાં એ નદાર ને કે એમ એ નાતે કે એમના માના ચુમ્ત રૈચુર કે અને પિતા અગેયરાત્રી છે એ પણ એ નાધના મગખી મિના છે એ માણુએ ચુન્ન આચાર અને બીડ માણુએ નરીન આવાનામગ એ મન્ન રખે અમાન કુદુ મ નેમ વગર નન ચનારી ન કે ગીતા એ અમન પ્રિય કુન્ન છે ત્યાર એમને નામે છે ની મુકેની આરી , ત્યાર નેઓ ગીતા નાન , એને તીધ એમનુ મન ગિય- થાર કે એમ નેઓ ને કે નગી તઓ ગમ્મ થાય દિનગીર થાર અથવા માદા પડી જન ત્યાર નન્ન ન ગીતા નન્ન ન ને , એનાથી એમના મનને ખૂબ ગાન્તિ મુગે કે એનુ મન નામે છે

તેઓ વર્ણાશ્રમધર્મમાં જૂની રૂમે માનના નથી એ અત્ય આશ્રમોમાં અત્યગ્નિરાસમાં અને અત્યજ ઓગખીનાઓમાં કે રામાં નિવડન મગાય ગખતા નથી ‘દિ-દુ-મુરિનમ આંકન પણ એમના ખામ મિદાન ન ધર્મના નતિના અને નર્ણના એ પાડીને ન વવાગ્ના એ દેલોદ નેરા નેટયુ બયદ છે, એમ તઓનુ માનવુ છે ‘છાયાન’માં દિ-દુ-મુરિનમ એન્ય વિરે એમણે અસગાર- નખાણુ વખ્યુ છે તથા ‘ઝવન અને સાહિત્ય’માં ધર્મલાવના વિરે તેમણે નખેનો તેખ તેમની ધાર્મિ- માન્યનાને અપે દગે છે

‘બઈસા’બ’ નું ‘સારીગિરિ’ સ્વાસ્થ્ય બહુ સારુ નાંદેવાય-બે કે સાધારણ ખોરાક, ઓછો જંઘ અને થોડા આરામ સાથે પણ એ ધણું જ કામ કરી શકે છે.

‘બઈસા’બ’ ના જ્ઞાતિયમાં મુખ્ય રચાન નવલકથાઓનું છે. એમણે જુદા જુદા પ્રકારની-ઘણી નવલકથાઓ લખી છે-સામાજિક, જાતીય, ઐતિહાસિક, યુનેસ્કોને લગતી, આમસુધારણાને લગતી તથા રાજનૈતિક. એમના ‘ઉપ’ એટલે એવા આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે કે ‘રમણુલાલ એટલે જાતની નવલકથાઓ રચે છે.’ મેં તો ‘બઈસા’બની ‘આદર્શી બધી નવલકથાઓ વાંચી તેમાં જુદા જુદા ધણા પ્રકારો જોયા છે. મને તો આ આક્ષેપ વધારે પડતો લાગે છે.

આર્મપુનર્ધટના અને, આમસુધારણા એ એમનો પ્રિય નિયમ છે. એમણે આમલક્ષ્મી, આત્મોન્નતિ તથા હાવમાં બગવાયેલી આમનેના નામની નાટિકામાં આમશ્વવના પ્રભો એવી સંરક્ષ રીતે રચ્યા છે કે એ વાંચીને તમને તો જાતે ગામડામાં જઈને રહેવાનું મન થઈ જાય.

‘બઈસા’બે’ લખેલા ‘ઝાકળ’ અને ‘પંદળ’ એ એ વાનાંસમહો- માથી મને એ વાનાંઓ ઘણી જ ગમે છે. એક તો- ‘ખરી મા’, અને બીજી ‘પ્રભુનો દરવાજા’.

‘પરી અને રાગકુમાર’ તો મને બહુ જ ગમે છે કારણ એ મને જ અર્પણ થયું છે. પહેલા નાટકમાં એમણે બાપાસરથાનું, પુરાસરથાનું અને વૃદ્ધાસરથાનું ચિત્ર ખુબ દ્યું છે. એ નાટિકાનો નાયક મને બહુ જ ગમે છે, કારણ એ બીજી બધું છોડી સેવાને જ અપનાવે છે, બીજી નાટિકા ‘એટલક’ માં એમણે બિચારા પુરુષની જે રીતિ-રીત મૂકી છે તે નાયકની ખૂબ મજા આવે છે. એની કૃતજ્ઞતા, વડનાડિયાપણા, સ્વાર્થ અને જગવીપણાને લીધે તેને પ્રેમી અથવા દોષી પણ અદ પોતાની ઉપર રાખવા તૈયાર નથી થતું. પરી મદામાયા એને સ્ત્રીની દયા ઉપર અને ગાંધી ડોહી દે છે. બીજી પણ આગે નાટિકાઓ છે, જેમાંની ‘લાલા પટેની વાવયરી’ મને મહ જ ગમે છે એમાં અમણે ડોસા છતાં

‘સર્વશા’બ’ રોજની રીતે

‘લાનો પટેલ’ મીઠા મધા બહેનાઓ અને મુઢરેનાઓ ન નાક્યાતુલ્ય મા
કેના પાછળ નાખી દે છે અને પોતાના ધાયુ ને છે તે નાયવાની
બધ મજા આવે ,

ભઈમા બે ‘નવન અને સાહિત નામના પુત્રના કેના અબ્યામ
પૂર્ણ નિમધો આપ્યા કે ચોના નખત ઉપર મે એ પુત્રના નાયવાને
લીધુ અને પહેતેજ પાનેથી મોગા મોગા અને બાર બારે રાંદો ગૂઢ
નિચારો અને લામા વર્ણનો જોઈ તે પુત્રના બીએ મા આન્યા પડી
નાયવાનો નિચાર ન્યો છે એટલે તાન તો ને વાયવાનુ મુનતવી ગમ્યુ છે

વળી ‘નિહારિકા નામનો એ ન અચ પશુ તેમણે ન્યો છે
એની અદગના મા ચો હાનમા આનના વણા અપગા મને ન સમગ્ય
એના ન ચો ન્ગતા મને તો નધારે ગમે ડ

પરેના મને નાગતુ ડ ભઈમા મ તુ ગભીર જ નખે છે પણ
નાના પટેની નાયમગી તાનમા બ તાનની ગ્રામએના નામની નાટિકા
‘શતિ હૃદય મા આનના નિ અને મન નમના મીંગ દયા અગની
તુ ‘સગનાનતુ પાન તથા એમની બી નનનમ્યાઓમા પણ ઘણી નખત
આનતા હામ્યગસનાળા વા ચો નાની મને નામ્યુ કે ભઈમા બે તાસ્યગસને
પણ ખૂમ આગગ મ્યો ન તમી ગયાન મા આનતુ મેયતુ દબ
નામીને તા ખરેખર ન જ હસવ આવ ડ

ભઈસા મ ની નખનાની ગની નિર ન તા દે મામા એન જ કે
જે વસ્તુને ગમૂ ગવી હોય નને એ ન મયોગનાથી ગૂ રે કે એમની
જૈની ચિરાતમ છે અને જા નણી ન મગળ છે

એમના પાત્રાનખનના નિચાર ગતા મને એ જગ્યાએ એ વિવેચકે
લખેના કેના વામ્યો યા આવે છે જે મને એમના પાત્રાનેખન માટે
યાગ્ય મીન નપગયા તોન તમ નાને છે મણનાનના પાત્રાનખનનો નિચાર
ગતા આપણી આખ સામે નુર નામ્ય વિવેકી સગા માયાળુ
અપળ અને તેજસ્વી યુવતીવૃન્દ તથા આયુષ્ક સસ્તી શરીર નરમાળપદ,

થોડીમણી વિચિત્રતા અને ધૂન, ઉચ્ચ ગિત્તણ અને અગ્રાધારના ધ્વનિ-
સમૂહો તરીકે આનંદે એમની નરનરથામાં બધાં તાત્રિકો, કૂંડ લટાગ,
પોતાની સુદૃઢતા, શુદ્ધિ અને આનંદતને ખગમ માર્ગ દેરી જનાર હુદ
પુરપો, વહેમી અને કોઈ પતિઓ, વિનાસપ્રિય ગગનઓ અને વેગપનટાઓ
દરી કરતી બેગ વ્યવિતઓ પણ મળી આવે છે સાથે સાથે 'શિતિ' ના
ના સિન, અગત્ય 'હૃદયનાથ' ના માટેમ, 'દિવ્યવસુ' ના જ્ઞાન
અને 'આમનદમી' ના રામા પુન જેના મતપ્રગોનો પગ એમની
નરનરથાઓમાં સમાવેશ થાય છે " —

એક વખત 'ભગિ' મની' નરનરથાઓ ઉપરના વિવેચનમાં મેં નાન્યુ
હતુ કે, " રમણનાન એમની ઐતિહાસિક નરનરથાઓમાં વરિપત પાનો
સર્ગે છે એને લીધે મળાને એમની ઐતિહાસિક નરનરથાઓ સત્ય નથી
નામતી પરંતુ 'શિતિ' માં નર્ણવેના આર-અનાર્થ સંગવા, રામનોન
દિલ ઉપર આક્રમણ તથા 'ભારેનો અમિ' માં નર્ણવેના મળનાના રાના
વગ્ધને અરાગનિ- માનનાનું જરાન લાગ્ણ નથી મને તો એમ
બાગે છે માધીયુગ અથવા અસ્તિની નરનર મ્યાન હજી માં માધી,
જરાદગનાન, અથવા ન' નબનાના પાનો મર્નનાથી જ એમાં વાગનરિના
નાગે એનું મર્ન નથી એના જનાર્નન, અગ્ણ અથવા જન જેનું પાત્ર
સત્ય એ નાનાનગણ મર્ગનાથી ઉપજતી સમય એમ છે —

'ભગિસાળ' ના નખાણમાં મો એક નરુ મજા પૂએ છે તે એ છે
કે નાનચીન પડી એની ઉપર નખાનના વાગ્યો અને પેરાઓ કેટલીક વખત
વધારે પડતા તાના થઈ જાય છે આને લીધે ચાનુ નાનચીન નચે મોડુ
અતર પડી જાય છે

'ભગિસાળ' માં કેટલું નખનું, શું નખનું અને જુનું ન નખનું એ
બધી મજાણેને અતે આનુ વખાયુ છે અને એ જેનું નખાયુ છે તેનું જ
અહીં મન્યુ છે

શ્રી ચુનિલાલ પુરુષોત્તમ શાહ

વહાલસોયા રમણભાઈ

રમણભાઈને પચાસ નાં પૃગ થતા ૭, અને તે પ્રસંગે મારે નાં
બાપુ એથી સહેજ ગભરામણ થયેલી નાજનીય ક્ષેત્રમાં અમે બંને સામ
સામા ડીએ અમનદારગાદીનો બચાવ ન્ગનાતો એમને મારે ધિનત્વાનદાર
અમનદારગાદી સામે બાપુના આમ હોવા છતાં અમે મિત્રો નહીં ડીએ એ
નાં ધણાં જાણે છે

૧૮૩૦ માં નીનાન છાડીને પ્રજામાં ગીતસરનો દાખલ થયો ત્યારથી મેં
ધણા અમનદાર મિત્રોને ત્યાં જના આનના મધ ન્ધુ છે આજની ડીએ
નગરા ઉપરના ધણા અમનદારો નેડ મારે મિત્રતા હતી પણ પ્રજામાં
નામ ન્ગનાગએને આ મધ ગણવો પાનવે તેમ નથી લેતો ગમે તો મને
પક્ષ માં જોગી ડીએ થતાં સખન હોય છે એ નખત મારે એ
ગડેગમાં જનાનું હતું જામ એ હતું કે ત તન્ક સજાનજીતિ મનાનના સગમની
આખમાં આવે તેમ હતું ત્યાં નેના માન એ અમનદાર મિત્રને મે નધુ
કે મી ત પ્રજાએ તેમને ત્યાં આનત અને મરેમાનગીરી આખન પણ આજે
મ'માન થનાથી તમો નન્માન થાય એમ હોનાથી નીલીમાં જ તત્તીજ,
મોડુ ન નગાડગો તારે ત મિત્રે માન દાનને અભિનંદન આપના હતા

૧૯-૩ પડી એ મે મિત્રા છે કે જેમન થે અનાગના નહિ
ધુ, અને તેમાના એ શ્રી રમણભાઈ છે પણ અમે મનેએ એ વાત નક્કી ની
છે એ નિનાન-convention થઈ ગયો છે કે અમારે નાજનીય વાનાં-

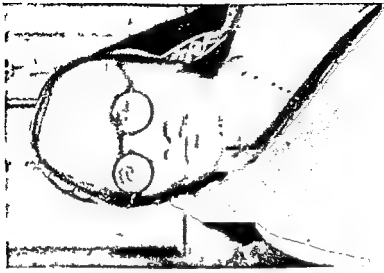
પડેલો ના ત્યજી ન રવી, માખીની મીઠી રાના મંચી અને ત રાનો ન્યા
ઓઝી છે ? છે ના ત્રણ વર્ષથી અમે આ રીતે ગણા ગીએ ઘણા પ્રણુ
અને નાનુ પ્રતો આવી ગયા છતાં અમે એ પ્રશ્નો ઉપર અમોન રહ્યા
છીએ મને પોતાને તો આ રીતે વર્તન ગ્વાથી ઘણી ગાંતિ મળી છે
સવારે જિહ્વાથી માટીને ગરે સૂતા મુઘી ને ધબી વખત તો સ્વપ્નામાં
પણ ગાઠડીય વાતો મોઝાલી હોય ત્યાં અસાધ્યામાં એક એ ના
એ નાનાંતુ ગમણુ જ પ્રનાનુ ન મને તો તેથી મને ખૂબ શાંતિ મળે છે
મનને ખૂબ આગમ મળે છે અને તાઝગી મેળવી માઁ મમ હુ ચાનુ ને હુ

અમારી ઓઝખાણુ ૧૯૧૦માં થયેલી કોનેઝમાં અમે સાથે V B
D C નામની એક અધ્યા અર્થો પ્રવા નહેલી તેના સમ્બારે અને
ગૃહિતિએ ૧૯૭ પણ ગહેના છે દમણુ જ આ સાનમાં અમે દેહતાં તે
સરથાના સનાસને મળેના અને વર્ષમાં એક દિવસ સૌએ કુટુંબ સાથે બેગા
થવુ, એવો વિચાર પ્રતા દતા વરો થતા જતા અમારો એમ્મેન્ટો પ્રેમ
પદ્યો નથી.

ત દિવસોમાં અમે અસાધ્યામાં એક દિવસ બેગા થતા દતા ને
વિવધ ઉપર અર્થો રાખના તે વિવધના દરેક મુદ્દા ઉપર ખૂબ નેરરીથી વા
વિવાદ પ્રતા, અને થાતા ત્યાર ચાના ધૂદના પીતા દતા ધારેખાન
કુટુંબ અને રમણનાનભાઈ આ સ્વાગતને માટે આ ૧૧ પ તા દતા અમ
એ આ પીવાની ખૂબ મજા આવતી ધબી વખત તો અપોરના બાગ વાગે આ
પીવાની રૂઝ થાય ત્યારે અમારે રમણનાને ત્યાં જવાનુ, જો દસ
મિનિટમાં જ અમારે માટે ચાનો પ્રોરો આવે અને પડી વાતો થવા
મડીએ ને સમયનુ બાન જગુ રહે

કોનેઝ પડી અમારુ આ મન્ગ અગ્ન યગ્ન થયુ રમણનાને પડી
મળીએ-વર્ષમાં એકા બે વખત અમારી અમખ્દાગ નડીકે તે ધણે રથને દર્શો
છે મને તેમની મહેમાના સિદ્ધપુર, નવસારી અને પેનારમાં માખવાની
મળી છે ધજ વખતે મળીએ તો પણ તળણુ એમ્મેન્ટો મળતા આ ૧૯૧૦ મન્ગ
પનીએ પ્રગળ-ગનુ ને અમારી હાથ આધુ ને જો કલ્કે આનામયા

‘મેચ’

‘વર્તમાન’

વાર્તામાં મશગૂન બનીએ રડા-ગામા હોય ત્યાર તો મળનાનું થાય જ પણ નિયમિતપણે મળનાનું તો હમણા પ્રજાગત ખાતાના અમનદાર તરીકે આપ્યા ત્યાગથી અકનાદિયામાં એ- નિસસ તો થનાનું જ બનતા નુકી મગજ કે બુધરાગની સાન્નિધ્યે તેમને ત્યા મારે જનાનું થાય જ હું જાઉં ત્યારે મારું પ્રથમ નિર્ણય તેમના માતાપિતાને નમન ગવાનું રમણના બાગ્નશાળી છે કે આજે તેમના માતાપિતા જીવે છે એટલું જ નહિ પણ રમણનાની બાનભીની રાજજી ગમે કે ને પછી તેમના ઓગામા પગ મફત છું

એ ઓગામા પ્રવેશ ગતા માર નમન ત્યા લટકાવેલી એ- ખીને આપોઆપ થાય છે V B D C ના વખતમાં અમે બધા વીસ વર્ષની અદગ્ના અને ત વખત સૌથી વધાર ચચાતો નિયમ તે પ્રેમ (Love) તો પ્રેમ ઉપરના વણા ન થો ને પુગતડા અમે પાચી ગયા હતા એ ઉંમર એ જ વાયવાનું ગમે એવું હતું અમાનમાં મિ ધારેખાન તો એના ઉપર અગ્રેજી કવિતા વખ્યા કરતા હતા એ સાબળીએ અને પછી ખૂબ તાળાઓથી વધાવીએ આ પ્રેમના વિષય ઉપર પણ અમાગમાં જે પક્ષો હતા એક -હે કે નિધવાને પરણનાનો અધિમાગ આપવો જોઈએ જાણે અમાગ આપનાથી કે ન આપનાથી મુ અસર થનાની હોય ! પણ અમે તો આ હક્કો સબધી તે વખતે બરાતી Social Conference ના ગિપોટો અને સમાજસુધારાના તીખા તમતમતા બારણે અને આ-ગાઓ મોઢે કરતા પણ પ્રેમની વાર્તા વરનારા હોતા કે પ્રેમ તો એ- ઉપર જ હોય તે મનનાય નહિ એવો-unchangeable છે તેથી નિધનાને પરણનાનું -હેવું તે આ પ્રેમની વહેચણી કરના જેવું છે અને પ્રેમ વગરના નગને તા બગર પ્રેમ કહેનાય ! પણ ત્યારે પુરુષો શા માટે ફરી પગલે છે ? શું તઓમાં પ્રેમ નથી ? એટલે અમાનમાં ઘણા એના ગાડા હરાય ઉપર આવેના કે વિધવાને ફરી પગલું કે ન પગલું તે તેમની મગજ ઉપર છે પણ પ્રેમની અહાને- પુનાગના પુરુષ તો એ- જ વખત પરણી શકે જીવે તે એને એને જ મા- અને મરી ગયા પછા તો પ્રેમીઓ બેગા થનાના છે જ ન ? દુનિયામાં વધારે જીવનાગને માટે તનો પ્રેમી સ્વર્ગમાં વાટ બેઠેને નોમો છે આવા આવા ગાડા નિચારા અને નાનો અમે ખૂબ બેગાગથી તે વખતે ગતા હતા આજે એ પોથીમાના ગી ગણા જેવા વાગે છે પણ આ

તેમના પિતાશ્રી ને માતૃશ્રી સનાતની હોવા છતાં અને આજના નવજીવનોની રીતરસમે તેમને ન ગમતાં હોય છતાં એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારે, પોતાની લાગણીનો દેખાવ પણ ન કરે. સૌ સૌના પંથ ન્યારા. એકમેક માટે ખૂબ લાગણી. કોઈ માંદું પડે એટલે સૌ ચાકરી અને સેવામાં મશગૂલ. કોઈના ઉપર દીકાનું નામ નહિ. આવા ઘરમાં જવાની, જુદીજુદી વાતો સાંભળવાની, કક્ષા, કવિતા, સાહિત્ય, લડાઈ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સર્વ સાંભળવાની મજા પડે. આજે રમણસાહને સૌ બોલાવે છે, ધર્મવાળાઓ બોલાવે છે, જ્ઞાતિઓ-વાળા બોલાવે છે. કોઈને તે ના પાડતા નથી અને કોઈ એમનાથી અસંતોષ પામતા નથી. કોઈને તે દુભવે નહિ, કોઈને ના કહે નહિ, છતાં પોતાનું જ કામ કરે જાય એવી એમની જીવનકક્ષા છે. સૌના વહાલસોયા રમણસાહને માટે થોડું લખીને જાણે મેં પણ વહાલ કર્યાનું મુખ માણ્યું છે.

શ્રી શાન્તિરાય ર. મજમુંદાર

ખાલસંસ્મરણો

“ ૨૮, રસના રામ રહને

વચ્ચે, આ બધી ખટપટને રે—૨૮. ”

સગબગ ચાળીસ વર્ષ ઉપર વડોદરામાં મુરસાગરકાંઠે ટેકરી ઉપર આવેલી સરકારી જ્યેષ્ઠ સ્કૂલમાં રિસેસ વખતે ચક્ષુભિન્નુ રમના થોડા છોકરાઓ દષ્ટિએ પડે છે. તેમાં ઘઉંવણાં બે ચપળ છોકરાઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ચક્ષુભિન્નુની ગમનમાં, બારીમાંથી કેમ છટકી જવું, વાંકાચૂંકા દોડી કેમ ન પકડાવું, વગેરેમાં જન્મે જન્મ એકએકથી ચર્ચાવાના દેખાય છે. એટલે જન્મે જન્મ કરચિત જ એક પાર્ટીમાં સાથે આવે છે. તે બેમાંના એક ને શ્રીયુગ ગમખુવાય ને ખીન્ને આ મંમરણો ગેવનાર!

ગ. ગમખુવાયનેા આંધ્રો મૂળથી એકરડો, મધ્યમ કદ અને દેમાઈ ફૂફુંખમાં વાડમાં ગોઠવેલા એટલે મુકુમાર.

એમનો પહેલો પગિયય મને ૧૯૦૩માં થયો, અને ગુલામમાખથી એકબીબનનું આકર્ષણ વધતું જ ચાલ્યું. ૧૯૦૫માં એમનું ફૂફુંખ અમારી પટોગમાં રહેતા આચ્ય ત્યાગી ના અમે Inseparable જેવા જ થઈ ગયા!

વળ માત્ર દૂર દાન્ટિન અને કોતેલ્લાં ગેાલ. પગપાવા, વાનાંવિનોદ કરતા આનંદભેર સાથે જ જવું અને સાથે જ પાછા ઘેર આવવું એ ક્રમ રે!

૧૯૧૨ સુધી ચાલ્યો; કારણ ત્યાર પછી મારે એન્જિનિયરિંગના અભ્યાસ માટે પૂના જવાનું થયું.

અમને સાથે ને સાથે જ જોઈ કેટલાક એમ માનતા કે અમે સગા બાઈઓ છીએ!

અમારા હાઈસ્કૂલના દિવસોમાં અમારે મન કલાસલેસન ગૌણ હતાં; કારણ અમારી નાની મોટી રજાઓ ખીજી પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલી રહેતી. શારીરિક વ્યાયામની આવશ્યકતા અમને પહેલેથી જ જણાયેલી. એટલે સ્કૂલની કસરતશાળાએ અને પછી અખાડાએ અમારું ધ્યાન ખેંચેલું.

કુસ્તી, હોડનું, દૂદનું, ગિલ્ડીદંડા, સાતતાળી, ચક્કલિલ્લુ વગેરે અમારી પ્રિય રમતો હતી.

સ્કૂલ અને કોલેજમાં થતાં સોશિયલ ગેધરિંગ જોઈ, અમને થર્ડ સ્ટેડન્ટ્સમાં હતા ત્યારથી કલાસમાં ચાલતા પાઠો મોંઢે કરી, પડદા, ડ્રેસ સાથે, નાની રજાઓમાં બાલમિત્રો એકઠા કરી, નાનું નાટક બજાવવામાં ધણે આનંદ પડતો.

ન્યાયમંદિર સામેનું હાલનું હાથગાડીનું બજાર (ચોરબજાર) છે તે જગ્યાએ લાડબાદેવી માતાનું મંદિર હતું. તેની સાથે જ આવેલા 'નૂતનવિલાસ' પ્રેસની મેડી એ અમારી પહેલી રંગબૂમિ'

પછીથી તો અમારા મિત્ર રા. પૂંજલાલ છવણલાલ પરીખની ઘંટિયાડાની ગલી સામેની હવેલીની ખીજા માળની મેડી અમને વધારે અનુકૂળ થઈ. અને મકારાબટ્ટી બાઈઓની જેમ અમે પણ નાના નાના સંવાદો તૈયાર કરી દર વર્ષે ગણેશ-ઉત્સવ બજાવવા માંડ્યા!

સંવાદોની પસંદગીમાં મોટો ફાળો રા. રમણલાલ તરફથી જ મળતો. વીરરસના સારા સંવાદો ન મળવાથી રા. રમણલાલને ચંદ-પૃથુરાજ, પ્રતાપ-ભામાશાના સંવાદો લખવા પ્રેરણા થઈ. અને આ એમના નાટ્યલેખનનું મૂળ દલી શકાય.

અમારા હાસ્યરસનો ઝરો સર રમણભાઈ નીલકંઠનું 'ભદ્રંભદ્ર' હતું. એનો ઉપયોગ અમને હાલતાં ચાલતાં હસાવતો. હાલનાં હાસ્યરસિદ્ધ

પુસ્તકો બને ઉચ્ચ ગ્રેડિંગ હોય, પણ 'ભદ્રલક્ષ' અને 'હામ્યમદિગ્' નાનો હામ્યરસ, અમારાથી નદી નદિ જુવાય

અમારી બીજી પ્રવૃત્તિ તે "નિઘાર્થીજૂલુ" અમે દત્તનિષ્પિત લેખો એટલા ધરી એ-સચિત્ર પાક્ષિ-નૃતા તેવું નામ "નિઘાર્થીજૂલુ" તનીપદ બનાવું તેવું એમા શુભાવી ગદ્ય, પદ્ય તથા અંગ્રેજી અને સમૃદ્ધ રેખો પણ આરતા એમાના નદગન ગગનનપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ (ગજુભાઈ) અને દેવીસ હર્મોરિસ્ટાસ માદ (નિઘાર્થી) એ બન્ને પ્રતિભાશાળી અને આગામ્ય લેખકો હતા એમના અંગ અવસાનની નોંધ લેતા હુ ખ થાન છે

રા ગજુભાઈ મ ય 'હામ્યમદિગ્' પડેવું 'નિઘાર્થીજૂલુ'માં આવેવું ઓ નિ તરીકેના એમના દર્શન ત્યાગી થયેના

"નિઘાર્થીજૂલુ" મા સદા આપનારાઓમાં ગ અબાનાન પગા, રા ભાગ ગ ત્રિમ ગે ગ નસિ નાન ભદ્ર, ગ નસજી કુવરજી દોન્દાકર (ગુમી) ન શાન્તિ ય નજમુદ્દીન, રા હન્દુતાન દવે, ગ ધીરજનાન જગનનાન મોની ગ પૂજનાન જ્યેષ્ઠાન પરીખ (જનનસુત) ગ મુનિનાન શા, ગ મણુનાન ન જ્યેષ્ઠાન દાન રમણના આવે છે પાનિ ને સચિત્ર ગ્રાહી ન ગ પૂજનાન તથા શાન્તિના રા

નિઘાર્થીઅભ્યાની બીજી પ્રવૃત્તિ તે 'નિઘાર્થીજૂલુ' રિમેગિંગ ને ને મેનેજર V B D C ના નામે ધગી પ્રખ્યાતિ પામેની સદગત અમૃતનાન શાકે માનની પેળા પેળાના અભ્યાન ધક્કા વખત સુધી સમાઓ ભરના નધેની V B D C મા નિઘાર્થીજૂલુ ના તખ્તા ઉપગત ગ નિજુના જગમીશુમા ને કુપ માગમાર્ઓ ગ સુરેન્દ્ર નાય, રમા ન્ત ને ધારેખાનમાર્ઓ સદગત હન્દુતાન દેસાઈ, ગ હેટામાર્ સુતરીઆ, રા ઝવેરમાર્ પડેન ઓ રા ગમણિનાન મહના વગેરે સુખ્ય દના

અમારી અભ્યાસની રીત જુ ન પ્રમારની હતી દોન્દા જુમે પ્રિનિમિનરી પરીક્ષા પછી ન આવતી ગજુ પિ અમે રેખકોની બીજી કૃતિઓ વાંચી ચર્ચા

કરવામાં અમારો વધારે સમય જતો રહેતો! આથી અમારી માન્યતા પ્રમાણે અમારી જિંદગી પ્રકારની શક્તિઓ હોવા છતાં પરિણામે ચર્કાકાસમાં પાસ થવા અમે માંડ બાબતોથી થતા! મને હજી ઘણી વાર લાગી આવે છે કે પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની દોરવણી અમને પહેલેથી મળી શકી હોત તો, અમારી કોલેજ કેરીઅર પહેલા કક્ષાસની ચર્ધ શકી હોત!

૨૧. રમણુદાસનું બહોળું વાંચન અને જનસમાજનું બારીક નિરીક્ષણ ભવિષ્યના એ કુશળ નવલકથાકાર માટે હશે એમ અમને ભાગ્યે જાણ આવતો.

પશ્ચિમના પવનથી સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થા લગભગ નિર્મૂળ થવા આવી છે. ૨૧. રમણુદાસનું કૌટુંબિક જીવન એક આદર્શ સંયુક્ત કુટુંબની ઝાંખી કરાવે છે. પણ એમનાં આનંદી સહુગત પત્નીના અઘાળ અવસાનથી ડગમે ને પગમે ન જીવવા તેવી ત્રુટિ જાણી શકે છે.

હાસનાં દુગનો અને કુટુંબો પેરોણા અને પેરોણાગતથી લગભગ અજાત જ હોય છે. ૨૧. રમણુદાસને ઘેર પેરોણા ન હોય તેની નિર્ધાર! એમને ત્યાં ગમે તે વખતે જાઓ પણ તમારી કાર્મિક પ્રકારે સંભાળના થવાની જ. સંસ્કાર અને મનની ગોઠપ પૈસાના ટગલા થવાથી નથી આવતી. આ દૃષ્ટિબિંદુ ૨૧. રમણુદાસને નીચેની સુંદર લીટીઓમાં બરાબર દર્શાવી અમગ દ્યુ છે:—

“ ગરીબી જો અગાદે તો, મુબારક તે હજી અમને :
નથી પરવા અમારીની અમીરી દિલ અમારને ! ”

૩૦ રત્નપ્રભા રહસ્યિવે

મા ઝા પરિચય

શ્રી રમણભાઈએ અન્ માત્રી મૈત્રી હોશિન આજ સહા વર્ષ જાની રમણભાઈ વિનયી બોનાયય મહાશયે તે એક નવિ આકેત' ત્યાંયા વાગવ્યાત, બોનવ્યાત, સ્વભાવાત અન્ જીવનાતય માન્ય આકે ત્યાંયા સહવાસાન ચેણારયા પ્રત્યે રનેલાના નાન્યાયા રસામ્વાતાથી ગોઠી મિળત,—આનંદ મિળતો આણિ મહાશય ગસત મેલાયી સતત ત્યાંયા બોવતી ગઈ અસને

શ્રી રમણભાઈયા પુત્રમણી અન્ નાન્યાણીય માત્રા આધો પરિચય જાના આણિ તા કાન્યાન્યા લેખમયા પરિચય મ્હન લેખ્યાયી મના સ્વાભાવિપ્રયેય જિજ્ઞાસા વાગત હોતી પણ ત્યા બરોમગ બીતિહી વાગત હોતીય ત્યાંયે દિવ્યશ્ચ પુસ્તક મના કારય આવડને, આણિ માત્રયા મહી રેઢીમડળીની વ બહિષ્કીનેહી મના ત મરાહીન બાવાન્તર ક પચાયે શુભવને મના ત્યાંયી મ્હના આવડની આણિ બારાન્તરાયી ચગવાનગી માગવ્યાયા નિમીતાનેય ત્યાંયાણી માત્રા પરિચય જાના આણિ ત્યાંયારી પરિચય જાતેની પ્રત્યેમય ચકિત ત્યાંયી મિત્ર બનને આણિ સધ્યા મર્ગે આશીસમધૂન ધરી આન્યાવર એક તામબર જગ ત્યાંયા જગળ બસન તમ યા ગોટીયા પ્રત્યય ચેતો ત્યાંયા બકતમડળાંયી મર્ગે સતત ત્યાંયા બોવતી જમલેની અસતે આણિ પ્રત્યેમર્ગે ત્યાંયા ત્યાંયા પ્રિય વિસાનગ બો બોનતાના ચયો મ્હતાના પાહન મોગી મોજ વાગતે આણિ મહાશય ત્યાંયા બોવતીને મિત્રમડળ પાહાવ્યાસાડી તરી ત્યાંયા કે સધ્યામર્ગે જગિન મમાવેમે વાગત

રમણભાઈ તરણુ આહેન. ત્યાય તેજીવી આણિ તજદાર રેખન હેય ત્યાયા તરણુપણાયે ઘોનડ નાહી દા? ત્યાયા પચાસાયા વાઢદિવર્ગી મી નિડીણુ ત્યાયાપદ હોઈન પણ, ત્યાયો નમ રણુયી ગતિ, ત્યાયો વિચાર સર્ણો, આણિ રસદટ્ટિ પાહિતી મ્હણુજે તી કુદયાહી આનુનિ નિપ્રભ તરણાના માગે સારીન અગીય આહે ત્યાયા ન યાતની અદ્ભુતમ્યતાહી તીય સાક્ષ દેન નાહી મ? શ્રી રમણભાઈ પત્ર નિહીળ્યાયા યાનતોત ખૂપ આગતી આપેન પણ જાવાના ગેરે અસનાના ત્યાની મના એ- પત્ર નિડીને હોતે ત્યાયાતયા ન યાયા નમુના મ્હણુત થોડા ઉતારા મી દેતે

“—સાગરનુ ખીણુ નામ રતનાર છે તમારુ નામ રતનપ્રભા છે સાગરની મુસાફરીમા તમે ખૂન યાદ આવતા હતા

‘વારે પાસ દરિયો, વચમા એ- નાનડી ઝટીમગ દસ દિવસની મુસાફરી વાયવા સિવાય ખીણુ ઈ જ નમ નર્ગી જીવન પણ ચારે પાસ દેનાયના અજ્ઞાત પ્રદેશની વચ્ચે રહેની નાનડી હોડી સરખુ નથી? એ જીવનનો શા માટે મગા હશે? પ્રેમ એનો જળામ આપી શકે? સુખ મેળવના? સૌન્દર્ય નેના? સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરના? અને અન્તે—?

પરંતુ એવી શું- દિવસનીની વચમા તમો ખેચી જના માગતો નથી મધ્ય સાગરમા આવી પડેએના મારા જેના માટે એ ઠી- છે તમારે માટે નહીં

‘જાનામા જૂની હિંદી સરકૂતિ જળનાઈ રહી છે અહીંના અને મરિદો, અનેક પરંતપિપરો અને જાનામાખીના નામોમા આ સરકૂતિના પડધા ૯૭ સજગાયા ને છે

તા ૧૩ મી એ અમારી સરન હાઈજિન મન્દરન્સ સમાપ્ત થશે એટલે તા ૧૫મીથી ૨૦ મુધી જાના અને જાનીની મુસાફરી રના ધારુ છુ જાની નૂતન નિરે તો તમે ઘણુ સાબરુ હશે એ નૂતન પણ બેના ધારણા છે જાનાનુ એ નૂતન તા બેયુ

જાનાનો પ્રદેશ ઘણા જ રજિરામણો અને ફળદ્રુપ છે મિત્રો અને સબ ધીઓ સાથે અલી નાળો નખત ગહેનાનુ હોય તો ગમે પરંતુ લાગા વખત મુધી સૃષ્ટિસૌન્દર્ય ઉપર જ માન જીવી શ 11 નહીં સૃષ્ટિસૌન્દર્યનો અનુભવ

દરાનના માનવ સૌન્દર્ય પણ જોઈએ એ માનવ સૌન્દર્ય માનવના હૃદયમાં હોય મિત્રો અને સબધીઓ વિના એ હૃદયો ઢયાથી મજે ? અહીં તો બહુ જ પરાયુ ક્ષામે છે—જો કે અડચણ પડતી નથી. ”

યા લેખનાત ત્યાગ્યા હૃદયાતના સૌન્દર્યોએ—ત્યાગ્યે સુન્દર પ્રતિબિંબ પડતેને દિસતે અસેચ આણી- ત્યાગ્યા કુસરચા પનાતૂનહી કિતી તરી ઉતારે થેતા થેતીન

શ્રી રમણભાઈ નિર્મળી મના આદરયુક્ત મોહ વાટતો ત્યાગ્યા સાહિત્યા- નિર્મળી તગ પ્રત્યેચ સામગના નૈતુ-યુક્ત અભિમાન વાટતો આણિ શુન્દરાતી સાહિત્યાએ તે એ- અમુત જૂનણુચ આકેન યુગપ્રવર્તે સુધાગ- લેખ ત ત્યાગી નાનાએ અમર મ્ધાન મિળવનેચ આકે ભગવાન વિશ્વને મોહિનીએ રૂપ થેશન દેતે । હૂ । અમુત નૂન થેનને તસેચ ગણભાગ્યા લેખણીનેહી લનીનમોહિનીએ અપ થેશન માનવાએ અહાનરિર નહૂન થેશન તાના સુધાગણેચ અમૃતાએ ઘોળ પાનપ ત્યા પ્રવલ ડેના આકે

રમણભાઈ નિર્મળી મના નાન વાટતે, તે મી ચિતગણ ત્યા પ્રવલ ડેના આકે ત ત્યાગિર્મળી અમૂત કિતી તરી નિહીના થેઈન પણ મી નિહ શ ત નારી ઉચિતગમન મી અત રણપૂર્વક પ્રાર્થના કરને નિ, ત્યાના દિધાયુ લાભો ।

પ્રા. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

માધુર્યભૂતિ રમણુલાલ

સગરતીની ગુબગ આગવનાથી જેઓ સુવર્ણવૃન્તીના અધિકારી થયા છે એના આપણા ગણગાંધ્યા સાહિત્યસર્જકોમાંના શ્રી રમણુલાલ દેસાઈ એક છે. પણ એમની નિઃશ્વસન નખના એ મહેતમની ભવ્યતાભરી ઉજવણી થવા દે એમ નથી. એટલે એમના અંગત મિત્રોએ એક નાનડો ઉપચારગ્રહિત પ્રસંગ યોજી એમને અભિનદન આપવાનો-અભિનંદનમંથ અર્પણ કરાવો-નિશ્ચય ગમ્યો છે હું એ આ લઘુ શ્રેષ્ઠ રૂપે, મારાં હાર્દિક અભિનદન સમર્પા, એમ સૂઝ પુગાડું છું.

શ્રી રમણુલાલના સાહિત્યને વાંચતે એમના જીવનને સ્પર્શતા વિષયની પસંદગીનું દાગણું આ લેખને શરૂ થતો સક્ષિપ્ત જનારના મેંબુ છે. એની સાથેનો મારો પગિચા પ્રમાણમાં ટૂંકો છે, એટલે આ ટૂંકો લેખ માટે એ સુયોગ્ય વિષય થઈ પડે એમ છે બાકી આવે પ્રસંગે જીવન સબધી લખતું એ કેટલું દક્ષિન, દુષ્કર અને દંઈક ભયંકર પણ છે એ મારા ખ્યાલ બહાર નથી. છતાં સાહિત્યમાં જીવન પણ સમાજની સહિષ્કારી મિનત્ત જતી જાય છે અને 'સાહિત્ય અને જીવન' દાગની દૃષ્ટિએ તો બંને સગ્યા જ છે, એટલે મારી મૂંઝવણ ઘણી ઓછી થાય છે

શ્રી રમણુલાલનો રચનાત્મક મધુર અને મજાતાનડો છે, મુખાયમ અને મિત્રનસા છે, મોહક અને મનોહર છે એમ ઉદાર દક્ષિણ દીપી રહ્યું છે, સહૃદય સૌજન્ય સોહી રહ્યું છે, મીઠી માનવતા મહેરી રહી છે. વહણાશ કે

કડવાશયી એ સર્વથા મુક્ત છે; ધૃતરાષ્ટ્ર કે પતરાષ્ટ્રથી એ સર્વથા નિર્વેપ છે; વાદ કે વાડાથી એ સદા સ્વતંત્ર છે. સાહિત્ય જગતના સામ્યવાદીનું જાણે ન હોય એવું એમનું માનસ વિશાળ સમભાવથી ભરેલું છે. એથી જ એમના પ્રથમ પરિચયે પણ કોઈને સંક્ષેપ્ત યતો નથી કે અનહું લાગતું નથી. દ્વિતી-જનન કે દોરત સાથે હળવે હંમે વાતો કરતો હોય એવી જ વિશ્રાન્ધ લાગણી નવીન આગન્તુકે પણ અનુભવે છે.

શુભરાતના નવસપ્તમેશ્વરી ગોવર્ધનરામનાં વરેણ્ય ભર્ગ સર્વત્ર વિસ્તરી રતાં દતાં. એમાં જ્યારે મુનશીનાં પ્રખર અને પ્રતાપી તેજ પુરાયાં, અને રમણ-લાક્ષ્મી રમ્ય અને સૌમ્ય પ્રભા ઉમેરાવા લાગી, ત્યારે એ નવસપ્તસાહિત્ય-સર્ગકાને જોના-ઓળખવાની સહજ ઇચ્છા સૌ કોઈને યતી. મુનશીજીને મળવાની તક તો મુંબઈમાં મળી હતી, પણ શ્રી રમણલાક્ષ્મીને જોવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા હતી. એવામાં અમદાવાદમાં મારાં વિદ્યાર્થીની બહેન વીણાકુમારી મેઢને ત્યાં લક્ષ્મપ્રસંગ આવ્યો. એમાં શ્રી રમણલાક્ષ્મી આવ્યા હતા, એટલે વીણાબહેને ત્યાં અમારો પ્રથમ મેટો કરાવ્યો. તે દિવસે અમે શી વાત કરી એ અત્યારે કંઈ જ સ્મરણમાં નથી. પણ પ્રથમ દર્શને જ મારા ઉપર જે છાપ પડી તે કદી ભૂંસાય એમ નથી. એમની સ્નેહાળ અને સુકુમાર મુખાકૃતિ, આછા ભાસ્કરથી ઓપી ગિહતું પ્રસન્ન વદન, અર્ચાચીત સુવસ્ત્રને અનુરૂપ વસ્ત્ર અને વાળની સગવડ, સીધી અને સચોટ છતાં મધુર અને મૃદુલ વાણી, શિષ્ટ અને વિવેકભર્યું વર્તન, નમ્રતા અને નિરભિમાનતા, સૌહાર્દ અને સૌજન્ય-એ બધું આજે ય અનલ્પશ્રુ આગળ રમી રહ્યું છે.

પછી તો મારે અમદાવાદ છોડી વડોદરા આવવાનું થયું, અને એમને મળવાના અને પરિચય પોષવાના અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા. એ બધામાં મારી પ્રથમ દર્શનની છાપ વધુ ને વધુ દૃઢતર બનતી ગઈ છે. જરોડા કોમેન્ટના શુભરાતી સાહિત્યમંડળના આશ્રયે એમણે દયારામ ઉપર ભાવણ આપ્યું, તેમ જ વાર્ગિક એડવોકેટને અધ્યક્ષપદ શોભાવ્યું; કોમેન્ટ મેગેઝિન માટેની માગણીને સંતોષી, તેમ જ સ્નેહરશ્મિના વ્યાખ્યાનનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું, 'ઉપેન્દ્રાચાર્યજી' વિષેના મારા વ્યાખ્યાનના પ્રમુખ જન્યા, તેમ જ સાહિત્યસભામાં અમે સાથે મળી કામ કરીશું. આમ અમે ઘણા સંપર્કમાં

આપ્યા, અને એ બધા સમયનાં એમના મંરંમરણો એકધારાં મધુરાં અને મોહક છે, મુખ અને આંસુદક છે. એમના આ ગુણવિશેષને લઈને જ એમને મેં માધુર્યભૂતિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

શ્રી રમણલાલની લખવાની રેન લાક્ષણિક અને આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે. એમના પ્રવૃત્તિશીલ જીવનમાથી જે કંઈ પણ મળે એનો એ લખવામાં ઉપયોગ કરે છે. લખવાની એમને એવી દયોદી જેમી ગઈ છે કે અનુકૂળ ચિત્તવૃત્તિ કે વખતની એમને ગદ જોવી પડતી નથી. એ લખતા હોય તે કોઈ મળવા આવે તો વખત બંધ ગમી એની સાથે બંબાણથી વાત કરે અને એ જાણ કે પાછું લખવું ચાલુ કરે. એમની આ અનોખી સિદ્ધહસ્તતાને લીધે જ પગ પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં પણ એ થોડાંધ સાહિત્ય સરજી શકે છે.

એમની આ વિશિષ્ટ મકિતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને ડચિ ન્દાનાવાવના મણિમહોત્સવ પ્રસંગે થયો. વડોદરા સાહિત્યમંચ નગરથી કવિનેા મણિ-મહોત્સવ ઉજવવાનો હતો, અને એ બન્ધ પ્રમગને અનુરૂપ માનપત્ર રમણ ભાઈએ અને માટે ધડવાનુ હતુ મને લાગતુ કે અમે કેટલોય વખત લઈશુ અને કેટલાય મુસદ્દા ધડીશુ ત્યાગે છંદનુ માનપત્ર તૈયાર થશે. એટલે હુ રમણભાઈને તાડી દયાં કર્ગે, પણ પોતાની પ્રવૃત્તિ શક્તિ પર નિર્ભર એ એને શાના લેખવે? આખરે એક દિવસ એમણે મને જાણવના ત્રણ વાગે મળવાનું હતુ, અને એટલે દનાકની અદર મર્વાગસુદ માનપત્ર ધડી દીધુ. છપાવવા માટે એની નકલ ગ્ગના મને ચાફ છે કે જોડણી મિચાય મારે બાણે જ એક બે કેન્કાર એમની અનમનિથી કન્યા પડ્યા હશે.

અહીં એક વસ્તુ નોધવા જોવી છે કે શ્રી રમણલાલની બાપા ફારસી હોવાને લીધે કે અન્ય ગમે તે નાણે એમની જોડણીની ભૂલો ઘણી થાય છે. પરંતુ એમના જેના બાપા પર પગ પ્રભુત્વ ધરાવનાર માટે જોડણીનો પ્રશ્ન ગૌણ ગણાય. કેમ કે એમની ગીધી, સગ્ગ અને ગ્ગાલાલિ- બાપાશીથી અસર કાગક, વેધક અને હૃદયસ્પર્શી બની સૌને એવા મુગ્ધ કરે છે કે એના પ્રનાહમાં તથાતા વાચકનું પણ જોડણીની તિતિઓ તરક દેરાતું જ નથી.

શ્રી રમણનાથના આ તેજની ચિત્રમા ડચાન્ ડચાન્ છાયાની પણ આવી રેખાઓ અમાયની જે પણ ગુણોની મળત સમૃદ્ધિમા એનાં નિગ્ન અનુભુતો તો ચક્રદિરણોમા સમાતા મનની માફકે ડબી જાય છે શ્રી રમણનાથના અભ્યાસની વિશેષતા જ એમની મર્યાદા બને જે એમના અભ્યાસનું મુકુટમા માનુષ્ય એમના પ્રતાપી વ્યક્તિત્વને પ્રાપ્તના હેતુ નથી

આ ક્ષતિ છે- જ નુન છે, અને એમની મદામની મુણસમૃદ્ધિ જોતા ન જેની અને નિર્ભય છે પોતાના પ્રિય દરિ કરાપીનો આદર્શ શ્રી રમણનાથ જે ન મીઠાઈો હોય ?

બને મૃદુ રહી, સતી નખમ છે પૂરો થતુ,
કઠિન ન બને છતા હૃદય એ ન કન્ધુ પ્રભુ

પચાસ વર્ષની પ્રથમનીય સાહિત્યસેના મદન આપણે રમણભાર્ગને ભાનભર્યા અભિનંદન આપીએ, આ છન્ડોએ કે ઉત્તમર્ધની એમની નારકિર્દી એથી થે વધુ ઉન્નત અને ચમત્ની મને આશા રાખીએ કે એમની ઉન્નત માનવતા જનનત રીતે ઝગદગી ગ્હે પ્રભુને પ્રાપ્તીએ કે એઓ ગાત આ રસથ, મુખી અને આનંદી જરૂર જાત ને ઉપભોગ દરે ।

પણ “નવાન” ગોધરાથી આગવી ગાડીમા આવી પહોંચ્યા હતા. (અહીં મ્હી દઉ કે રા રમણુનાને તેમના અગત મિત્રો તેમના સ્વભાવની અમુક ખાસ ખુબીઓને નક્કીમા ગખીને “નવાન” નહે છે, અને તેમના બાળકો તથા બીજા આત્મજનો તેમને “બઈસાહેબ” ના દુરામણા નામે સંબોધે છે) તેમની સાથે તેમના પુત્ર અક્ષયકુમાર અને એક બાણેજ સરોતકુમાર હતા.

પણ બઈસાહેબ મૂઝવણમા હતા. મારીથી તાર આ યો હતો કે એમના બાણેજોમાનો એક જાદુ મિમાર હતો. પગિપદ ઉઘા વાનુ વચન પાળવા સીધા ચાણેજ જવુ, કે પડી આ માદગી અગેની નવમ્યા મગવા વડોદરે રોમર્ષ જવુ ? આ દ્વિવિધ સમસ્યા તેમની આગળ આવી પડી હતી ખૂન ગમથનને અતે એમણે એવુ ઠગન્યુ કે પચાન પરિપદ મોનવી તો ખરી એ અણગધડી ન જ ગહે એ પ્રસંગે વાચનાનુ બાણેજ પણ ઉપાર્થ ગયુ હતુ, અને તેની નમ્તોના થોમ્ડા મારી સાથે જ તના એમા જૂસોના પાગ નડોનો તોપણ એ છપાયુ તો હતુ જ એમને એમ નહી થયુ, કે બઈસાહેમે પોતાના જાહેર મત્તવ્યનુ પાનન મગા ચાણાદ જવુ, અને અક્ષયકુમાર અને તેમના દાગીમાએ ગતના ત્રણને મુમાર વડો રેથી જીપ તા ક્રન્ટિયર મેઈમિમા મારી તરફ જીપડી જવુ. ચાણેજથી માલો પાચ વાગે જીપ તી ગાડીમા બઈસાહેબ પાછા ફરે તો માત્રુશીને જાને ક્રન્ટિયર મેઈમિ ઉપર વગારના વખતમગ વડોદરે પડોચી મદ એવુ હોવાથી તેમણે મનમા માલ રાગી કે ચાગ વાગે પગિપદ ઉઘાડી પાચની ગાડીમા નાણે થી નીકળતુ તે નીકળતુ જ એમા મીનમેખ ન થાય પણ અમે જૂવી ગયા કે ધાર્યુ તો થ જિપગતુ જ થાય.

મોડી મોડી પણ “ફસલી કાગ” આવી જીપડી અરે વિશ્વામિત્રી રેશો પડોની ત્યાથી ગીને અમે આપકવા સગમરની ગાડીમા મુમામ દયો. ખરુ જોના દવે પડી રેશવેનો ર વે નદિ પગતુ લોતમાર્ગ, ટ્રેનો ટ્રેન નદિ પણ આગગાડી અને રેલ્વે રેશનનો એ નામે નદિ પગતુ મોદમા. મદમ, એવી ગીતે ઉત્તેખ દગ્ગો લેઈએ પરતુ પગી રેલ રાગી મ્દેનને લગમા રાખીને આપણે અર્જી ધારની બાસની દના જૂની અને જાણીની નામાવસિને જ વગમી રેડીશુ.

અમે નાની માડીએ પહોંચ્યા, ત્યા ખસર પડી કે અમારી સાથેના અનુચિત મહેદાય મોની ગાડીમા પાણીનું પાત્ર જૂની આગ્યા હતા એઓશ્રીને અમે તન્ત દોડાન્યા સહુભાએ “મી બી” જાઈ બિપડી ગયા નહોતા એને વાધો આપ્યો નહિ આ નાનડી ધન્યાએ અમારી સહેનગાહને જે વળાંક આપ્યો તે છે- સુધી નામ ન્હો

પુત્ર-પુત્રનું નામ ગ મમલુનાની પાળા આદુ ખાઈને પડ્યું છે એમ ન્હીએ તો ચાને છાપખાના તરથી સ્વાર “નાપી”ની માગણી એમનો ડોડા ભાએ ન છોડે છે આ વખતે પણ એ દયાલુની ઝિમી ધણી જ ગ્રામી હતી તેથી અમે વિચાર ન્હો, કે ચાણેલી પાચ વાગે પાછા નળાએ, તો બોર્ડ ન્હોને એ ના મને છે ને સમયનો ઉપયોગ વેઈટિંગ રૂમમા મેમીને એ પ્રકારે એથી નહામા રેખથી ને, અને હુ ગામમા જઈને મારું નામ આગળી આવુ એ ના નેટનો સમય એટલે નાસ્તાપાણી પણ થઈ શકે પછી નિનાને વડોદરે પહોંચતા બના થને નવ મારીથી તાર આન્યા પડેના અમારો એવો વિચાર હતો કે ચાણેલ રાત ન્હી જવુ, અને મવારે નર્મદાનાનનો નડાવો નર્મને પાળ ફરવુ પરંતુ પનટાથેની પર્ગિથિતિ પ્રમાણે, ચાણેલમા ઉતાગ બોજન તથા વાદન, ત્રણની વ્યવસ્થા અમે વેગાસગ રૂ નગરી દીની આ પ્રમાણ ની બોગ મીને નાવડીને અમે જાગી મૂકી

ડોર્ડ ન્હોન થયાસમય આ મુ ત્યા એશન ઉપર ફરના ડોર્ડ સજ્જને સૂચન્યા પ્રમાણ અમે ચાણેલી ગાડીમા મેદા, અને આગમથી બેસાય તે માટે મિતરો છોડીને મિલ થો ત્યા પોરે આવીને શુભ મમાચાગ સબ જાન્યા કે ‘આ બો તા સાહેબ પાઈ જવાનો છે નમાચા ઉપાડીને અમે ચાણે ના નામા મેમદની મી

ગાડી પોણા મના મોડી પણ ધારેત મ્હને પહોંચી ખરી સ્ટેશને મ્હિ મુન્દમ અને પચાન પર્ગિ ના બીજા મેટના તત્રયાનકો ગ મમલુનાને લેના આવના હતા એમણે અમને ખુલી ખમર આપ્યા કે આપે આપણે મી ઉતાવળ નથી પર્ગિલ ચાગ ને મ્હને પાચ વાગે શરૂ મ્હવાની છે, મ્હ કે નેડે મ્હના સમય પછી એની છૂ ના લોકોને આપવી જ લેઈએ,

નહિ તો શિષ્યો તૂટે, ને પ્રણાદિનાભગ થાય એ ભાઈઓને નવું
 ઐતિહાસિકી અને ધીજીવી સમજ પાડી એને ન્યાય અને પરતુ મેમાનની
 મુખેની નસા નહિને એ ભાઈઓએ અમારી સાથે અનદાવાત્ની રીતે નહો
 ધ્યો-ગુન્દમ્ અમદાવાદમાં જ રહે છે ને ને કે પગિદ્ધતુ ઉદ્ધાન પામે નહિ
 પગ મા ત્યાગે નવું ધ્યાનિત્ત અમદાવાદનો માણસ ગાડી નહિને ઉતારે
 મોનારના આ થો હતો, તેને અને આન તથા દદ નિશ્ચયથી મ્હો દીડુ કે
 ગાડીનું ભ નથી અને ઉતાગની જડ નથી માડરા સન્ધાનતા મોકર
 મા'મનો માણસ આ થો હતો તેને પણ એનું જ મે ૪ પગખાલી દીધું મે
 જગન્નાથના ની ચિત્રી આવી નાપાણી તેરા પધાને, તેમને પણ વિવે-
 પુન સન પરતુ જવળી ના નખી નીરી દવે અમારે માગના ની એકે હોડી
 માળી મ્હો નહિ' પડી પગિ તો સમજ થરાની ગદ નેતા મેગા ઉપર જ
 અને ધામા ના મ્યા

સાડાનજી નામે સા ૮ સદને અને પચાન અમ ઠીઓ મેગા નીમ્યા
 પેટનાતરાગાની ધમગાગા ને નામે ઓગખાના ન્યે પચાન ન્યાતના
 મોનરીમો તથા ૧૫ મેગો અમો મેગાપ થરા સમેનમા નતા પકેના મા
 રામે અનારે આનાનો તરાનો ૫ એન અમો નેરાના આ પુ દતુ, અને એ
 ન્યન મને ના નાગ યાદ પણ આવતુ દતુ- 'નવાન' મતાત્થી રહેતી મરા ૥
 ની મેના એન નિગદાગ દતુ અને તે નહિ તાયે એ દાર્મિ અખ્યો
 હાઉં જ, ત્થી પનતુ સા ત્યાગ મુધી આ મામનમા માર્ ન્ય મોન્યુ નહિ
 ન સમેન નન્દ જ્યાના નન્દો ના મા તનમાગન મોતી નંયાગીઓ ૪
 મોખરે ન અમનાતો તોન્યા અને એમની આગળ દા ૮ થ મેગ
 'નાનખા' ૮ ૮ ૮ એન રમન મેગા રમી પા ૧ બૂખ તા
 થાય ૮ માનને ૪ થો ૪ મેગા મોનની નવાનતુ રમન આપ ૧૧
 પેના બા ને ત્યા નિના નાગથી ન નેરાપુ પણ એમણ નન્ન મનારથી
 મો નર્મિતવો મ્હો મુખો ૪ મ્હો દિ મ્હો નહિ માદ ૧ આપ ૧૧ મર
 ખાન અને આરા ધિવાગ નીરી ના ૪ ૮ મિર ને ૪ ૪ અખા
 મોખા ખાન ૧ આપખા માત્ર ના ને મના પા કે મપા બ, એ મારી
 સરી ને ૧૧

૪૫૫૮ જતા સગ્ધસ સમેનને સ્થગે પડોન્યુ અમને સમેનના મડપની બાજુના એ- ખ-મા એમા-યા ત્યા ચા આવી—‘એટલે કે અમને આપનામા આવેના પ્યાનાને તગિયે જૂખગ ॥ ગના છુગાધનાના નાવા દેખાતા હતા, તેને અમાગ યજ્ઞમાનો ચા નહેના હશે એ તો એ પણ, ચાગી ગયા ભાગતી જૂતની ચોગી તો ચોગી સહી નનામને મે હજવેથી ગુજતગિશ નરી કે આગલી મરી ચા ન્યા પેગમા સમાનગો? જરા ગેદીઆએને નડો તો ખગ કે આગુ બધુ દયાણુ ન ને આપણા તે પેટ ને ક પાધગ એના ઉત્તમા નનામે ન્યુ “You Gharekhans’ ચાતો એ પણ ન-

પગી સમેનના નિયુમ્ત પ્રમખ સાહેમે પોતાની ખીમાથી પાન વાઢીને અમને મન્નેને આપના મે પાન ચા યુ મારા મનથી ન આટનુ પાદ્મ પણ હોનરીને પાચનનુ ન-ઈ-તો નામ આપને ગસતો એ- ઘૂટડા ગમે પિતરી ગયો ત્યા એ રસ ભારે પડી ગયો.

મારા પાનમા ખૂંદ તમાકુ હતી મને સખત હેખી આવી ગમે તેમ જગીને કારકે મુખડે, કોઈને ખમગ ન પડે તમ એ-વાગ તા હુ નિને ખનાગ થૂપી આ ચો પણ તમાકુ હાડો । પ્રસરી ગઈ હતી મોઈનિયુ સનેગોમા જીનગી તો ન જ થના ની એવો મે નિશ્ચર થ્યો ત્રાગથા મને જે મેચેની ગઢ થઈ તે રાત સુધી રહી નગી જૂખ્યે પેગે તમાકુને કાનટ પણ દીપ આવી । પગમેનાના કુનાગ શરીરે સતત છૂનતા હા ખોગ પેટમા હતા નહિ અને પ્રાનામા જે મોઈ પાગી હશે તે તમાકુએ પગમરાગ્યે નિચોની નાઢયુ તમા ના અપાગાનુ રિગેર નર્ચુન રનાની જઠગ હોર ખગી? એ- અગર ખીન પ્રસગે એનો અનુમન થયો ન હોર એનુ અન્સિ-માનની હિંદુતાનમા મોઈલગે ખગ ? રાત સુધીમા જે ઘનનાઓ ની તનો તમાકુની અસગ નીચ માન ભયગ ગરખ જેવો આઠો ખ્યાન મને ગહો

ગેશનથી નીજત માત્તગને એમ નહી ગખ્યુ હતુ કે ગમે તેમ થાર તોપણ અમારે પાચની ગાડીમા જનુ જ છે, માટે અમે મોજા થઈએ તો દસ મિનિટ ગાડી રોન્ને પણ અમને મુખને હિપાડગો નહિ ગેશન માત્તરે આ પિનતિ ખુરીથી ખૂન ગખી હતી ગ રમણનાન નામ એમને અગ્નણ્યુ નડોતુ ન જ હોય મો છે?

પચાન પરિપક્વતા પૂર્વર ગમા જ ચાગ ઉપર પચામ મિનિટ ચર્મ ગર્મ પછી ઉદ્ઘાટનના દસ મિનિટ સમજીને ચૌદ મિનિટ બો સા ત્યાથી અમે ગપટી મૂખી રોશન તરફ ઝેરેને પડોવ્યા ત્યા રોશન માતરે ખમર આપ્યા “ગાડી એ મિનિટ પડેના ઉપાડી મૂખી છે આપના પટાવાગાએ મને પાચ નમે દલિય કે સાડેમ હજી બાપલુ દરે છે, અને રાત ગહી જશે, એટલે મે ગાડી ઉપાડી મૂખી”

અમારો પાણેતર અમાગ દગ્તા ઘણો વધારે ડાલ્યો નીચ્ચે

નનામ્નુ મો લાનનાન ચર્મ ગયુ વેર્ન ટિન્ગડમના મયઉપર એમણે ટોપી પગાડી તે બિજાને નીચે બોય ઉપર પડી, એટલે ક્રોધમા પાછી ઉપાડીને બીજી વાગ પગાડી, પણ તે ફરીથી બિજાને નીચે ન પડે એમ અભાગને પગાડી “હુ ચાનનો ચાનનો બોર્મ જઈશ દોડતો દોડતો બોર્મ જઈશ પણ જઈશ જઈશ ને જઈશ” એવી ધમકીઓનો ગોવા વગ્મા વગ્મ્યો એમણે જીને જે દેડેરા ચોમ્મ દત્તુ તે મ્મુ મ્મ્મ્મ્મ્મ નહોતુ તેનુ પણ મ્મુ, પણ એ જીની રાન છે સર્વ પ્રકૃતિના માણુઓ એ મન્નેગોમા જે મોમ્મે અને મ્મેવા ચાહે સામાન્ય પ્રકૃતિના માણુઓ તેમાનુ જે ન્હી પણ નહે ને મ્મેવા ગ મ્મમમાપની પ્રકૃતિ એમને રેા તી હતી, એ આ પ્રમગ્મી એમ્મગ મુજાના મને વાગી ખેર દ્રુમામા માતુશ્રી અને અનુનાર્ષક્રન્દિયર મેઈવમા જતા હોવાથી કોર્મ પણ ભોગે ગતોગત રડોન્દે પડોવ્યુ છે, એ નિશ્ચય ભર્મિાદેએ દિગુણિત દદનાથી જાને મ્મો ન એ રીને કિમ્મન મામે વોગ્મ્મસન્ની દો બાધી

ભર્મિસાદેગ્મી વિગિટનાઓ થા અને ઓગવતા પ્રમામ્મના “ગાડીતી પણ છે કેમ્મી- જાગવા જેવી જા ચોગર પ્રમામ્મમા મ્મ્મ્મીતી નથી તેવી ઓગી જામીતી વિગિજનાઓમા એમની મ્મ્મ્મ્મ્મને માનનર્મ્મ મ્મ્મ્મ આગી શમય તેમ જ મર્મ રાન એમણે એમ્મ રાગ મન ઉપર લીધી જ તેા મામ્મોમ્મ ચાર ઉપગત મ્મ્મ્મ ઉમ્મ ન દોષ તેવા અવનવા ચોતીસ ઉપારો ચોમ્મને પપ્પ ધાપું મ્મો વિના આ અન્નરથા ચુ રાગી સલ્લ ન ન જ પે ને ન જ જ પે “એ નો અનુમતી મ્મ્મે રે, અન્નને ન જાય મ્મુ”

પણ ઉપરુકત નિશ્ચયની અમનમગ્નવણી અમે વિગતે અને પદ્ધતિ પુર સગ ગર કરી ગ્રેશન માન્યગની સનાહથી રા રમણુનાતે માડનાના દગ્યારથીને અમને ડબોઈ સુધી પહોચાડના પોતાની મોટા ગાડીઓમાની એકનો ઉપયોગ કરના દેનાની વિનિતિની ચિઠ્ઠી લખી પણ ત્યાથી વિના રિયબે ઉત્તર આપ્યો કે દગ્યારથીની ત્રણ ગાડીઓમાની એક પડોદરે ગઈ છે, એક બગડી છે, ને એક ચાનતી જ નથી

એક હતો નહો નહો ગમ્, તેણે નાખ્યા ત્રણ ગામ જે ઉભળડ ને એક નમે જ નહિ તેમા નાખ્યા ત્રણ યાહાણુ જે ઉપનામી, ને એક જમે જ નહિ !!

આ વસ્તુગ્થિતિ ઉપર વિનિધ પ્રનારે અમાગી સનાતસમિતિમા શોચ ચાનતો હતો ત્યા કોઈએ દલ્હુ કે ઇનામદાર પડ્યા સાડેમના પુત્રના જનોઈ માટે પડોદરેથી જેન્ નામ્તુ આવ્યુ છે, અને એમની બસ ગનોગત પડોદરા પાગી જરાની છે, કેમ કે જેન્ને ખીજે ફિસે સનારે બાદગણુ વગાડના પહોચી જવાનુ છે લાખો નિગશામા છુપાયેની અમર આસાના આ ચમદાગથી ઉત્તેજિત થઈને અમારુ “હાઉસન બહિસન” પડ્યુ એ જનોઈના રથજે ગ્તે જતા એ જ નામ્તુ નાગો નરોડો મામો મળ્યો ઇનામદાર બાઈએ પોને દાગળ ગાખીને એવી ગોધણ ગગાનુ માથે લીતુ, કે ગતના નવેદ વાગે નામ્તુવાગાની બસ પડોળગની નાટે પાગી પમે ત્યારે અમને ગ્રેશનેથી જરૂર સેતી જાય

એ તો ગતના નવની નાત થઈ, અને હજુ ૭ પણ તડોના વાગના મોટર બસ નવરી પડી હતી અને નામ્તુવાગા પગારે તે પડેના અમને બોઈ પડોચાગીને વેગાસગ પાગી આપના એને માટે પગ્તો સમય હતો. પણ જમીનદાર બહુતો આગ્રહ હતો કે રા ગમણુનાત નગ્ધોડામા ફગ, એમનું ઘર પાસ નરુ કેમકે એમના પગના એમને ઘેર ન્યાયી છ છ રળા નવા પોતે પગુ ઇનામદાર ગયા, એટલ સગ્જે સગખાને ના પણ કેમ પગાર? અને તે પણ પાગી પડોગની ઇનામદારોઓ હતી પગી ઈઈ ચાને? તેથી સર્વસમ તિથી એનુ નક્કી થયુ કે બોર્ડિંગબોર્ડ નહિ, ખીના પડોળગ સુરી એ

બસમા જ અમારે પડોચી જનુ મસના હાકુંએ આ તમને ટાપરી પરી
 “અરે સાહેબ, વડોદરા આ ત્રીસ મીનના કામના પગ છે તમારે બેઠકો
 રહેતું આ તણુ કાનના હિમનીને વડોદરા નાખી દઈશ નર વાગે
 નીકળ્યા, તે બારે વાગે વડોદરા ” અમે તો ખુશ ખુશ, અને એની સવાદ
 અનુસાર બેઠકો પણ થઈ ગયા

ધનામદાર સાહેબે મેમાનતી ખમ સગરના ઢરી, હાગતોરા ઢ્યાં, તમારા
 પગના અમારે ત્યા ઢ્યાથી રંગે રંગે શિખટાચાર થયા એરેટડ વોટર્સ અમને
 બહુ બાનતા હો એમ માનીને અમનેએ હિમની બારીએ લેમેનેડના પાના
 આપ્યા, જે અમે પીનાના ચાગનો વિવે- ઢરીને પાના મૂખી દીધા ધનામદાર
 બાઈએ જમનાનો બહુ આમદ ઢ્યાં, અને નરામ સાહેબે વિવેડમા ના પણુ
 નહી પણુ હું જાણતો હતો કે મિયા ખજેખર ખૂમ જૂખ્યા થયા હતા, એટલે
 મે તોડ દાઢ્યો કે શુન્તી ઢાંગી સારર આપો એટલે પહોચ્યુ સમજ્યુ
 એના ઉત્તરમા ગાળીમા દઈ- નાગો આ થો બઈસાહેબ જે મનુતથી એના
 ઉપર તૂટી પડ્યા તે નેઈને મને વાગ્યુ કે મે વ્યુ તે દીક જ ક્યું. મારી
 ઢાયા ઉપર તો પેની તમાડનો પ્રભાવ ચાતુ જ હતો, એટલે નાસ્તામા બે
 બર્ગિથી વધારે ઢ્યુ થઈ ગયો નહિ

હજી સમય પુર જ હતો, તેથી અમે મદિરા તથા નદીના દર્શને જીપડયા
 શ્રી ગેપગામીના મદિરા બે આના મધ્યા, ને ત્યા પ્રસાદ મળ્યો આ આના
 જેટલો આટલુ મોટુ નદાનુ માર્ગિન રા ગમજીનાના અત્યામીથી સહન
 નહિ થવાથી તેમણે ખીજ ને આના મના અને અમે આગળ ચાલ્યા
 રસ્તામા ખીજ એક મિનના આ સિક્રીમ દૂધ ધ ના આમદને પણુ વિવેડથી
 ધના નિશ્ચયપૂર્વક નમાનીને ગેજને અમે મમની ગમ જેતા ખેડ

મમ નર રાગે આરાની હતી નના સાગનર ને દમ પણુ થયા,
 પગુ બસ ન મળે મારી તમાડુ દવે જનરી મારી હતી અને જૂને તેનુ ચાલ
 લીડુ હતુ, પગુ તેની તુજિનુ સાગન ચ્યાથી હોય ત અમે એ- પણુ રહેના
 દીધુ ન હતુ ગનના દસ રાગે આગેના મમના મને પણુ ન ? હેનરે
 પગાગાને મેનારી બે પેસાનો નારો ચેડા અને અધા ગર ગમ ધના

મળપણ વિનાનું' દૂધ મંગાવીને તેના ઉપર અમે તાગડધિના ક્યાં. સ્ટેશન માસ્તરના મનમાં પણ રામ વસ્ત્રો હશે ને એમણે પોતાને ઘેરથી ચા કરાવી મંગાવીને ચા વણુનોતર્યા મેમોનોને પાઈ. કાણે કાણે જસના બણુકારા વાગતા હતા. એમ કરતાં પોણા અગિયાર થયા. છેવટે હતાશ થઈને રા. રમણુકાકે નકકી કથું, કે અગિયાર સુધીમાં જસ ન આવે તો મીઠબોલી જનું, અને બાગ્યને વશ થઈને ત્યાં જ રાત કાઢી નાખવી. આ મંત્રણા આત્મી હતી ત્યાં સ્ટેશનના વીજળીના પાવરહાઉસવાળા સજ્જાને આવીને નોટીસ આપી દીધી કે જતી હવે બંધ થશે. પાટા ઉપર જિબેલી ખાલી ગાડીના બીજા વર્ગના ડબ્બામાં રાતવાસો કરવાની સલાહ આપીને સ્ટેશન માસ્તર પણ પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. ચતુર્વર્તક મગજ ઉપરથી જોત્તે ફેંકી દઈને હાથ ! કરીને અમે સૂવાની તૈયારી કરી, ત્યાં જસનું બૂંગળું સંબળાયું. હજી અગિયાર પૂરા નહોતા વાગ્યા, તેથી મનમાં કરેલો કંટાઈટ પાળવો જ રહ્યો. એટલે અમે કર્તવ્યપાલન માટે કમર ફસીને થયા જિભા. બાર જણુ બેસે એવડી જસમાં અદાર વાજવાળા અને બીજા ચાર મિત્રો મળીને કુલ બારીસ મૂર્તિઓ જાગી પડી હતી, તેમાં ઉમેરાયા અમે ચાર. દ્વાર્ધવરતી એક બાજુ તેનો કલીનર, અને બીજી બાજુ રા. રમણુકાક અને હું, એમ ચારનો સમાવેશ આગળ કર્યો એક ભાઈ “અગાશી” માં બેઠા અને બે મુસાફરો બારી પકડીને અમારી બાજુએ બહાર પગપાટિયા ઉપર આઠઠ થયા અને પછી સંધ જીપણો. ક્રિસ્ટિયન મેલના સમય પહેલાં પહેલવાની આશા એમ હોવાય તેમ ન હતું.

અનેક ચીસા ખૂંદતા, ગામને પાસે આટલા બધા ચીયા હોય છે તેની નોંધ બેદપૂર્વક કરતા, ચાણોદથી લગભગ બે માર્ગલ દૂર આવેલા તેન- તળાવે તો અમે પહોંચ્યા. “તન કલાકમાં વડોદરે ઉડાવીને નાખી દઈશ” કહેનાર હોકેકુને આગળની વાટની બજાર નહોતી. અમે તળાવ પાસે એક ઝાડ નીચે થોડાં ગધેડાં બાંધેલાં દીધાં. “અમે ગધેતામે, એઈ અમે ગધે- વામે” કરીને હોકેકુએ સાફ કર્યા. દૂતરાં બધ્યાં, ગધેડાં બડક્યાં, ને ગધે- ડાંનો સ્વામી સમજ્યા કે ઘાડ પડી, કે પછી દટંતર આવ્યું. એને માંડ સ્વસ્થ કરી સમજાવીને આગળનો માર્ગ પૂછ્યો ત્યારે એણે ડાબો હાથ

હવામા તુર્તનારે ફેરવીને ક્યું કે આ ઝને ચાચા જાઓ એટલે વડોદરા આવશે એ માર્ગદર્શનનો થર્ષ રાખ્યો તે અર્થ ઝીને તે પ્રમાણે મસને વાગી મમ તે તરફ ખેતરોમા ચઢી ગઈ તામ્ર ખેડેલા ખેતરોમા ચાસની નજર પડેલે ત્યાં સુધી પથગણેલી હારોમા ચીનો ખોનાઈ ગયો પછી અમે ઓઝામા ઓઝા એ- ધના ધુરી અને ધ આકૃતિ અને નના ખેતરોમા ટાયરોની નિશાનીઓની અનની ડિઝાઇનો પાડતા ચીનામુદ્રીની મોઢમા બાજ્યા કૃષ્ણપત્ની મનના મે-આકૃતિ આ ખોજમા કહેલી અદાય કેમ બુનાવ ?

એમ કૃતા નતા સાજામારેનો મુખ્ય થયો ત્યાં દૂરથી કોઈ ગામના નીવા ટમટમતા દેખાયા અમે ઝિલ્લના પડડાના મસને આમ નેલી, તેમ ફેરોને ત્યાં પહોચ્યા ને ગામમા પેલા ઘર બહાર ફળિયામા દોલિયા હાગીને મૂતેના ધણા માણુઓ અમે જોયા પણ કોઈ જાને ન નહિ, અને જાગે તો જોખમ સમજ ન જોડ્યામા નવ મુજુ માનીને મોટે ન નહિ ત્યાંથી કોઈ પણ પ્રનારના માર્ગદર્શનની આતા ડોડીને અમે ગામ તરફ પૂઠ ફેરવી ગામ છોડતા એ- માણસ મામો આવનો મળો પડેના તો આ મથગતો વિચિ મામતો જોઈને ખુશ થયો, પણ ધાળી ધાળી વિનવળી તથા સમગતન પરિણામે ખીજુ ધઈ નહિ તો ધાજ બના ટાજરા માટે પણ આગળ ચીંચાવના એ અમારી સાથે આવ્યો થોડે દુર જઈને એ- ચીતર તરફ આગળી ચીંધીને એણે મમ- પાળી, “આમ ચા-ચા જાઓ એટલે મારો આવશે જે હજારની વસ્તીનું એ ગામ છે, ત્યાંથી કોઈ આગળ ચીંતો બનાવશે” એટલું કહી એણે છૂટકાનો દમ ખેચીને ચાનની પકડી અમે પણ મમ-યા કે આ તો, આપણ નાક પણ ચીંતે ગદમે

પાનુ ચીંતે ચડે એ મા. જુદા “ક્રિટિક” પાના નીચે નહિ અમારો ખગરો જન આગળ વધ્યો ત્યાં એક ચીંતના એકાદિન કાં મયા તમારે ચીંતો જોઈએ જે ? ઓરો એના મીં મોની વાત એ- કોના એકીમ ગામના ઉતાર છે

૫૭ી ચ-ચા અમે નમ પ્રિમે —મમનામ દુ ને ખગાના નીચ વીમ સેવા પ્રિમે. અ ધે એક દાક આમથી નેમ આરો માં ૫૭ી

અમાની જન્મણી અને ડાગી ઉભય તરફ ગામના દીના દેખાયા એ-
 નિખ્યાત અગ્રેજ લેખકે નિધાન ક્યું છે કે ઘાસના બે સગ્ગા પૂજા વચ્ચે
 બેઠો ઢરેતો ગર્દભ બૂબે જ મરે, કાનણ કે સાર સગ્ગામાથી ન્યા પૂજા
 ઉપર પડે નવી, એ મહત્ત પ્રશ્નમા એ વિચારતીન તરત્ત પ્રાણી અટવાઈ
 જાય અમે એટલા બધા નિચાગશીન કે તરત્ત નહિ હોના છતાં બે ગામના
 દીના વચ્ચે અટવાનાનુ ન જ ચુન્યા જન્મણી તરફના દીના વધારે પામેથી
 આખમિયામણુના આનંદગ ઇશાગ ન્ગતા લાગના એટલે એ તરફ વળનાનો
 અમે પ્રયત્ન ન્યો નાગ ફરતી અને ચીના એ દિશા તરફ ન્ગતા ધારીને
 અમે પન્યા પણ પ્રયત્ને પ્રયત્ને એ જ પગિણામ બધા ચક્કર મારીને
 ત્નાના ત્યા જ પાગ હાજર થઈ જાય, અથવા ખાગ ટેંગ, નસ ઇ આગ
 આનના અમારે પોતે થઈને જ અસન મ્થાને પાગ જલુ પડે

અધારી રાન, રેનાનાની કાનગણી ભોય, ને ચીનાનો પાગ નાં
 ફેટલીયેના અટારાનુ એન્જિન અગ્રી પડયુ સાર્ડીનની જેમ સિચાયેના”
 અમારે નારેનારે બિતરીને ખગારાને ધનવો પડ્યો અને હેન્ડન માર્ગ
 મારીને હાંપેના મ દનીગના હાથમા ન્ગ પડી ગયા અમે એ ઇંચ પણ
 આગળ નહોતાં રધના પણ તેથી ગ ? અમારી પ્રવૃત્તિ કે અમારો પરિશ્રમ
 એમા પળનારનો પણ પોરો પ તો નડેતો ધણુ-શ્વેતમા-શુન-હેનુની
 ન્ગા જેની અમારી આ ખૂમ-મહેનત-ને ખસનુ નહિની ખૂમી હતી એ-
 પ્રસંગે અધનાગમા જૂતાનગ શા ભાસના એ વૃક્ષગજની નીચી ધગ તબે
 થઈને પસાર થનાનો અમારે નારો આ યો એ જાડ ગરણુનુ હતુ એના
 ગારાગા મજબૂત ગળખાએ મોગા ધડાન સાથે ખટારાના છાપરાને ગક્ષમી
 ઝાડના ઝપાગની જેમ સાફ સફાવટ ન્ગી નાખ્યુ ત્યા નાગ ખા પા લતા,
 અને એ મિત ગન્ગી ની મોજ માણુતા હતા એ બાર્ડ બુઝાર્ડને
 આખના પન ગમા ભોયબેમા થઈ ગયા પડવન ફાગી ગર્ડ નાગનાળાની
 પતંગની મોગ પેગીએનો તમા નતનથી જળવેના ન છો અહિત ખુદો વળી
 ગયો વાગ નાગા ૧/ હતા, અને તમાના પ્રત્યેકે પોતાને થયેના નુ સાન
 હાંપેનુ ગ્સ્નાની માહિતીની શેખી, એન્ડ બનેની રાનની ઘટનાએ ગુજ
 ગનનુ સાધન જ્ગાથી ડોર્ટ નેરીના નેવાના રાહ હાંપે તેમ જ મસના

માનિ ની સત્ત્વ પેઢી સુધીની નશાનગી હ નુ નિગન સટિ-વર્ણન એવી
મુખ્યાણી જમાનમા સુણા યુ, કે પૈખરીની ગમ્મિના એ પ્રમળ દિગ્દર્શનમા
અમે મુગ્ધ થઈને અમાડુ દુખ જૂની ગરા અથવા ન્હો કે મોનરાની
રૂઠા છતા અમાગથી ન મોની શનયુ તે આરી મુદ્ધ રીને મોનાયેનુ
લેઈને અમાડુ મન હળનુ થયુ

ગમન નણુ મનાન્નો અથાગ પગ્ગિમ, છતા ગામની ભાગોગ હાય ન
લાગી તે જ ન નાગી એટલે છેન મગ્ગિયા થઈને અમે આધળિયા મ્યાં
પડેનો સામે દેખારો તે ચીનો પમ્ડીને અમે માગી મળી યુક્તિઓ ન ફાળી
ત્યા 'સરિયા નામ નાગરા ને એ-ગામ અડકટે અડયુ પાદરે ખગારો જો
ગમ્મીને અમાગ જાદુગરશા હાકેનુ આગળના ગમ્મતાની ભાગ મેળવના
ગામમા મોમ્મ થો થોડીનારે હીરો થોથે જઈ આ થેલ એણે પોતાના પ્રયત્નનુ
એવી મનનયનુ નિવેદન સાગર કયુ કે આ ગામમા તો બધા ઘેરા જ છે,
અને તે માન એન્ટો જવાગ દે છે કે અહીં તમે આ થા જ સા માટે, તમાડુ
અહીં મધરાને શુ દાનુ છે, હત્યાદિ છત્યાદિ ગ્મતો ગતાવરાનો પ્રશ્ન જ
નથી મડેના

ત્યાથી જે ની ગ્યા ત કોણુ જાણે કેમ પણ ચક્કરે મારીને અમે પેના જ
ગામ આગળ આરી ને જોભા કે જેના દીના દેખીને દાખલ થવાની અમે મ્તાકો
સુધી અદ્વજ મડેનના ગી હતી 'થા નગીન' ન માગે દો વુ આવે

અમે ખટારો ગામમા થારોમ મુગ્મ થો જાગ ખાનના ના માંતે ધણુાય
તેકા મૂનેના દના પણ જવાગ દે તે એગી નાગે વગ્તીથી ઉમનના આ વેગનને
છોડીને અમે કેઈ પણ અનુ મામસ મગ્ગવાની આસા છાગીને અનુ નીમ્મયા
ત્યા સામેથી એમ નહિ ને નહિ ને એમ મો માનીઓનુ રોશુ આનુ મ્મયુ
એ મોગે રામનીલામથી પાજ વળતા નના પેવા એમના રીતના જ વસવા
વાળા ગામનો એ આમ પડે રોહ આસપાગ્મતા ગામોતે ધળોખરા પૂરતમ
ગમલીયા લેવા ના ના મોમ્મા ને અમા હાનાથ મા ની
સમાગળે એમણે પાજા નાખેતો અમ હાજી મામે દાક ન મો નમા
નામ્મી

આ સહેનાણીઓએ અમને જુલુ આજ ગામ સાડોઁ એમનામાનો
એક પરગણુ બાઈ-માણીની કમાણી અને વળી વડોદરાની મદત મુસાફરીનો
અનુચિત યોગ સાધીને ગતો મતાવના સાથે ચર્ચિયો એ- કપિયો આપનાનુ
ગ ગમણનાને એને નયન આપ્યું સઘ હાની-હૂની ગતો આગળ આ યો
તે પડીના એ- ના-મા મસ નણુ જ વાગ ખોટખર્ચ હાંધી વળતા મે જ નાગ
ખચી અને જાડના જાગાએ એના જાપગ હિપ જાડુ મારીને માન એ- જ
નખત વાળવાળાઓની પેગીઓના અનુચિતી આકૃતિઓમા નના ઘાટધૂટ
પૃથા આપ્તી સગ મળને અમને બીનુપુર નાની મૂઢયા ખોઈના દીના
અમે પોણા કનાથી નિહાળના હતા, અને ડાખી તગ્ધ જાણે અમાગ માનમા
યોગ્યદોય તેવી આનંદ શાંતના શુભાગ ન્યાં જિજ્ઞાસા દેખાતા હતા

બીનુપુર ગામે “પશુમા પડી એ- ત-ગર” ભોમિયો જે વાગે થઈને લઈ
જના ઇચ્છતો હતો તે જુ ખરામ છે એમ નહીને એ ગરતે જવાની અમારા
દોશિયાગ હાકેડુએ ના પાડી એણે જુ કે અહીંથી કૂદેના જવાનો રતો
જાણુ છું તે જ રતને જઈશ એની રતનાઓ માગેની માલિનીની પરિપૂર્ણતા
હજી આટના અનુભવે ય પન્વારી નહોતી

પરંતુ સત્તા આગળ શાણુપણુ શા નામનું ? હાકેડુએ પોતે માનેના સારે
રસ્તે ખટારો લીધો, અને તના વિનાશના ગમે તેટલા પ્રયત્ન છતા માત્ર ચાર જ
વખત એને ખોટાની શ યો એ- રસપ્રદ પ્રસંગે બે ચીના નચ્ચેના ટેમ્ગ
હિપર ખટારો અદ્ધ થઈ ગયો, અને ચક્ષા જનનથી હનામા ધૂમરી ખાતા
રહી ગયા પેના ભોમિયાના દાતગ્જથી બસની નીચે પેમીને અમાગમાના
કેટલા અવયવેવકોએ બસને જુ કે હાને અદ્ધર ઝીની ગખતા દે ને ખોનરી
નદયો, તે ચકોને મા- ભોય ભેગા યાં આપ ન થયુ એમને માકીનુ
સહેનુ હતુ એન્જિને મટાર્ તેવાની સાક ના પાડી

આમ ગતા લગનગ પાય નાગે અમારો સઘ કૂદેના પહોંચ્યો ખરો
ત્યાની અમાગ હોંજરાજ ધનીઆની જવા ની જ્યા, ને પાગા જૂના પથા
જૂતા પન્વાનો નળ એણે કનુ મુધી ન છાણો ખરો ટેખીનો વીગ પૂર્વવત
આગળ પાગા આપ માગતા કોઈ બગન જ ગામે અમે જઈ ચડયા

ત્યાની સગારી ઈન્જેરીનો વડોદરે જના નીકળેનો પટાનાગો અચાનક મળી ગયો એ વડોદરાનો રસ્તો બનાવના સાથે આન્યો, ને ગાડી મુસનાટ ઢગી સપાટ ગતે ઊપડી

ધનીઆની બે ત્રણ ખેતરા આણુ હશે, બગભાખણુ થયુ હતુ, બારીએ માનનીની કાયાઓ કંથુ નડેની ઢગી છેવટે જીવતા ધર ભેગા થઈ જવા પામીશુ, એવી પ્રમથ આગાએ તેમના મુખ ઉપર ચાકચા પાકયા પણ ગિમતની દયામણી રેખાઓ પ્રનટાની હતી

રાત્રિર્ગમિપ્યતિ ભવિષ્યાત મુપ્રમાત્મ
ભાસ્વાનુદ્રેપ્યતિ હમિપ્યતિ ચરણભૂ :
એવ નિચિન્નવતિ કોશગતે દ્વિરેકે

ત્યા એમએમ જાનિનાં મન હજ્જહાર ! એક ખેતરની વચમાં મોટો નિસાસો નાખીને ખગાગના એન્જિને પ્રાણુ ડોચા હોકિડુએ તેની ચારી મધ દગી, અંધારા સાગીને ફોતેમક અનથી બાદે મધુ “ પેટોન ખનામ હો ગયા ”

રતનગડે અનગિયાગ અગે, રાત્ર વાગા અને પેટો રડો રે ત્યા નીકળેનો પટાનાગા પણ ગ્રખડી પગાલ

ફુખના હાગને ઉશારીને વનવત્ અમે ખગાગે છોડ્યો, સન્મામાન મદાર મદ્યો, ને પેલા પગવાગાને આગળ ડગીને ધનીઆની પ્રાણિ પગ ઉપાડ્યા મે ગગના નદિ ચાદના હોડિએ ત્યા જામજોથી ડાબે સડસડાટ આપ આડો નિસેલ ૪૫ મનુ રણિયાને ના ગા ને મનુ રણિયાને હપ શા ? એ સાપોગિયાના આ ગત્તે અન તા બાગ ? એ પણ એનાથી થાય તે બતે ડગી લે લગીરે બોહુ ન નિવડે આવી કદવ ? એ ગિયતિ અમાગી હતી અમે ધનીઆની પડોન્યા ૫૫૮ ૧ પોપ વનનજિયો ગાડુ કે મામાન ઉપાડના મનુદ દગ જ મનુ નદિ અમાગી અમે ૩ મકનનાની પગિમળુલા તાને જ પગિમળુ હતી

મનુપુન ત્યારથી ચાલ માઈન ને ચાલના નડો એ ચાલ ના ખના પગ પ્રાણે આ મદેનગાને માથે ઓળે ને રી ગગ ચાલારી ? એ પ્રમુત ઉતર ને ૫ હો જ બતે ગડે

પણ આ ઢાળા વાદળને રૂપેરી દિનારી હતી કહ્યું ?

મદગુરે હોય હોય ક્રતા અમે પહોંચ્યા ત્યાંથી વડોદરા થાય ખીજા ચાગ માર્ગે ત્યાં વાદળનું તો નામનિગાન શેનું હોય ? ખૂબ તપાસ કરતા એક બાડાની ગાડી બિબેની દેખાઈ ત્યાં પૂછપૂછ કરતા ગાડીનાળાએ કહ્યું કે “ જે સવારી ખાત્રી છે, ને જે સવારી ઇસ્પનાનમા વર્ષ જવાની છે મરણ હોય તો બેરી જાયો ” ખીજા નોતગની અમે ગદ જોઈ હશે ખરી ?

એ જે સવારી ન મળી હોત, તો ? એ રૂપેરી દિનાગ અથવા તો કહો કે આખા લીમડાની એ એ જ મીઠી ડાલ્ય

મુસાફરી હો તો ઐમી હો !

શ્રી ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

સજ્જન સાક્ષર

શ્રી રમણસાહ વસંતલાલ દેસાઈને હું હમેશાં સત્જન સાક્ષર કહું છું. સાક્ષરો સાથેનો મારો પરિચય જૂનો છે. લગભગ ચાલીસ વર્ષથી એકે યા ખીછ રીતે હું ઘણાખરા જૂના નવા સાક્ષરોના પરિચયમાં આવ્યો છું પણ સાક્ષરોમાં સત્જન પુરુષ તરીકે મારા પર કેઈએ છાપ પાડી હોય તો તે શ્રી રમણસાહ વસંતલાલ દેસાઈ છે.

વર્ષોથી હું એમને પિછાજું છું. સદુચી પહેલાં શ્રી મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારે શ્રી રમણભાઈને ઘેર મને તેવી જઈ એમની ઓળખાણ કરાવી. એક સંગીતકાર તરીકે ગુજરાતના એ વ્યુવાનને જોઈ પ્રથમ દર્શને મેં સંતોષ અનુભવ્યો. ગુજરાતના નાગરો તરફ હું માનની દૃષ્ટિએ જોતો આવું છું. ‘સુંદર નામરી જન’ અને ગુજરાતની ખીછ જાતિઓની સરખામણીમાં વિશિષ્ટતાવાળો લાગી છે. અને મેં જ્યાં પહેલાં ગાવું છે કે :

ઔરવણુંભરી બન્ધ પ્રકૃતિ.

શુદ્ધિ ક્યા ને જ્ઞાન નિષ્કૃમિ;

તરવરી આવે સદ્ જોતમા રસમીની એ ભાત:

એઈ મેં સુંદર નામરી જન

‘એ સુંદર નામરી જન’ જીનની એ પહેલી કડી શ્રી ગમણસાહ મોએ મો દસ સાચી પાડે છે.

પછી તો મારો અને એમનો પરિચય વધતો ગયો અને આજે સાક્ષરોમાં સજ્જન ગણાતા શ્રી રમણનાન ગુજરાતને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે રીતે ગૌરવ અપાવી રહ્યા છે એ જોઈ મને અતિશય આનંદ થાય છે

શ્રી રમણનાન કોઈ પક્ષના નથી તેમજ એમણે પોતાનો પક્ષ રચ્યો નથી એ તો દેવી માગદાના ભક્ત છે જના જના એમને સાહિત્યની ભક્તિ ગણ્યાન ત્યા ત્યા એ સ્પર્શનો, મોહનો અને સમભાવનો પ્રાથ લખાવે છે એમણે ધમ્મને સદા દૂર રાખ્યો છે દબ એમને અપર્ગો શત્રો નથી અને મોનાઈ મેળવનામાં એ માનતા નથી ઘણીનાગ બાગડ જેવી નિર્દોષતા એમનામાં મે જોઈ છે, ઘણીનાગ પુ પસમી સુકુમારતા સેવતા એમને મે બાળ્યા છે વણીનાગ સતસમી સાવૃતા એમના જીવનમાં વણાતી મે જોઈ છે, અને સજ્જનતા તો એમના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ છે એ પોતાને દીવે ઘણા દીનડા પ્રગટાવે છે એમણે ઘણી નમેને પ્રેતસાદન આપ્યા છે ગુજરાતની સાહિત્ય ફનાડીના કેટલાયે ફાંછા- એમણે બેઠેરા છે નના ગુજરાતના ધનંતરમાં આ સજ્જન સાક્ષરનો ફાંગો સમૃદ્ધ છે

ગુજરાતના-મહાગુજરાતના એ સજ્જન સાક્ષર પચાસ વર્ષના યશસ્વી પ્રભાવ નીરખી એનાનમાં વર્ષની ઉપાના તેજે તેજે આગળ વધે છે એ નખતે એમના એક ચાકુ તરીકે, પ્રશસક તરીકે, રેનેહી તરીકે અતરના અભિનંદન અર્પી એમની સેવા ગુજરાતને-મહાગુજરાતને લાખા સમય સુધી મજો એવી પ્રભુને પ્રાર્થના છે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના એ બાંધિ પ્રમુખને હાથે ગુજરાતી સાહિત્ય વધુને વધુ નિર્ભર થવું બનો એ જ અભ્યર્થના

विवेचनो

‘નિધારિકા’ ના કવિ

શુભેચ્છા

શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ આપણા મિદ્ધસ્ત સાહિત્યકાર છે. લોકપ્રધાન આપણા જીવનના એ કલાકાર છે. સામાન્ય માણસોની જાંમિઓ, અનુભવો અને આકાંક્ષાઓને મૂર્તિમાન કરવાની વિપુલ શક્તિ એમનામાં છે. આપણા ગુજરાતી જીવનને એમણે ધણે સ્વરૂપે સાહિત્યમાં મઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.) અને લાંબા કાલ સુધી એમની સેવા ગુજરાતી સાહિત્યને વિવિધરંગી બનાવે એ શુભેચ્છા સાથે હું વિરમું છું.

કનૈયાલાલ મુનશી

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા

એક અભીપ્સા

✓ શ્રી રમણુસાસ દેસાઈ જીવનના કલાકાર છે. અને એમનાં પાત્રો એમની આ જીવનકલાનાં શુદ્ધાંશુદ્ધાં સ્વરૂપો છે. ✓ ઝિંદગીમાં ભીનાશ અને ભવ્યતા જીવવા અને પ્રગટ કરવા માટે એમણે આંસુનો પ્રેમ અને પ્રેમનાં આંસુ એ બંને જીવનતરવોને સમાંતરે વિસસાવ્યાં છે. કટુણા અને પ્રેમના સંગમથી જન્મેલી માનવતા એમના સર્જનના સૌન્દર્યની જનેતા છે, અને આ જ માનવતા એમની જીવનકલાનું નિયામક બળ પણ છે.

માનવતાની સાધનાથી એકાગ્ર અને ઉન્નત થએલી એમની મેધા ગુજરાતી સાહિત્યની અને એ દ્વારા ગુજરાતની હજીય વધારે સમૃદ્ધ અને સુંદર સેવાની અધિકારી બનેા.

નહાનાલાલ દસપતંગમ કવિ

આપણા નવલકથાસાહિત્યમા

શ્રી રમણુલાલ દેસાઈનું સ્થાન

૧. આદિવચન

આગરે એ-મૈનાફર્વે ઈસતીતિ અને જાગૃતીની ચાતોના આરાન્તરેથી આપણે ત્યાં આપણા નવન અને નવનિનાસાહિત્યના પગરણ મજાણા પડી ૧૮૧૦ના અગસામા બુદ્ધિપ્રનાશમા દસપતંગમે પોતાની મોઢા-વાતાવલિ આ રી, જે પાઞ્ણથી પચત ની પેટે મૂક્યા ને તાર્કિક મોડને નામે પ્રગટ થઈ એ આપણી પ્રથમ “મૌનિ” નવનિગાઓ અગ આગ ૧૯૪૧મા ગુરુગતની આલિત્યપત્રિકાને પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી અન્દેગર ખમગદાન પોતા પાડી પૂઠે જ ક આગની આ તે Realism કે કે Vulgarism? અમનારાદની થે કે ની સાહિત્યપરિવરમા અસ્તિત્વ સાહિત્યનિર્દેશી ઘાન થયો હતો આપણા નવન અને નવનિનાસાહિત્યની એ પ્રગતિ ત્યારે કનાો નામે સદ્મોર પીગમાતા, આગે નાન નામે Vulgarism પીન્સાર છે

રાગદ પત્રિકા પછી એક નવનન્યા ગદ્યમે એની મગ્યા તમણા દમણા તોન્અ નવમા નોધાવેલી છે

ગુરુગતના સદ્માગે એ આપડું સર્વેસુ નથી, પણ ખાનાવલીમાનુ એ ખાનુ કે અને શ્રી ગમણુનાનુ નામ એ ખાનામા નથી

૨ આપણા સર્વશ્રેષ્ઠ નવલો

ત્હારે મિતાક્ષરાએ ને પ્રધાનભાવે આપણે નવનંદ્યાદિતિહાસ વિગાગિયે મુળધનુ શ્રી ગુજરાતી અને અમદાવાદમાના શ્રી ગુજરાતી પત્ર ને પ્રગતમધુના નાર્મિકે નવલોને આ મિતાપરીમા સ્પર્શાયુ નથી તો તે તે સાહિત્ય મહો દામા દગે મહાન પણ હો કે સારથી કે પાખડીઓનો આમા ઉત્તેજ નથી આતમનાધાની એરી ધૂણતા શ્રી જ્ઞેયાવાન મુનશીને પાજતી હશે, અન્ય સૌને અણુગદે

આપણા સાહિત્યતિહાસનુ એ તો પક્ષાપક્ષીપગનુ સત્ય છે કે આપણી આદિ નવનંદ્યા તે દરણુ ઘેનો, અને આપણી સર્વોત્તમ નવનંદ્યા તે સરસ્વતીચંદ્ર અન્ય સહુ આપણી નવન થાયો એ બે સીમારેખાઓની નયમાની.

સરસ્વતીચંદ્ર એટલે માણુ ૧૨મરી, ગોથેનુ વિદેતમ મિનરુદ્ર, અને જૂગોના લે મિરરેનન-નવનંદ્યાઓના જગતગિખરે સમી જગતમદમરી ઓની સગાથે જગતસાહિત્યના શાસ્ત્રિહાસને વિગાજતી ગુજરાતની નવનંદ્યા એવી ખીટ નરન થા ગુજરાત આપણે ત્હારે જગત જોગે જોનર્ધનગમભાર્ગી ગોષ્ઠથે અને જૂગોની વિશાળી સસાગપથે યા હતી, આણુના મિતામ્પનાના નિર્મળા ને ઉર્ધ્વગામી નસજન હતા સરસ્વતી ચંદ્રની પૂર્વે માણુ ૧૨મરીન શ્રી જગતનાન પલાનુ મદાભારાન્તર પ્રગથયુ હવુ અને સરસ્વતીચંદ્રના નાળીપ્રસાદમા આણુમા ૧૨મરીના વાકપૂરતી રેરી ડાયાઓ પડેની કે પિત્રે જ નિજ પ્રતાવોમા ને છે તેમ જોવર્ધન ભાઈએ સરસ્વતીચંદ્રમા Realism ને Idealismની સમન્વયગૂચણી સાધી છે પણ એ નવનંદ્યાનુ અન્તિમ વાર્તાનિધાન-કે ચલાડુ કુમુદને ને પરણુડુ કુમુદને-એ તો જોવર્ધનભાર્ગી આ ગર્ભાવના નથી ભાસતી, સસાગમા વાર વાર બને છે એવુ સસા સાધાગણુ સસાગચિન કે અધૂરો છતાં જે સરસાગે એ તો હિતિહાસમાન્ય છે કે આપણા સર્વશ્રેષ્ઠ નવનંદ્યામા તે જોવર્ધનગમભાર્ગી અને આપણી સર્વશ્રેષ્ઠ નવનંદ્યા તે સરસ્વતીચંદ્ર

સરસ્વતીચંદ્ર એટલે માણુ ૧૨મરી સમુ ગુજરાતનુ ગઘમળાગ ૧

ત્યારે આપણી બીજી નવલકથા કઈ? અને ત્રીજી નવલકથા કઈ?

આપણી બીજી નવલકથા તે મણિલાલનો ગુલામસિંહ. એનો નીચે આધારે ગુલામસિંહ લખાયો છે એ સત્યવક્તા સાહિત્યાચાર્ય મણિલાલે જ કહ્યું ન હોય તો કેટલા એ વિજયરાયોને એ સાહિત્યસંશોધનને કાગળે જગત-સાહિત્યમાં કાંકાં મારવાં પડત. એ ખરું છે કે ગ્રેટબ્રીટન પોતે એનો નીચે પોતાની સર્વોત્તમ નવલકથા કહેતું નથી; પણ બ્રીટનની એ સર્વશ્રેષ્ઠ Mystic નવલકથા તો છે જ. પ્રાણુવિનિમયશાસ્ત્રી મણિલાલને એનો નીચેની Mysticisimનાં આકર્ષણો આવ્યાં હતાં. એનો નીચે ગુલામસિંહમાંની Mysticisim કે પાર્થિવને આદરણીય ન હોય તો તે રહમતખાન એવું ને ક્ષાન્તિય છે.

અને આપણી ત્રીજી નવલકથા તે શ્રી હમનલાલ મોદીની ધરિવતી. એ બાપામાંથી ઇંગ્રેજ બાપામાં અને ઇંગ્રેજ બાપામાંથી મુઝરાતી બાપામાં—એમ એ—એ બાપાન્તરોના નવઅવતારે આવ્યા હતાં અદ્ભૂતની યુગની એ નવલકથામાંનાં વાર્તાંરસ કે ઇતિહાસચિત્રો કે ગિરિદેશોનું પ્રકૃતિસૌન્દર્ય કે વાયુસમી સર્વવ્યાપી ગંભીર યુગવિચારણાઓ અખવાણું નથી એ જ એ નવલકથા ઉત્કૃષ્ટતા ત્રણેક દાયકાપૂર્વે એકે તો ધરિવતીને રસબર ભણીભણાવી છે. બાણુભટ્ટનાં મહાપાત્રો નવઅવતારે આવ્યે ન અખવાય તે ધરિવતી બાપાન્તરના નવઅવતારે આવ્યે ન અખવાય. કેટલાક ગ્રન્થો એવા બાપાન્તર વિષયકો સહી શકે છે?

૩. વીસમી સદીનો ફાલ

એ સહુ આપણે ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધનો નવલકથાકાલ.

પછી ૧૮૯૮માં દલપતરામ વિદેહ થયા અને આપણે સાહિત્યસંકેત પત્રકાએ. એ જ સાલમાં મણિલાલ ને બાળાશંકર ગયા. સ્વીડનબોર્ગના Mystic સાહિત્યજગતમાંથી માળા ને મુદ્રિકાના બાપાન્તરનવલકથાકાર કલાપી પણ ૧૯૦૦માં દેવ થયા. અને ૧૯૦૧માં સરસ્વતીચન્દ્રના મહાન સાહિત્યયત્રની પૂર્ણાંકુતિ થઈ. એમ ૧૯મો સંકેત સમેટાયો ને ૨૦મા સંકેતને મારગ કોરી આપ્યો.

(અને પછી ૨૦મી સદીના આદિ રોમાં નવા સાહિત્યપ્રવાહો વ્યાપણે ત્યાં પ્રગટ્યા. નવનવ્યાપ્રાન્તે શ્રીજી દાખના આપ્યા શ્રી મન્યાનાન સુનરી અને પછી શ્રી ગમણનાન દેસાઈ, અને તે પછી આ ના શ્રી કવેચંદ્ર મેનાડી અને શ્રી ધૃમકેતુ સાગર જોડા, જેવા છે તરેવા, ૨૦મી સદીના પૂર્વોર્ધમાના એ આપણા પ્રધાન નવનવ્યાપ્રાન્તો)

અશ્વનીકુમારો સમી એ નવનવ્યાપ્રાન્તોની ચે મેનડીઓ છે એ ચાત્રે ય નવનવ્યાપ્રાન્તો આજે આધુન્યની અર્ધસતામ્હીઓની આસપાસમા સિદ્ધે છે, એમનો અધ્યાસરો સાહિત્યકાન ઉનગી ચૂકેરો છે એકને આજ એમના સાહિત્યનામ આના માર્ગને અપાર થયો સભર ગદ્ય ઓછો છે

નાં ત્યાં જનતા ૨૦મી સદીને પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછે છે કે મગાગામાથી રિનીમાથી મનાગીમાથી તેમ ઇંગ્રેજીમાથી આ સદીમા નવનવ્યાપ્રાન્તો ગુજરાતીમા અને થયા છે ને થાય છે એમ આ ૨૦મી સદીના પાંચ દાયકાઓમા શ્રુતગીમાથી એ ભગિનીબાસામેમા ને ઇંગ્રેજીમા ભાસાન્તરો પડેલાં થયા ?

અને ત્રીજે પ્રશ્ન સાહિત્યની દતિદામ-સિદ્ધિ નવનવ્યાપ્રાન્તો એ થાર છે કે અન્યતીગ્રન્થ પ્રગટ્યો ત્યાંથી થયો હતો એવો સાહિત્યબલનાર ૧૯૮૭ પછીના આ ૫૫ વર્ષોમા આપણા નવનવ્યાપ્રાન્તમા ફરી કેમ થયો નથી ? ગોળની નવનવ્યાપ્રાન્તોને જે કીટને અમનાવી મૂંચુ હતુ મોર્સનના એ નવો યુગના નવનવ્યાપ્રાન્તો તેજતેજથી આજીવા રતા-વધે રીજી ૧૧ નવનવ્યાપ્રાન્તોની એ મનાગીમા ગુજરાતે પાડી મારે પ્રશ્ન ?

અો ત્રીજે પ્રશ્ન જનતાને એ થાય છે કે હવે આપણેની તજ પછી આપણી નેથી નવનવ્યાપ્રાન્તો કે મનાગીની કે મનાગીની ? અન્યતીમા કે વૃમકેતુની ? અો એમની મધ નવનવ્યાપ્રાન્તો ? એક અનુનિત ૧૧ ૫૫ ૧૬ મા સદીની નવ નવનવ્યાપ્રાન્તો વિગત કે ત્રીજી અનુનિત ઉન્મોગ વર્ષ ૧૯ મા સદીની નવ નવનવ્યાપ્રાન્તો વિગત ?

છેલ્લા મોઝમો ૧૯૬૬ ઉત્તર સામનો નાં ય નવનવ્યાપ્રાન્તો વિગત એ અવનામો

૪ શ્રી ધૂમકેતુ

નનન-થા ગ્તા નનનિ-ક્ષેપમા શ્રી ધૂમકેતુ અધિષ્ઠા વિજયનન્તા ૮,
આપણા સર્વોત્તમ નનનિ-સગ્ગનદાન શ્રી ધૂમકેતુ ૭ એમ ઉચ્ચગ્તા
ગુજરાતના નિગાળા તો મતનો , તો પ-થો પા' છુ પણ ચૌનાદેની ને
નાનસનાસી પત્રી રો તાનમન પુનર્નિચાગણા માગના નથી? શ્રી ધૂમકેતુનુ
ના ધૈસૌન્દર્ય હૃદયવેધનતા ગ્તુગૂથણી પાનાનખન ગદ્ય-રિતા એ સ એમના
નરનો ગ્તા એમની નનનિ-ઓમા અતિઅધિ ૧ જાળી ની જો ૩ શ્રી
ધૂમકેતુમા ના ૭, સૌન્દર્યન ૩ હ રમન્યન ૩ એ સુ એમના નનના
ગ્તા એમ ધી નનનિ ઓ ત્રેગ્ગેન્થી જોને છ શ્રી ધૂમકેતુ નિચાર- નથી
એમ નિ પશુ, પ્રધાનન, નિચારણાની નિજ હીન હીઓ નિ / નનન
નનનિ ઓમા વેરીનિરેરી નાખનાને ૫ ન પોને નિગાળા સગ્રહે ૭ ને રમ
/ અને ગુજગત તે જોને / જહેગતા ઉપન્થી તા બામે ૭ ૩ શ્રી ધૂમકેતુ
સરો મોગકીયુગ સર નનાના ૩ સાત્તિરગત સમક્ષ શ્રી ખમરદાર ૭ની
કગિા ને ૭ એ Vulgarism થી શ્રી ધૂમકેતુ થાડાનચા યે વેગના ૩
એમના ઉચ્ચસતાનો ધ રખના અમિ સાતિતને ૬ સસાનો ધાગતા
નથી અ / ના ૩ ૩ કમ જાણે શ્રી ધૂમકેતુ ચન્મા થના રાય ને ।

૫ શ્રી ઝવેરચન્દ મેઘાણી

અને શ્રી ઝવેરચન્દ મેઘાણી? અસન્ના અપ્રદાનના એ ૭ અનેદેની
ઓ સર્વસમર્થ સાતિત ૧ શ્રી મેઘાણીની નમન ત્રેમ શ્રી અમૃતનાન
જેમ ૩, શ્રી સામગ્રીસ ગાધીમા છે પશુ શ્રી અમૃતનાન ૧ ની સામગ્રી મે
ના થો ૬ નરનો નમ્યાનુ જા રામા નથી શ્રી મેઘાણીની સાતીમાનો નગમો
સૌના દી દ્વાન મરો એ તા મેઘાણીનો મુસાગ જ ૭ એ નરી શ્રી ધૂમકેતુમા
શ્રી અમૃતનાનમા ૬ ની નૈરાનાનમા પ્થી મેઘાણીની સાતિતસમગ્ર એ-જ
રામે નનો પિંચે આપણ ઉતરે છ આગની ધીગાથાઓમાથી ચારવેનો એ
એમો મોગી રાગમા છે ચારે રખન થા રો ૧૧ રાનાનારોમા તેતુસિદ્ધિની
ધગજ હોન ૩ ૧૪ પશુ શ્રી મેઘાણીના પાપોનો તેતુસિદ્ધિ મનેનો આત્મ
નિશ્ચય ને રા-આગ્ર ગિરના ની ધામી / ધાગના જોવો ૩ એમની

માનસએકાગ્રતા ખડગ જેવી પડે છે ને શર સમી મોંસરવી નીકળે છે. સિનેમાગંગાની વસ્તુમૂલ્યભૂતીની ઝડપી ઉચ્ચપાયનો તો શ્રી ધૂમકેતુમાં યે છે, શ્રી મેઘાણીમાં યે છે, શ્રી રમણલાલમાં યે છે, શ્રી કનૈયાલાલમાં યે છે; આગળના સહુ નવલકથાકારોમાં છે. પણ ખરેખાર! લોકો શું એમ જાહેરીયર દોડતા જ હશે? ગઈ કાલે નવલકથાસાહિત્યમાં વસ્તુનો વેગ—Action અતિધીમો હતો; આજે અતિવેગીનો છે. જીવનપક્ષટા થાય છે; પણ જીવનપક્ષટા રોજખરોજ થાય છે? ને ગુજરાતના મુસદ્દીવરો એવા કપટ-ખેલ જ ખેલ્યા કરતા? શ્રી મેઘાણીની Realism બે-બે સાહિત્ય-પરિપક્ષો પોકારે છે એવી Vulgarism માં એટલી સરી પડતી નથી. પણ પૂછું? શ્રી મેઘાણી—કે શ્રી રમણલાલ—ખરેખારના Realistic છે ખરા? પચ્ચીશીક વર્ષોપૂર્વે ભાવનગરની સામળદાસ કોલેજમાં જયા-જયાંતના નાટ્યપ્રવેશો ભજવતા મેઘાણી તો સાહિત્યે ને જીવનભાવનાએ અનન્ય આદર્શવાદી હતા; અને એમનો ભાવનાવાદ પછી સાવ શૂંસાર્થ ગયો હોય એમ એમનાં સર્જનોને કે સંગ્રહોને બોલતાં સાંભળ્યાં નથી. કોઈ પણ સાચો ગાંધીવાદી છે તે જ રિયલિટીમાં રાચનારો રિયલિટીસ્થાપક વાસ્તવવાદી હોઈ શકે નહિ. સાચો કે ખોટો, ગાંધીવાદીએનો ભાવનાવાદ જ હોય. (કોઈના લાડકવાયાની—શ્રી મેઘાણીનું એ દરજ્જાકાવ્ય, એમની કંઠાવદી, એમની રસધારાઓ, એમની વીરગાથાઓ, અને છેલ્લે છેલ્લે બાજી વીરધવલને ને વસ્તુપાક્ષનેજપાક્ષને અપાતી એમની ઇતિહાસઅંગલિ : એ સહુ વાસ્તવવાદી છે કે ભાવનાવાદી? શ્રી મેઘાણીને વાસ્તવવાદી કહેનારાઓ શ્રી મેઘાણીને અડધા યે એળખતા નથી. ગાંધીવાદી થયા એ પૂર્વેના શ્રી મેઘાણી ભાવનાવાદી છે. ખરો ઇતિહાસ તો એ છે કે શ્રી મેઘાણી ભાવનાવાદી હતા માટે ગાંધીવાદી થયા.)

૬. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી

શ્રી ખમરદારે આજે પ્રાધી છે એવો ઉચ્ચાર મોજિક વર્ષો પૂર્વે ભરૂચ સાહિત્યસભાના એક શરદુત્સવ પ્રસંગે આ લેખકે ઉચ્ચાર્યો હતો. અને જૂલોનો ન દોઝો નો મ્હારી યે પૂર્વે મુંબઈમાંથી જૈનમંડળે અને ભાવનગરમાંથી

ઇતિહાસના પ્રોફેસર બીડેએ પાટણની પ્રજાના વ્ધારે એવા સુરે
હાડયા હતા શ્રી ખચરદાગનો આ સાહિત્યોન્ન્યાગ ગુજગન આજ પ્રથમ
વાગ્ડુ સાબળતુ નથી

૧૯૨૧ ના અગસ્ટમા શ્રી કનૈયાનાને મ્હારે માથે આક્ષેપ દોડ્યો હતો કે
'નનીનતાથી બહીના આપણા કવિશિરોમણિ ન્હાનાનાન' મુનશીકિન્ન્યારેના
એ અક્ષેપનો ઉત્તર વાગતા એમાનો તથ્યાગ ભડચના નગમન્દિગ્મા મ્હે
દખૂંચો હતો કે "સસદિયા પન્નિભાગમા 'નવીનો' એટલે શ્રી કનૈયાનાન
મુનશી અને એમના કનાઆદર્શોના પ્રણાવિનાપજકોનો ઘોળ (નવીનોના
અર્થ માટે જૂઓ સસદિયા માસિડના પન્નિભાગમાના ગ દયાગદ
ભડના લેખનો ઉત્તરભાગ)" શ્રી કનૈયાનાન મુનશીના "વણાખરા લેખ કદ
સત્યથી, નીતિથી, ધર્મથી, પરમેશ્વરથી, પગ નથી પણ કદ એવી અનળચડી
ધૃષ્ટતામા જ એમણે ગુમાન માનેતુ કે-ગા દાગણે એ નો એ પોને નધાગ
મ્દમગે-કે પોતાનો કનાઆદર્શ તો એ ભડચી જન પોતાના અધમ તેઓ
ઉપરથી જ ઉચ્ચગનાના નણનણ નાંથી એમણે એવી વાર્ષિક પ્રણાનિદા
મ્યાપી છે કે ગસત્રજ્ઞતાને સગસતા ઉચ્ચગવી" ઉદ્દેશોધન, પા ૧૩૫,
ક સ ૧૯૨૧

"ખરેખર 'સસદિયા કે અસસદિયા સત્યત્રજ્ઞ ધર્મત્રજ્ઞ, નીતિત્રજ્ઞ,
પરમેશ્વરત્રજ્ઞ 'નવીનો'થી ક બહીલ છે"

"ચરોપના કે કાન્સના ઉત્તમોત્તમ હોમગ, દાને ગોડિથે, ગેક્ષપીયગ,
ટોનગટોય, ના ટેર, રેસિનિ, મોનટેગ, જૂગો-એના નહિ ચરોપની યે અધમ
તાના અનગ્રણેની ને અપદગણેની પામરતા ગુજગનને પાર્શ્વ અનીતિમયતાના
ગમપાનાનમા એનાઓની સાહિત્યકૃતિઓ ને કનાઆદર્શો દેશને હડમેતે છે
કના નહિ, કનાને નામે કનાનો વ્યભિચાર સગસતા નહિ, સગસતાને નામે
બીભતસતા, સોમનની નહિ, સોમનનીને નામે મોમન એ એનાઓના
આદર્શોનો તાત્ત્વિગ હોય છે"

"ગુજગને વિચારગાનુ એક જ મર્મરહસ્ય છે અને એ જ પ્રશ્ન શ્રી
કનૈયાનાનને ને લેખના પમપાતીઓને પધુ હુ, આપણાં કલાને ને
માહિત્યને પવિત્ર રાખવાં છે કે અપવિત્ર?"

“અસીચીન યુગેપતુ પગમ અમ્યન તો કેન્ટુ છે & The Beautiful is the symbol of the Moral પ્રાચીન યુગેપતુ કનાનુ પગમ અમ્યન તો એગ્ગિટનુ & The True, the Noble, the Beautiful are essentially one આર્યજનતાની વેદસચ્ચાઓ તો રમો લે મનુ ૨૫૩૫ મે નથુવે & કુદ્ધ અપાપાવદ્ધ આનન્દરપ અમૃતમ્”

મુનરીસૌન્દર્યચુન નરી કન્ટન & નરી એગ્ગિટનુ & નથી વેદસચ્ચાનુ પાગિસની થે ભૂગોની પુષ્પગુન્નાનુ નથી, ડમાયાનજા ની ખાગદ્ડીઓની દુર્ગમોનુ &

એની & શ્રી મુનરીરોગની પાગિસિયણુ કનાનાનના

પૃષ્ઠીર નમની પાપાનિત્તી નિજ નરનચાલે શ્રી મૈરાનાન નિજ સવોત્તમ નદિ તો ઉત્તમ કનાકૃતિ આં છે એની એ પ્રત-જૂનતો ન દોહ તો Advance copy-એમણે મહને ભેગ આપી હતી & વાચનો જાહિ તેમ તેમ ધિહારની મહિ દિષ્પણીઓ મ્પનરતો જાહિ આં પડી ‘આરા નરેનાને પૃષ્ઠીર નમ કૃતદમે એની પ્રગમ્મિ મોનો છે?’ એમ પડી મ્પાગ મોનની નિગતો જાણુઓ એ નરનની એ ન ન એમને પાડી આપી પડી શ્રી મૈરાનારે નિજ ૧૧ ઉત્તમ (૧) સાલિત્યકૃતિ-પાની શરી કે સ્વભાવસંનમ-મ્પને ભેગ આપનાની જૂન ની નથી એમનુ ગુજરાત માસિ-ભેગ જાનતુ & ઈ-મન નમી પડી Refused with thanks લમી પાહ નાનુ કે એનુ સાલિત્ય આપણા ધમ્મા ન હોર શ્રી પ્રેમચન્દ્રના સહકારે હસ માસિ-આડના નિર્ધાયુ ત્હારે મ્પો નાનુ & ‘અન્ય પ્રાન્તોના મહામ્મિઓએ આથ આપો કે ગુજરાતના મજાનિ સાથ આપજો?’ મુનરી ઉન્ચારેના આલોરે ન એમના જેવા નીનોથી & મ્પીના હનો એટલે ઉત્તમ જ ન નાન્યો એ હસ પડી કેનુ & યુ ? સન્નતીનો એ ચિગ્ગી હસતો ન દો

(‘હૃતિનહ+આમ-આમ ખરેખાન દનુ’ એ દનિદાસ) રાસાઓ મીન નેવીને સતી નામે & રો ગુજરેશ્વરીને અમતી નીતગરી સ ન જન ને જોનેન ગુર્જરમ-ગ આપુતાની પુષ્પમર્તિ ન્હી પુજે છે એ હેમચન્દ્રમરીમા

અમદવાસનાનુ આગપણ પામળીની ગિનાથાપના પામળીન પચામન
પાર્થનાથમા પામળ આગે મે ૧૦ એ ગુરુગાનની પામળગીમથાપ-
નનાન, એ નીનમર્તિ નીનગળમુર્તિ એ મદાગાણાનગી મન્ત્રીશ્વર સાથો,
એ ન્નામાના મળી ગજમાના ઉપમુ-દર્ડી એ ગજ-અનગિનાની રૂપાખડી
સમી થીદરી, એ કૃષ્ણચિન્તા મામો મુખાગ, એ તાર્થીમન્દા આર્તીનુ તાનમ
અગદિર, ઉચ્ચગા ગુજરાત ઉચ્ચનાર એ ગુરુગર્ભીના ૧૦ નારો એ
પુરુષાત્તરણ મળાને અરમાળી, ગુરુગાનથી પચ્ચકચિડાનચુદા ન ગુરુ
આધિપત્યને પુન આપના પામળ ॥ આદિ ગુરુ અગને નદિ પમ મગગરને
પામળુની 'આકૃતિ- ગિનાથાપના' મોતના ગુરુગાનનુ દતિલામપૂજન
૦૭ છે ॥ દતિલાસના ઉપાસ? રનગર આપેન પામળ ૭/ થી ૧૪૧૧-
૫ ૧૧ ગુરુગાનન પામળન અગ ૧૮ થી ૧૮૦- ૧ી ૧૦ સદી-
ઓમા ગુરુ ગેમથી પચ્ચક નાર રનગર મળાગર પડી મીન નિયો પામળો?
ગુરુગાનના નિઠમાદિત ત ના રનગર ૩૧ અન અને.

ગેમપીરને માટે હમેને -કે ૭ એ ના ॥ નિલામ ભયુરો દોર તે
એ મદામરિના ઐનિદાસિ ના ॥ રાન અથી ઉન સત્યે થી નૈરાનાન
રિશ પોનાય ૭ મુ રાનના ન ૧ રાગી સાલિતના માન દતિલામા ભજના
દોર રેમણે થી નૈરાનાન ન ૭૧ મનલી નરસામા પામળ ૧૧ ગૌરથી
અધિની પાગિસની અધમના ભરેલી છે

માભત્યુ ૭ કે થી નૈરાનાન મુતીન અમના અનિપ્રમગત આગના
નર્મ -કે ૭ -૧૧ ગગન બાગ ન હા ગાગા તેની એ અન રાન સાચા
ગેર તો નર્મદના મળાન ગણા ને મ ત મૂતાના નિરા પ્રિરા અગેા થી
મનલીમા છે? રિગેરપક્ષ પણ નમદન ખીસા કમ -કે ૭? પ્રમસદ પણ
થી નૈરાનાને ન માધુ કેમ કે ૭? અસદના સપ્રદાન દત્તાન પાડે
રપદાઃ એ અગ્રસર ૧ રાના ત્વય એ આગના નમદ નુ ટેળીનાપણુ મધુ
દધાનો નેમણે? મુણે ને જૂન-ખરે નમદ રીગ દતો, થી નૈરાનાન ખરે
બીર છે થી વૃમમ્તુ -કે છે ૬ થીન ત્હેન માલિત્ય થી મ્નેયાનાન નર્મદ
દશે પણ માનાના ૬ રાના નમદ નરિ, નીમ્નના નર્મદ નમદસાલિત્ય
બેગનનુ પણ મોનારપાનુ છે મનલીમાલિત્ય નીનનુ છે

શ્રી કનૈયાલાક્ષ્મી સાહિત્યજ્ઞાન સૂક્ષ્મ નહિ હોય તો એસરી ગયું છે. એમનાં હંસ ને ગુજરાત અરુન પામ્યે વળો વીતી ગયાં. કહે છે કે સાહિત્ય પરિપક્વનું સૂક્ષ્મ હોય છે. સંસદ ચૂંટણી આજમે હવે છે. પ્રચલિતનાઓ વળોથી બોલે છે કે રમણલાલ, ધૂમકેતુ, મેઘાણીએ મુનશીનવસોનો જમાનો જાંખ્યો. શ્રી કનૈયાલાક્ષ્મી પારિસિયણ કલાભાવના જીલવાની સંરક્ષરી ગુજરાતે ના પાડી છે. હવે તો ગાંધીસંપ્રદાય સાથે ચે છૂટછેડા થયા છે ને અખંડ ભારતનો ઉભરો ચે બેચલેક માસથી મુસવાતો નથી. શ્રી કનૈયાલાક્ષ્મી મુનશી એટલે પરાજયમૂર્તિ. કે પરાજયમૂર્તિ કનૈયા જયવન્તી નવલકથાઓની ગુજરાતને આશા શી હોય?

અન્ધેરી સાહિત્ય પરિપદ પછી ગુજરાતી પત્રમાં કે મુનશીસાહિત્યકૃતિ વિશે એક લેખકે લખ્યું છે કે શ્રી કનૈયાલાક્ષ્મી કલાભાવના હવે સુધરી છે. પાકે ધડે ટાંકા વ્હડયા જાણ્યા નથી; છતાં આયુષ્યની અર્ધશતાબ્દી શ્રી કનૈયાલાક્ષ્મી તરી ઉતર્યા છે અને અહિંસાનાં ક્રોધાં એવાં અન્ય મૂલ્યાંકનનાં પરિવર્તન એમનાં થયાં હોય તો બનવાજોગ છે. વિકાસ માસિક પૂછે છે કે શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને તો શ્રી કનૈયાલાક્ષ્મી પાટણુ ગયા નહિ હોય? શ્રી મુનશીધોળની સાહિત્યભાવના ને કલાઆદર્શમાં પુષ્પપત્રો આપ્યો હોય તો ગુજરાતનાં એટલાં સદ્ભાગ્ય ગુજરાત એટલું જ વાંછે છે કે મુનશી કલાકૃતિઓ પુષ્પ શબ્દોથી બહીએ છે એટલી પાપ શબ્દથી બહીતી થાય.

નવલકથા સાહિત્યના આરા જમાનામાં શ્રી રમણલાલ દેસાઈનાં નવસોની પરંપરા પ્રગટી. આપણા નવલકથા જગતમાં એ રમણનવસોનું સ્થાન કિયું? ૭. રમણલાલ દેસાઈ

અને ત્વરે હવે એકના એકા સ્તંભ શ્રી રમણલાલ દેસાઈ.

એતોરુપ જ છે કે શ્રી રમણલાલની કે શ્રી કનૈયાલાક્ષ્મી કે નવલકથા સરસ્વતીચંદ્ર નથી; તેમ એ પશુરુપ જ છે કે શ્રી રમણલાલે કે મીનકદેવીને વ્યભિચારિણી ચીતરીને કે કે મુંજને પૃથ્વીવલ્લભ-પૃથ્વીનો વ્હાલો દહીને નવલકથાનો વ્યભિચાર સૂચ્યો નથી. એટલે આપણા નવલકથાસાહિત્યે શ્રી રમણલાલ દેસાઈનું સ્થાન એવર્ધનરામભાઈની પછી અને કનૈયાલાક્ષ્મી પહેલાં કર્યાં છે. ચાલ એટલો એ સ્થાનનો નિર્ધાર નિર્ધારિયે.

જોરધનનામના મણિનાન અને શ્રી મેવાણી પદ શ્રી રમણનાન
 દેમાઈમા પ્રિતા જે, અને એ પ્રિતાગ્રેથી એમના સૌ નવતા રસગે
 ગાયેના છે એ નિતાનો શ્રી નૈયાનાનમા છાટો ય નથી કે એમની
 નવનથાઓ નિતાગ્રે અર્થે ઇતિહાસઆતેખનની સત્યરાણી ને
 અમાગપરેવાણી મળીગુણી, જોરધનગમ અને મણિનાન જેટલા
 નાદિ હોયે, શ્રી રમણનાનમા છે, જે શ્રી નૈયાનાનમા કના અર્થે
 કેમલા છે એ ગુરુગનઅગાધયુ નથી. શ્રી રમણનાનના પ્રતાગ્રે
 નાગમમાગા નથી, દૂધકિળા છે જેથી રનાનાતે પમ્પ, જોરધનરામભાઈની
 પેડ, પાચિત્રો ચીનયાં કે પમ્પ ન જોરધનરામભાઈની પ્રનાર્પી ગેએ-એ
 ચિનમીભત્સનાથી નિરોધનાને અથે, પ્રસીવદનખમાની નાગમમાગાએ ચિન
 ચારતાથી પૃથ્વીનો નદનખ મહેવાને નરિ શ્રી રમણનાનનુ ચિનદનનુ વિગાગ
 છે, સાહિત્યને આની મહરખોન સમી રગરેખાનિ તગઉ લગી કના
 વિધવિધનર્ણો છે, પોંજીની પાખ, પાનપુન નકુના અપ સમી, વરણાગિયાની
 છે જનન કપિમા પેદિ પાનાના અન વલ્લચર્પ સમી જગતુરુદ્ધ આર
 બારતાના શ્રી નૈયાનાનમા છાટોમેઈ શ્રી રમણનાન પર છે શ્રી ધ્રુમમેતુની
 મુગચિ અને શ્રી મેવાણીની શાનસુગનતા શ્રી રમણનાનની ય પાનમૃદિતા
 સદ્ગુણો છે શ્રી રમણનાનના ઠાનીનુ વેમ શ્રી મેવાણી જેટનુ નથી
 મન્મથિએતુ તર શ્રી ધ્રુમમેતુ જેટનુ એમામ કે નિચ્છાપુરુષનુ નહિ
 હોય કના પાનોની બારગદિ આચરણપનિતતા, ઇતિહાસસત્યતા, સસાર
 મધ્યાણુતા શ્રી નૈયાનાનથી પચ્ચીસગણા નિમળા છે શ્રી રમણનાનના
 નવનોતે નિતાના એપ છે ના જગમ શ્રી રમણનાન સર્વોત્તમ ના ય
 નિતાગ્રિ છે જેને ૬ ગોંસિસપ્રત્યાએન નાચ જાવિયાનનાગા સર્વોત્તમ
 લાગતુ લશે ગન્તિહૃદય ન હૃદયીરામ આદાણુના નાટકા શ્રી રમણનાનની
 આદિ સાહિત્યકૃતિઓ ગોંડ નથી છે એ સાહિત્યઆગાની એ પાઠેથી
 સાએ નથી પચ્ચા મળસની દિ કલ્પુની એમની નવન થામા આનથી
 એશી વર્ણો હિપર અદિસાનાની તે નેતા સુને ૧૮૫૭ અને ૧૯૩૭ના
 નિગનિરાગા જમાનાઓની યુગતુલનાનો ઐતિ હિસ મહાપ્રયોગ શ્રી રમણ
 વાને આ થો છે, અને રાજનદેશમાની બે જમાનાઓની ઇતિહાસસરખામણી
 એને ૫ છે તેપ આગળ તમવા જેની બાએ છે એ ખર હોય પણ
) (૨૫)

શ્રી રમણુનાનો એ નાગ મુલ્કમ ને બારનિપય । પેના મગાગી અશ્રુભતી
નામ્માની નરિપત પ્રતાપ, સ્ત્રીના ગાજા । સતીમ પ્રત્યેના પ્રેમબાવ સમા
ગાધીન્તાધવા ન હોય એનાઓને આખમાના ઝળા જેવા ખૂચ ૬ મે
નિરનિગા જમાનાઓને તોગવાનો શ્રી રમણુનાનો એ મદાન નાપ્રોગ
ઢે પણ ત્રાતાની તુનાડીની પક્ષાપટ્ટીથી એ પગ ૧૫ પામેતો ઢે
શ્રી રમણુનાનો એ દતિદાસમન્થન સાચેસાચ મ્હાન છ, શ્રી રમણુનાનો
ચિત્રકનન્તી નિગાળનાની ક્ષાયએ ક્ષિતિ ત્રિગાગી પગ્ગીમા ૧ મે પગુએના
જ મદાન તેતગ આં મન્થન ડની મન્થનસામગ્રીને અનાવે એ મદાદતિલાસ
મન્થનમાંથી નનનીત ઉતયુ ૧૨

[illegible]

શ્રી રમણનામ ॥ ૨૫ ॥ અભિ દુષ્ટિ ત્યાં એ ॥ પ્રભુ પા અમ્મ મમા
દા મુ છે મેયોયિ એમ ॥ નામ્મીએ મેમ ॥ દેમભમિનાત્તા ॥ ન (મ)

આમ, અંગેન ૧, એન ૨૦૦૦૦૦૦ કે હડના થવા ની નથી. નિમગ્ન
શ્રી અમળનાની અનકિત રાખ્યાજી,

(શ્રી અમળનાની અનાનાના પણ એચિંગેટન અને કન્ટના પેના
નોઈએસ The moral and the true are the beautifulના
કિન્નુરીમર અમી, પરિર ને નિમગ્ન કાન્થાને ખાલ નાગેન એ પેનના
નથી અગ્ગાને મર્ક મેડેનું ૧ માટે એ નાચિયા ગીનરે ૭ એમને મન
ના મોગાયાડ નથી અદિબીની દેવ થોગા કેમુ નથી અબડાગો એવા
શ્રી નૈવાનાનો આઉફમોધ સાબરો ૭? પર્ણિમાને પાને પાને શ્રી
અમળનાનો આઉફમોર નોગનાદે મોતે છ: પર્ણિમાથી અબડાગો ને
અગ્ગા નેડેને પાપની ચે આમડ કેથી મનનીનરતો અબડાગો નથી દેસાઈ
નરતા પાપની આમડ કેથી અબડાગ ૭

આ ૧ નો ગુર ગીતા વાચ ૭ કાન્થમા અન ગુરથી અના આગા
એમ નેનાઓ જા ૭૩મા અમેના મોટનાના ન કાન્થમાની માખીના મ યો
વખી રાખતતાની નધી માડ ૭ એ ૧ આ નના અતિવાખનરનાદ શ્રી
અમળનાની નાગરી અમિના અરા રાખતનામા સરી પડી નથી રાખત
નાને નામે એમની અમળની અરચિતો એવા વિનિપાત થવા નથી

શ્રી અમળનાન સાગી ને શ્રી નૈવાનાન મનનીની બારાગેની બાધથી
૧ મોદનદાસ ગાવીની સાગી સગન અલનકૃતમરી બારાગેની મળુઈ નોઅગ સા
પામે ૭ માડ ૭ નાકામોનને માટે નાખાસા હોય સાડ છ, દનપત
નર્મદની બારાખાનાન એ પુનરેથાન ૭ પા ૧૫ પૃષ્ઠ ૧ દનપતનર્મદને
૧૬૨ સનકૃત આનવુ જા અન બારા નખતા માધી-મુનગી-દેસાઈની
ની અનકૃત આન ૭ જા અન નમ ૧૨ કે સનકૃત આનવુ નથી તથી
સન નમે ૭? અને જા એ તખત્રીના જો ને દોગાર ના સનકૃતદામે
૭૮ દોગેના ૧ એ ૧૮૦૦ની ૧ ૧૮૦૦ની એમની નખમાગાઓ અખાવી
તેનાને નીરા જેનું ખાજો ઉપાસ્ય મરેનું ૭ એ પોતખાધા ઉપાસ
માથી પોને ૭ ઉગનુ અગ ૭

અનકૃતમરી ગુ નાગીને ઉપાસનાઓ ૧ ગાગી દિની મગી-ગુ ૧
નાનીની એ બગિનીબારાઓના વિનસદનિદાસના અનાનીઓ ૧૦૦ ખના?

અને માતા નેથી પુત્રી નવનજાસૂરણો ન માગી લે નો પાડાગણ નેથી
 ઉગીના ન એ સા. ? ગિર્ણીની ગન્ધગકિત પણ જગતભાગ્યોમા
 મહાગૌરવગાગી છે મન સુખગાનની મર રીકરનાર સર ગમણભાઈની નિતા ને
 સાહિત્યમાની નેખમાગાને ક એમના એ ગય બદ્ધબદ્ધને નવગજ ચાવડાની
 બારાશૈલીમા મૂખી પાખખનારને સત્તાસત્તા તગત પરખાશે અને એ તા
 સર્વમાન્ય સત્ય જ છે કે યોગ્ય પ્રમાણમા મીઠું એ મીઠું નાગે, પડી
 ખાઈ નાગે

✓ શ્રી રમણનાનની બારાશૈલી નથી વનરાજ ચાવડાની ક નથી સરગડની
 ચન્દ્રની પણ નવનગમગારી છે

✓ અને એ પણ ખરે છે કે ગોવર્ધનભાઈની પેઠે શ્રી રમણનાન નિજ
 નવનોમા મહાભારતનો અર્ધનિષ્ઠા કે નક્ષ્યાનક્ષ્યમીમાસા સમા મહા
 વિચારણાઓના બાખ્યગ્રન્થો ભગતા નથી ગીતા અને સાન્તિપર્વ મહા
 ભાગતમા હોય, મેઘૂતમા ન હોય ખુદુમાર રસિકો આજ આજુબાજુમા
 નવ જિનાઓ જડેજડાવે છે એમ શ્રી ગમણનાનની મુકુમાર રસિ ના હામ
 હામ સદ્વિચારની હીંગ બીઓ નવનોમા વેરે છે આ કનાનિધાનમા શ્રી
 રમણનાનના સન્નેડીવા સાહિત્યગન્ધ છે શ્રી ધુમકેતુ ને શ્રી ધુમકેતુમા ને શ્રી
 મણુનાનમા મ સારસથોની વીજગીઓના અણુગ્રમગઓ ગળકે છે ✓

નેખવતેખ અને અમુક મોનુ હોય છે અને પ્રગળે એ અર્થ છે આ ૮૮
 નવન યાગરોની સોનાખાણોમા ગોવર્ધનગમભાઈ જેટનો મોનાખનાર છે
 હિ અને પાનાઓ બરડા છે મન્ડનીચન્દ્રથી રમણા ને નામણા એમને
 છે ને નુરણુસચવને જગતગામા તાણીનાણીને તાગ વળારવા પડે છે પગિનુમે
 શ્રી મૌપાનાનથી માટીને સુ નવનચાગરોની નવન ચાઓના પોત પાનગા
 પગા છે સન્ડનીચન્દ્ર જેટના પ્ર ન્યા નથી શ્રી ન્યાનાય પગ આ
 નિધાનમાથી નથી ઉગ્યા અને જાગ જગતની જલના તા મનપ છે પડેય
 પોત જો પડી નાન ક્યન્દ આજ અધી સદીના રમિષગિર્વાન પડી એ
 સ અવીચન્દ્ર નવન ચાઓના જ્યસિન્દાસો વિગત જેટ છે સન્ડનીચન્દ્રના
 પાન ન બાન મિ કર છે એના મિ કર પોત ને બાન એ જગતચાકા

ગુરુગાનને આપશે ત્યેમની નવન્યા મગ્ગનીચન્દની સગાથે મગ્ગની
મિંદામને જર્મિગાગ

શ્રી રમગુનાનમા મસાગ્ધર્મયણા ૮, પણ જગ પગન પડેલી છ
પન્થારો- વોં ઉપર કોએમના ઉન્નાન દેનીગત્તની અમનમરી હા દગિ
દર્દ દુરને નડી હતી આજે -ઈએ શ્રી રમગુનાનની ઉડુ ઉડુ ગતી
પાખો જાણે જાની ગમે ૬ પચુ મીછ રીને શ્રી રમગુનાનના વિષ્ણુ
ઉડુપનાને સ્વયમમા ગખાને એમની બાનનાઓ અને નપનાઓને ગોથા ખાતી
દગી પડના જેતી નથી એવી ગજનોની એમની મરા ને ૭ શ્રી મ્નેયા
નાનના જેવો શ્રી રમગુનાનનો આદિત્યપત્ર મપાયેતો પત્ર નથી

ત્યારે શ્રી રમગુનાનનો આદિત્યમન્દેગ કેવો છે ? હાકે મ સ્થાનમા ને
કાગમે ગસમાગામા ગજ્જથાનને ને ગુરુગાનને મજ્જની છાગી એવી
આદિત્યસત્તની મ્કો છાગી હતી નિજ મ્કોનાનને એ નાગ ય હતા
રોગનાના સપૂતો એમને સૌને નિજનિજના સન્દેગ ઉચ્ચગાના હતા,
મુનસીનનતોમા પાગિસની પગ્ગીની ગન્ધાની નામગરાગીઓ ન હોન તો
મુનસીનનતો અધિન પ્રજ્જઆદ સામન ન ગીર્વાયુ' મોગન વગ્ગ
નનનોમા આગીપાળગી યે ગાધી ગાગન હોન ને નિજ સન્દેશ જ ઉચ્ચાગયો
હોન તો મતન સિચાગ તેજે શ્રી રમગુનાન દગ મ્કોના નનમથાના
નીનનત ગમે તેટલો નેજની પણ પગ્ગી ના તેજે તેજની ચન્દ તે મુગ્ગ નથી

નાગની મગ્ગમા સળુંને દૂજાન છે તમ નનનકથામને પણ પ્રજ્જ પજાન
૬ કે ત્યારે આગમને દેગ ચત્તિચિત્ત ન્દઓ કે પડથો છે ? ત્યારે સસાગને
ત્હે તરા યો કે પજાઓ ? નાગના એ ચિચ્ચની પ્રજ્જ નાગો શ્રી મ્નેયાનાન
જે ઉત્તર આપે તે ખરો શ્રી રમગુનાન છાતી કોખીને મેનદ માગને યે ઉત્તર
આપશે કે પગથિયુ-અધપગથિયુ-પાપગથિયુ ય જનનાને ઉપર ચ્દ નાનાને
નિ / સમગ્ત સાદિત્યપ્રવૃત્તિ હતી

સસાગ એક મહાન તાન્યત છે અને સુસુએ સસાગના એ તાન્યતમા
નિજ શક્તિઅનુસાર હનિ અર્પનાના છે દેવે દીધેલામાથી દેવબાગ તાડ્યા
વિના ય વાન્થામચ્ચણા એના એનપેનાને મીનાના મ્તન એવ હિ મ્કે ૭

સકુળજોનો તેમ સાલિત્યજનો એ મળ્યા હોય ના સમય જમતુનકમી
જમતુજનનીને નાજે ૯

૮ ઉપન હાર

एङ्कारे वे सञ्जातो ऽग्निः

આપણા આત્મિક નિર્માણની એ તો સરસાન નીચે ૩ આગની
પ્રેમાનંદગરીના નરસુગના આતિથાચાર્ય ૧ શ્રી રમણનાન નસતનાન
પ્રેમાર્જી અને એ પશુ એ પુ ન સત્ય ૬ ક એમની દ્વધકિર્તિ ગસિલ્લા એમના
પ્રેમાન માનપિતાગીરેનો જન્મજ્યોનો નાગ્મો ૭

જોમી મહીના પૂર્વાધના ગિદ મુરુ મુરુ સુકુમા નવન થા ર
તરી નવનનનુઓના મમી નવન-થા-નાના સમ્મનનાગ રમે, આપણા
નવન-થાસાલિતના જનિ સમા થી ગમ્મનનાન વિગ્મથાથી મ્યાન
એમના નવનોમા એમની ઉજ્જવળ નાગરી ગસિ-તા અને મુધ તા તરવરે છ
પ્રાને નામે પ્રીલસના - મરુ ગ્નિને નામે પાપથિરા ગમ્મનને એ
પીન્સના નથી રમ્મનનાન ગુલ્મનને - નાસૌ ધ ને સગ્ગનદમી પીન્મે

નિગનિરાશ રમતોત્તમ અસરોવેગાના મ્હાળ રસનપ્રવયનોમા ૨
 નો અનોખાગ હુઆરેન કે ક રમતગ્સ ડીનો થે ૬ ને મ ડાના થે ૭
 મારિત્યના બા રના આપણા વમતા સરમા આનાના અધિનરીઓ આમ
 રમ માણે ૩, મ્હીના અધિનરીઓ મ ડીગ્સ મારે ૧

અવતે નાનામા એ ૭ ગણિની એ મૌદ્ય ના ૭૦૬૪૪૫ની એ
મૌદ્ય ના ૭ કૃતિ મનસાસાદિત્યકૃતિઓ ન્યામન્ત ગણિમંત્રો ૭,
એમણે પોત નિનાગેલી ગમ નાનિએ પોતના ઉપરતી વિન ન્યાઓ છે
દેસાગનવમાળા પ્રધાનન સુચમીન મુખ, ગિગ્યાની, કૃતિઓના
મૌદ્યે માળા નરપુત્રિઓ છે

नरन्यासादिर्नो नाम् २ ग्रन्थि लो नदि नरन्यासादिर्नो नाम् २
ग्रन्थि लो नदि नरन्यासादिर्नो नाम् २

શ્રી મૃમૃતુ

શ્રી રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાસના

કેનામ માળગો વિશે મનિપગિયથી ૧૪ ૧ થી ૨ જાણવાનું
મને કે મીત્ર કેનામ એના પણ હોય કે એમના થા ૧ પગિયથી તમે
એમના વિશે થયું જાણી મોકો શી મમનના દેમાઈ આ મને ૧૪ માથી
એકે રંગમા નથી એમના વિશે જાણવા હવે નામે એમન સહેજ મગ ૧
તેઈએ પગિય સાધવાની પણ જરૂર નિ આ એને તમ ખાતો થઈ
જાય કે સામે કોએના શી મમનના જોડવા અફરિમ છ તમા જ રીયા
સાદા મગ ને સત્તન છે એમના વિશે એથી થયું જાણવાની માણુમો
છેજા જ ન થાય એની નહન નગી મગ એમની શૈથી કે અનમત એ
પ્રત્યથાને અતરમા અમી જા ૧ ખરે આના મધુર આ સત્તન-એ
ધતિસપ્રસિદ્ધ નામરોની ગાદારી કુશળતાના માન ઉપરો રનાગ ના
ધાણ નિ ગના હોય ૧ પણ શી દેમાઈનું મનોહર સાદુ એ ૧ રિમન આ
શના નિર્મળ મરે છે ને આપણે એ રસિદ મજાન સાથે નાન મરી,
એની ઠાપ જ અતે દૃષ્ટે કે

શ્રી રમણલાલ દેસાઈના જીવનની આ જ ના એમની નવન થાઓમા
નગી ૧ એમની નવન થાઓએ મેળવેની તોમિયતા હજી તાજી જ છે
ધગાને એમની શૈથી પસદ છે કેના ને એમના પાત્રો અમ્યા છે બીજાને
એમણે ઉપાડેના પ્રશ્નો સુ ર લાગ્યા છે પણ કંઈકોઈ રીતે એમણે એમની
નવન થાઓમા મીરી સાદી, સજ્જન જનોની ને થતી તાત્પર્યોત્તરી

રાખી છે. અને એમની નવલકથાનું મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય એમની આ વાતચીતની શૈલીમાં રહેલું છે. —

ગોવર્ધનરામ, આપણા નવલકથાકારોમાં, એમની વિશાળ દષ્ટિ માટે દમેશાં યાદ રહેશે. મુનશી એમની તેજસ્વિતા માટે. શ્રી મેઘાણી એમની અનોખી વિશિષ્ટતા માટે. શ્રી રમણલાલ એમની નિર્દોશી સજ્જાનતા માટે. શ્રી રમણલાલે આ યુગના પ્રશ્નો મુખ્યત્વે ઉપાસ્યા છે એ એમની લોકપ્રિયતાનું એક વધુ કારણ છે. પણ આ યુગના પ્રશ્નો લીધા છતાં એમણે આપેલાં પાત્રો માત્ર આ યુગમાં જ રહે એવાં કુદરતી નથી. ‘દિવ્યચમુ’ તો ધનો ભગન-માત્ર આ યુગનો નથી કે આવના યુગનો નથી. એ દરેક યુગનો છે. —

શ્રી રમણલાલ દેસાઈની વધતી જતી લોકપ્રિયતાએ ધણાને અકળાવ્યા પણ હશે. ધણાએ ‘અમને હવે તમા પેમલાપેમલીનું ટાયપું’ ગમતું નથી એમ કહ્યું હશે. ધણાને એમાં એકસુરીલાપણું લાગ્યું હશે. એવી કશિયા પણ થઈ છે કે અસંભવદોષ એમની કૃતિઓમાં દેખાય છે. પણ એટમંડ ગામે એક જગ્યાએ લખ્યું છે તેમ “ It is a part of his charm, and it is at the same time his most whimsical habit.” વાનીકયા માટે તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે અસંભવ કે અસંભવ વસ્તુઓ વાનામાં આવે તેથી એ દોષરૂપ નથી. જ્યારે એ અસંભવ કે અસંભવ વસ્તુ વાંચનારને પણ એવી લાગવા માટે, ત્યારે એ દોષ બને છે. ખરી રીતે તો એ વાનીકતાની પરાકાષ્ટા ગણાવી જોઈએ કે અસંભવિત વસ્તુ અસંભવિત ન માગે એવા વાનાવસ્થામાં વાનીકાર એને મૂકી શકે છે. શ્રી રમણલાલ દેસાઈના ધણા અસંભવ દોષ વાનાની રસિકતાના પ્રવાહમાં ખેંચાતા વાંચનારને ખૂંચે, એટલા બધા ઉપની આવેલા નથી.

આપણી એક નવલકથાઓ દર્શક આંમજાને વેદે ગણાય એટલી જ થઈ છે. શ્રી રમણલાલે પોતાના આ ગ્રિષ વ્યવસાયને જે માનિયો, અને જે સાનત્યથી એવો છે એ વસ્તુ કલ્પવાદ મળી શકે છે.

શ્રી રમણલાલે ગર્ભાવિહારી નથી પણ બાવનાવિહારી છે. એમની નવલકથાઓમાં એમણે મૂકેલી બાવનાઓ એ આ યુગની બાવનાઓ છે.

'કોમિના'નો જગીર આ જમાનાડ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે ૬ એ
 દિવસે ગળે તા શ્રી ક્રિયા મધ્યમ નગમથી શ્રી ગમણના પાત્રો પસંદ
 થયાં છે અને એ પસંદગી કટવી નામતવાળી છે એ જોના માટે આટલું
 ન કહેવું મમ છ કે કોઈ પણ દંતર નામના કમ્પામા વખત સુખપાન,
 જગીર, નિદાગીનાન, નિજયા, કોમિના, જોશ તમને મળી આવે તમને
 વાગે કે તેષકે ગુપચુપ મેરીને એમના ગદ્ગદ ગમતા ક્રિયા પીના પમ્ડી
 પાડ્યા છ-અને પછી એમણે જે જે ન્હુ ને જે જે મોચા તે સધણું
 એમણે મારગમા ઉતારી લીધું છે-અત્યાગના બાવનાશીન જુનાનો, અતિ
 ઉત્સાહી માર્ગપ્રત્યો, સાચુઓ, મરવી ગુજરાતજો, ચાના વખોનો,
 શિક્ષકોસ બેગિટરો, ડોક્ટરો મજૂરનેતાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓ-અને
 પ્રચારના સમૂહોમાથી શ્રી રમણના પોતાના પાત્રો લીધેના છે
 આ મુગનુ પ્રતિનિધિત્વ જેટલું એમણે રજૂ થયું છે-અને જે ગીતે રજૂ
 થયું છે-તેવી મનોહર મૈત્રીમા બાજ્યે જ મીઠા કોઈએ રજૂ થયું હશે
 (શ્રી નિશ્વતાય બદે એમને આ મુગના સાચા પ્રતિનિધિ ગણના છે)
 મબર છે કે શ્રી રમણના દસાઈ પોતાની નવનથ્યાઓમા હજુ એના
 અવનવા રજો ગૂથે કે ફુનિયાના સાતિતિદાસમા જેમ અત્યારે
 નવન થાએ એ વિગિટ મ્થાન ને ના પ્રાપ્ત થી છે ને અવનના દિગ્દોષ
 મનનામા મુખ્ય કામો આપ્યો છે તમ ગુજરાતી નવન થાએ પણ મે
 બો શ્રી રમણનાની મનોહર મૈત્રી અને ગુજરાતીઓના અવનપડતરમા
 અગતરનો ભાગ બજવી, સાતિત ૧૨૫૫ ગદ્ગદનિધાનનું એ- પ્રધાન અંગ
 છે એ સિદ્ધ મે

એમનો આ સુનણ મહોત્સવ એ ગુજરાતી નવનથ્યા ૧૦ તરીકે ઉજવાય
 છ મહિમહોત્સવ નિશ્વસાતિતમા મ્થાન પ્રાપ્ત નરના એ- મદાન ગુજરાતી
 નવનથ્યામા તરીકેના નહુ મગ વી જન માટે

પ્રા. અનંતરાય મ. રાવળ

શ્રી રમણલાલની સેવા

સત્તર વરસ પહેલાંની વાત છે. હિનાળાની રંગ વાદ્ય નિશાળ ઉપડતાં શિક્ષકે અમે રંગમાં બહારનાં ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં તે વિષે પૂછ્યું. મારી પાસેના વિદ્યાર્થીએ તરત જ કહ્યું, 'સાહેબ, 'દાળરાત્રિનું' ખૂલી ખંજર', અને શિક્ષકે સંમતિમયક ડોકું દલાવી કહ્યું 'હા, એ સરસ ચોપડી છે'. આ વાત સંભારવાનું અત્ર પ્રયોગન એ બતાવવાનું છે કે એ દાયકા પહેલાં લોકો મોટે ભાગે રંગન અને વર્ણોરુચ ચૂસતા 'દાળરાત્રિનું' ખૂલી ખંજર', 'વિશ્વ-મોહિની', 'પ્રેમચેત્રી પત્રા' ને 'ધ્રુવધની મેકાલુ' જેવી અને ૨૫. નારાયણ દેકર જેવાની અંતિહાસિક નવલકથાઓમાંથી. પછી રા. મુનશીની નવસોએ એ આકર્ષણ એણું હતું, અને દલાતમદ નવલકથાઓના સારા નમના પૂરા પાડ્યા. પણ મુનશીની નવસો સાહિત્યસમાજની અમુક કક્ષાથી નીચેના વાંચકો મુધી બહોળા પ્રમાણમાં પહોંચી ગઈ નહિ; એમને માટે એ જગત બારે હતી. સાળા ને સોયેજોના વિદ્યાર્થીઓ, ચારપાંચ ચોપડી બજેલી મુજબાજો, વેપારીઓ ને કારકુનો, સાક્ષરો ને પેન્શનર તરીકે એમ લગભગ આવાનગદ આખા મુજબાજી સમુદાય મુધી પહોંચવાનું અને તે મૌને મારું જલ્દી પડી જાય એવું બાનવું બોળન પીરસવાનું કામ તો હતું છે ગ. રમણલાલની નવલકથાઓએ. પુનઃપ્રયોગની દૃષ્ટિ-શુકોને પૂછ્યું હોય તો તેઓ અત્યંત બોલી વિદ્યે કે રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાઓ જ અત્યારે બહોળા વર્ગના દાયમાં જાય છે ને વધુ પ્રમાણમાં એમ વંચાય છે. એમાં ૫ ખાસ કરીને આપણા અગ્રગણ્ય નવલકથાકાર ગ.

મુનશીએ નવલકથા પરથી નાટક પર નગર દોડાવી તે તરફ દ્રવ્યમને વાળી તેવે વખતે એવી જ શિષ્ટ અને દલાતમદ નવલકથાઓ, અને તેમાં ય ખાસ કરીને સામાજિક-મુનશીએ પણ સામાજિકને મુકાબલે ઐતિહાસિક નવલકથાની ઉપાસના વિશેષ કરી હતી. એટલે સામાજિક નવલકથાનું સાહિત્યદષ્ટિએ ગણનાપાત્ર સ્થાન જેવું સાહિત્ય આપણે ત્યાં ઓછું હતું તેવે વખતે સામાજિક-નવલકથાઓ સારી એવી સંખ્યામાં લખી આપી રા. રમણલાલે એની ખોટ ઘણે અંશે પૂરી પાડી છે. અને ગુજરાતના બહોળા આમ સમુદાયની વાર્તામૂખ તે ઉત્તેજન ને સંદેશાય એવી રીતે શમાવી ગુજરાતને રંગન પૂરું પાડ્યું છે. આ તેમની સેવા નાનીસૂની ગણાય તેવી નથી.

એમણે રંગન પૂરું પાડ્યું છે પણ તે શિષ્ટ રંગન છે. એમની નવલોમાં પ્રણયકથા ને શૃંગાર આવી તેમને રસિક બનાવી જાય છે. પણ એ શૃંગાર અપરસ ગણાય એવો કે દલપટી કેટ્ટિનો કપારે ય બનતો નથી. ભેદ, અકરમાન, આગ, લૂંટ, મારામારી જેવા બનાવો એમાં હોય છે, પણ તે નાટકી કે અસ્વાભાવિક લાગે તેટલા પ્રમાણમાં ને તેવા નથી હોતા. એમની કથાઓમાં કલા હોય છે, પણ, એમણે પોતે કહ્યું છે તેમ છતાંય, ક્યાંય નિર્દોષ કલાની પૂજા નથી; એની સાથે કેઈ શુભાશયી ઉદ્દેશ વણાયેલા હોય છે જ. એવા ઉદ્દેશ હોવા છતાં ક્યાંય પાદરીશાઈ સીધો બોધ નથી હોતો. દૂંઠામાં, રમણલાલની નવલકથાઓને શિષ્ટ સાહિત્ય ગણતાં મૂગાળવો (high-brow) સાક્ષર સાહિત્યકાર પણ જેને લીધે અચકાય નહિ તેવાં ગુણલક્ષણોથી એ અંકિત છે. એમાં વસ્તુનું પાંખાપણ ધણીવાર આવી જતું હશે, વ્યવસાય નોટરીમાંથી અવકાશ મળે તેમ તેમ લખાતી હોવાથી તેમાં પ્રથમાર્ધ ધીરી ગતિવાળો ને દિનીયાર્થ ઉતાવળે આટોપેલો લાગે એવું કેટલીકવાર બનતું હશે, અને અન્તમાં કેઈ પાત્ર લટકતું રહી જતું હશે. શોધવા માગનાર તેમની નવલોમાંથી આવી નાનીમોટી ખામીઓ બંને શોધી શકે, પણ સાચા આખી રસભર વાંચી જવાય એવી તો રમણલાલની નવલો રસીકી બની છે જ એ ન બૂઝવું બેઝંઝ. અને એ દલીલને ય એના જમાપાસામાં નોંધવી પડે એવી છે.

વંશી નવલકથાઓ દ્વારા આમ એકલું શિષ્ટ રંગન જ રા. રમણલાલે પૂરું પાડ્યું છે એમ નથી. છેલ્લા દોઢે દાયકાના, વિદેશના જતા ગુજરાતી

૮મી સીનનાનો પણ એમણે એમા સકળ ગણી ગનાય એવો પ્રયાસ દ્યો છે એમની ફટલી નરનથાઓની પ્રત્તાનનામા ગમ્મોમા મ્પટ રીતે વ્યખ્ત થએના એમના ગુજરાતપ્રેમે એમને ઘડાના ગુજરાતની સામાજિક, રાષ્ટ્રિય આશાઓ, પ્રવૃત્તિઓ ને પગક્રમનાઝા પ્રત્યે પૂરેપૂરા સમભારી બનાવ્યા છે રાયામપ્રવૃત્તિ, અમાજસુધારો, અહિસક સ્વયામ્સ, અમૃત્યતા નિવારણ, પ્રાથમિક, સમાજનાની વિચારસગણિ અને કાર્યગીતિ જેવા નર્તમાન ગુજરાતમા ક્ષોભ ને એવન જમાની જતા આદોનનો ને પ્રવૃત્તિઓને પોતાની નવલોમા વળી તેનામા રા રમણનાને પોતાનો એવો સમભાર જ દર્શાવ્યો છે ✓

નરનથાનાયનને માથે એમ આક્ષેપ એ હોય છે કે એ કેટલીકનાર શરાની નાયન મળી જઈ કેન વ્યનિમુખ, માનો, અનાસ્તવિમ્તાનો ને કલ્પનાનો જ નમ જગાવે છે ગ રમણનાની નરનોએ તેના નાયકોને આના નર્તમાન પ્રશ્નોને વિચારના-સમજના-ઉકેલના તરફ નાજવાનુ મુકત્ય દરી, તેમજ જગદીશ, મિરીટ, અરુણ, અશ્વિન જેવા ગુજરાતની આશાશ્પ તેજમ્પી ભાવનાશાળી યુવક અને યુવતીઓને એના પ્રશ્નોનો સક્રિય પ્રવૃત્તિથી ઉકેલ લાવવા મથના ચીતરી, આ આક્ષેપને પોતા પૂરો તો નિર્મૂળ બનાવ્યો છે ✓

તોમ્સમ્પલુ માનસ તા એવુ હોય છે કે એના પ્રશ્નોની સમાજસુધારો, ચિન્તકા કે નાજદારી નેતાઓ રડે થતી સીધી વચ્ચા વિચારણા કે પ્રવૃત્તિ નરતા આવી ગસાભિપિક્ત નાતાઓ દ્વાગ થવુ તેનુ નિરૂપણ તેમના પગ નધુ અસર કરે છે પ્રાન્તાસમિત ઉપદેશ કરવાનુ ગમ જૂતા વખતમા વચિતાનુ બન ગણનાયુ આજના યુગમા તો વાતો ને નરન થાનુ કલ્પન (fiction) લાહિત્ય જ એ મર્થ કરે છે આ રીતે વર્તમાન ગુજરાતને ને ગુજરાતની વ્યનાનીને જે જોઈએ તે તેને આપી રમણનાન ગાધીજીના ને પ્રગતિશીલ યુગગોના એમ સારા પ્રવાન્ક પણ બનાવ્યા છે જેને એમની એમ ઉં નેખયોગ્ય મેરા અવસ્થ ગણી જોઈ શે

આની નરન થાઓ લામગ્રિય મના નિના રહે નહિ ઓ વગ્તુત રહી નથી એણ તા નરન થાનુ વાચન વધાર્યુ ઓ પ્રતિધા આપી તેની ખપન નધાગી અને પ્રગતિને નરન-થાના પ્રગણન તરફ નાન્યા મેવાની વૃમ્મણે ગુણનતનાય જેના આહિત્યના અન્ય ક્ષેત્રમા નમ્મા તેખમમા 'ત્યારે તા

આપણે ય નરનકથા નખીએ એના મનોગ્થ પ્રગળ્યા તે અને ગુના ય ગ્રગતા
જુનાનોના નરનકથાતખનના નૈમાગ્રપ્રયામોમા રમણનાનકથાની જ રૌની
ગેખાન છે ત, એ અને પડીખત પણ ન રમણનાન નરનકથા માગ કેરી હરા
તેવાન નરી છે અને ક્ષી અસગ નરી છે ન મનાવે ૭

ને આ બધુ રમણનાતે ન્યુ ૭ નો રીની નમગીરી ન જગતના રચ્ચે,
એ એમનો જન્મજન સાહિત્યત્રમ ખનાવે છે આમ તા નરનકથા ઉપગત
એમણે નાટકો, વાતાઓ નિર્ધારે ને અન્યાસરગો નરિતા તેમજ સાહિત્ય
નિવેચનના ક્ષેત્રમા ગણનાપાત્ર ગારં ન્યુ ૭ જે એમની સાહિત્યમર્યાદાની
નિપુનતા મનાવે છે પણ એ ગદ્યામા એમનો મુખ્ય કાગો તા નરનકથાનો જ
ગણાશે, અને નરનકથાનાગ તરીકે જ સૌપહેલા તે સભાગનાના એ ચોક્કસ છે
નરનકથાએ પણ ક્રમાઉ દીગ્ગ જેવી તેમની મના એાગી નથી નરી
એાનો મદતો મના વગર આખરે તો ગહેનો નથી ગુજગત મેન્દગ નથી
ગ રમણનાનને પચાસ વર્ષ પૂગ થતા તેમના પ્રશસકો તેમની એવાને
સભારીને તેની નદગ ને છે એમના નનપ્રવેશને પ્રસંગે એમની વનની
યાત્રામા

યાત્રા હજો શુભમુખી તમ ગિર્ધારંગામી

એ તેમના પ્રિય કવિની એક પકિત ટાકીને આ મથના તેખકોને
અને ત્યાના નકતાઓને શતકે ની બતા મૂરમા મારો અહનો સૂર પુગવતા
મને આનંદ થાન છે

પ્રા. નવલરામ જ. ત્રિવેદી

ગ્રામલક્ષ્મી

શરૂઆતમાં જ મ્પષ્ટ કરી નાખું છું કે આ લખાણ મારા એક મન
વ્યવસાયી અને સમવયસ્ક ભાઈ વિનયગાય વૈદ્ય જેને વાનગીતી અને
બેંકિંગરી મ્પરૂષ કહે છે તે પ્રદારણું છે

હીં, ત્યારે, આ નવલકથાના નામ વિશે જાણુરા જેવું છે કે શ્રી
મુનશીજીએ તેમના પુસ્તક ‘ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ હિસ્ટરીયર’માં તેને
‘ગ્રામ્યમાતા’ કહ્યું છે. સાથી વારુ? ક્યાપીના કાવ્ય ‘ગ્રામ્યમાના’ ઉપરથી
હશે? આથી આ લખનારે તો આનંદવું જોઈએ કે તેના પુસ્તક (અવળન
સંપાદિત) ‘ગ્રામમાના અને ખીજા’ કાવ્યો’ની આમ આગાહી કરવામાં
આવી છે.

✓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી લાંબી નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ’ છે. તેના
ચાર ભાગની માથે ‘નીચમ અને માથેકે’ના આઠ ભાગ કે ‘કુંદન અને
કુસુમ’ના સાત ભાગ માત્ર અંબાઈમાં પણ જિભા રહી શકે તેમ નથી. પણ
✓ ‘ગ્રામલક્ષ્મી’ તેની સાથે જિભા રહી શકે છે. ‘ગ્રામલક્ષ્મી’ ના ચાર ભાગને
સરસ્વતીચંદની બોડે જિભા રાખતાં બે ભાગનો તરફ ધ્યાન ખેંચાયા વિના
રહેવું નથી. સરસ્વતીચંદની મંડળા (મદાગાષ્ટ્રીય મિત્રોનો શબ્દ વાપરી
નાખ્યો છે) જિંચી છે અને તરી પથ છે આ બને-સરસ્વતીચંદ
અને ગ્રામલક્ષ્મી-પાસે પાસે જિભેયાં પતિપત્ની જેવાં વાગે છે-નામગ
અને રૂપમાં ✓

‘આમલકમી’ મા ચાગ બાગના નળી ૧૩૨૩ પૃષ્ઠ છે, અને તે પાંચ વર્ષના નખાઈ ગઈ હતી (૧૯૨૩-૨૭) ત્યારે સરસ્તીચંદ્રના ‘આશરે અઢાર મો’ ૧ પાના પદ્ય નર્મના પશ્ચિમના પશ્ચિમ છે અઢારસો પાના ઉપરથી પણ અઢાર પુગણના નર્મના આ મૂલ્યનાને મનાવું મૂકે તેવું છે, એ અહીં સાબરી આવે છે તેથી નોંધ છું

‘આમલકમી’ અને ‘સરસ્તીચંદ્ર’ બંનેમાં એક બીજી પછી સામ્ય છે સરસ્તીચંદ્ર ૬ રાણાનાની યોજના કરે છે પણ ને મનમાં જ નળી આ થોડા પડિત મહાયુગના ઠાકાનની હોનારી તેના જે આમ લખનામાં આનંદ છે તે પણ પડિતોવું છે, અને તેના જવાણ પણ તેમનું જ જવાણું છે તે યુગના મૃતિમય બદલના આધાર નહીં જ ના જ યોજના શબ્દ થોડા ઉપરથી નીચે છે, થોડા જેટલું દૂર ગેરે તારે જેનો નિયાર જનામાં આવે તે યોજના આ પ્રમાણે સરસ્તીચંદ્રની અને જવાણામાંની નચ્ચે યોજનાનું છદ્મ ગોપધનગમે મન્યુ હતું પણ તે શ્રી રમણના સ્વાધી નાખ્યું છે ‘આમલકમી’ નો નાન અશ્વિન આમ નાણની ગોપગ નહિ પણ નચ્ચે જ બેનેનો જમાન છે

‘આમલકમી’ મા ત્રીસ પુગણના અને ત્રીસ પાના છે ‘ગીત’ આખાને પુગણ પાનામાં ગણે છે તેમાં પ્રણાનિદાન નથી નાણ ગીતામાં પણ પરને જામ તો ટકેનામાં જ થો છે, તો અહીં જપાને પુર નાપુરા સામે વાગે લાગના નહિ સ્ત્રીપાના તેર જ હોવાથી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૧૬ ટકા આવે છે આમોદ્ધામ માટ આ પ્રમાણના ગંગા થવો વગેરે નહિ અને તેનો આંડા અપનુ-નિનાગ ગણા નહિ એ પ્રતોનો માન નિર્દેશ કરી આગળ ચાલી

શ્રી રમણના પોતાની આ નરનમ્યાના બાનિ રિરે ‘શતિ હૃદય’ ધગના નાગે છે જુઓ તેમના પ્રતાપના શબ્દો ‘આ દમની નાનાને ગોઈ વિવેચ નાન થા ન જે એ સમગ્ર ગનાય તેવું છે’ (ભાગ-૧) હવે મુખી ગોઈ વિવેચ આ પ્રમાણે ન્યું નથી, પણ તેથી અનિષ્ઠા પણ

એમ નહિ જ અને તેમ જી સનાય નાં કોઈ પુગણુગ્રિય વિવેચક તેને
 આમોદ્યાન સવસગ્રહ ઉર્ક આમપુગણુ કહે, તો નાના કોઈ અન્ય તેને
 ‘આમજનનુ અથવા ગાંધીયુગન મહાનાય’ કહેનાનુ દુ સાદસ પણ ખેડે
 આપણે તો માન લેજી સુધી એવુ બન્યુ નથી તે માગેના સતોષ પ્રવૃત્તિને
 જ શ્રી ગમણુનાનની સાથે આગળ ચાલીશું “કનાનિધાનની ક્યોગીએ
 ‘આમનક્ષમી’નુ રથાન જિંચુ બાગ્યે જ હોય” (ભાગ-૨) રિશુદ્ધ માનસિક
 આનંદને કનાની પ્ર્યોગી તરીકે ગ્રીનાગ્રામા આવતો હોય તો જાતઅનુ
 બનથી જુ નહી શકુ છુ કે ‘આમનક્ષમી’ મા જિંચી કના છે

‘અત્યંત લગાણુનાળી વાનાં નાયરી ગમે નહિ, એવો મારો જાત
 અનુભવ છતા, નિરપાયે ‘આમનક્ષમી’ ને મુન્નિતારી ગ્લો છુ”
 (ભાગ-૩) “‘આમનક્ષમી’ જેની લગાણુબરી કથામા નનનકથાના તરવે
 ચૂથાઈ ગયા હોય એ શક્ય ક અનિશય લગાણુએ જ એક કનાવિરાની
 તરન મની જાય પાત્રોની સખ્યા નાયકોને મુઝવણુમા નાખતી હોય તો
 એમા નરાઈ નથી અને એ પાત્રોની આમજનમા ગમાયતી રમત આપણે કે
 ચમત્કાર ઉત્પત્તિ એ એની ન પોતાથી નાતાં ગસહીન મનરાત્રો પણ સભર
 જુ મ્વીકારુ છુ” (ભાગ-૪)

માન લગાણુનાનુ નિરોધી તરન નથી કનામા સપ્રમાણુના જેડેએ
 કોઈ માણુસની લગાઈ ૧-૧૧ થી વધારે થઈ ૭-૮ સુધી પગેએ તો તે
 માર્કમુદ્દ કહે નહિ, બરે તે એ લગાઈનો નમનો ગણાય મગણુ માણુસની
 નાનાં દરોડો દટાતોથી નિશ્ચિન થયેલી છે પણ નનનથ્યામા એવુ નથી
 શુદ્ધતાતી નનવથ્યાસાહિત્યના કુતુમ્બિનાન સમ્બત્તીયકની લગાઈ તેની
 મદત્તાનુ એ મુખ્ય મારણુ છે તેમા જે તો જોયો ભાગ ૧ નાની નાની
 નરતોની વચ્ચે તેને કોઈ પુસ્તકનયના કનામા દુ ગોઝાયેતો વ્લેક છુ
 ત્યારે પાળા, ધોળા, ગાડી અને જાંટની સવાગીમા ચાવના રાજદાથી જેવો
 તે મને બાએ છે

એટલે વ્વાટ્તિતુ દદ નિશ્ચિત નથી અગમાન્ય કે સુદગ્ન બ ય
 બનાવે છે પણ શ્રી ગમણુનાય વિવેચકોને આ પ્રમાણે તૈયાર માગતો પૂની

પાડે છે તે મને ગમતુ નથી વેખની આ નમતાથી વિવેચકોને તડાકો પડે છે એટલે પણ પાતુ ઉઠાવ્યા વિના જ 'નવન-થા અત્યંત વાગી હોઈ સામાન્ય વાચકોને આભાનિત રીતે જ ટટાગો આપશે', 'જ્ઞાતરત સચરાયુ નથી', 'ગેરે વગેરે વજનદાર અભિપ્રાયો વિવેચકો આપી શકે છે શ્રી ગમણવાન અન્ય ટૂંકાના લેખની માફ હવે સમજી ગયા છે અને સામા પક્ષને દાડગોળો પૂરો પાડનાયુ હવે તેમણે બધ પાડ્યુ છે તે નોધતા સતોત થાય છે અમારી વેખને સનાદ છે કે તેમણે હવે પછી જો પ્રજ્ઞાનનાઓ લખવી જ હોય તો આમ લખતુ 'નવન-થા અત્યંત વાગી થઈ જવા છતાં તેમા જ્ઞાતરત ચૂંથાય નહિ તેની કાળજી રાખવામા આવી છે, એ દરેક શુદ્ધિશાળી વાચકને જાણશે' વગેરે અતુ

શ્રી મણિવાન માનાબાઈ નાણાવડીની મૂલનાથી વેખ- આ નવન-થા લખરા પ્રેરાયા હતા તેમનુ વતન ગુજરાતનુ એ- ગામડુ છે અને તેમણે વર્ગો સુધી મનકી ખાતામા નો-રી -રી છે એટલે ગામડાનો તેમનો પ્રત્યક્ષ અને ગાદ પગિયન એ- એટલે જ નદાય, ગામડામા મનુષ્યના જેટલુ જ પગલુ મદરત છે એમ માની, તેમણે જીન આખનાન પાન અહીં દાખન થુ છે

✓ 'આમલકમી' મા ગામ નો ઉદ્ધાર નના માટે ત્રણુ ગીતો રજૂ -રનામા આવી છે ગાધીજીની, સગંગની અને સામ્યવાદની આમા કઈ સારી છે તેનો નિર્ણય કરનાયુ વાચકોના ઉપર હોડી દેનામા આ યુ છે પ્ગામડાના દોષો, અનાન, ગદમી, ગરીબાઈ અને કુસપ દૂર કરના માટે ઉપર નેના નજો માર્ગો વેખકે નવન-થામા મૂ-યા છે, અને એકેની તરેણુમા પ્રન્ટ રીતે અભિપ્રાય દર્શા યો નથી છતાં ખગી રીને તેમણે એ- જ માર્ગ બના યો છે એમ નહી નનાય નરણુ ગાધીજીની ગીત સિનાયના મીઝ બે પક્ષોની વેખ- જાણે મર રી પ્રતા હોર એમ નાગે છે સામ્યવાદ જ્ઞાનના મારે તેમણે એ- જ પાન મ-યુ છે પરંતુ આ એ- પાત્ર ચદ્રાનન, રાતો નરના સિનાય, અને સગંગના માણુઓ ખગાય કામો અને નાના કરના સિનાય બીજુ નાઈ જતા નથી પરંતુ ગાધીજીની સનાદ પ્રમાણે ચાનના અશ્વિન અને તેન મ-જ ઉપરો ની નમોમા નાગી જેનુ ન્ખાન છે ✓

✓ તે પરથી લેખક આકસ્તરી રીતે સુચવવા માગતા લાગે છે કે સાચો માર્ગ ગાંધીજીનો છે. તેને આચરનાર અશ્વિન આ વાર્તાનો નાયક છે. તેણે યુનિવર્સિટીની એન્જિનિયરિંગની પદવી લીધી છે, પણ તેને સરકારી નોકરી મળતી નથી. છેવટે ખાનગી નોકરી મળે છે ત્યારે તે સ્વીકારતો નથી, અને આમોદ્ધારનો પ્રશ્ન હાથ ધરે છે. આમાં તેની પત્ની કુસુમ, તેનાં મામાપ, તેનો મિત્ર મહેશ તથા રામા પટેલ વગેરે તેને મદદ કરે છે. આમોદ્ધાર માટે ઔદિક કેળવણીની જરૂર લેખક સ્વીકારતા લાગે છે. નહિ તો, આ પ્રશ્ન હાથમાં લેવા તેમણે શા માટે અશ્વિન જેવા એન્જિનિયરને જ પસંદ કર્યો? પણ તે ગામડિયો જ બની આમોદ્ધારની શરૂઆત કરે છે, એ ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

અશ્વિન અને તેના મંડળના પરિચયને પરિણામે ગામડામાં સંપ, સ્વાસ્થ્ય, સ્વચ્છતા અને જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. એવામાં તેને, પરાધીન દેશમાં પ્રજાસેવકોને લગાટે લખાયેલ, કેદ મળે છે; પણ તેની પત્ની અને તેના મિત્રો તેનું કામ આગળ ચલાવે છે, અને એ રીતે લેખક નવલકથાનો સુખી અંત આણે છે. ✓

✓ ગોવર્ધનરામે 'સરસ્વતીચંદ્ર' માં એમ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, કે શુદ્ધિશાળી યુવકો દેશસેવા પ્રત્યે, વિશાળ જનહિત પ્રત્યે ખોંચાય એ જ જરૂરનું છે. અને, આને સાર તે સેવક અક્ષય જીવન ગુપ્તરનો હોવો જોઈએ, એવું કંઈ જરૂરનું નથી.

આમ મૃદુરથ હોઈ આમ કે દેશસેવા કરવાનો જે આદર્શ ગોવર્ધનરામે રજૂ કર્યો હતો, અને ગાંધીજીએ જેને આગળ ધપાવ્યો, તે જ આ નવલકથામાં પાત્ર નજરે પડે છે. ગામડું સ્વાયત્તબળી બને, અને એમાંથી જ એનો ઉદ્ધારક પેદા થાય, એ મુખ્ય પુનિ આમાં છે. અને આમઉદ્યોગો, સમદ-ખેતી, તથા સ્વચ્છતા, આરોગ્ય અને શિક્ષણ ઉપર બાર મકનો છે. અને તે માટે ગાંધીજીએ મુશ્કેલીઓમાંથી પાર જનરવા માટે ત્યાગ, અર્પિત સત્ય અને અન્યનો જે માર્ગ બતાવ્યો છે તે લેખકે અહીં ઉતાર્યો છે.

પરંતુ આ નવલકથામાં શ્રી રમણલાલની બીજી નવલકથાઓની જેમ એક વરતુ દેખાય છે, અને તે 'ધર્મ' નો અભાવ. બીજાં બધાં પાત્રો મુખ્ય પાત્રો

અનુકૂળ ન મળે કે ન્યાય ખાત વર્ણુ નહિ, ક્યારે નહિ ! કોઈ ગણના પાત નિરોધ ન કરે, ઈર્ષ નડે તેની આડખીની િભી ન ડરે ઉપગત ઈર્ષને કનાઈ આર્થિ- સુરેની પણ ઝિભી થતી નથી

આ ઉપરાત પ્રેમનો ત્રિપાલુ પણ આમા છે, અને તે બેરડો ત્રિપાલુ ૭ તેનો ઉદ્દેશ પોતાની બીજી નરન-થાઓની જેમ જ અહીં પણ બેખ- મ્થળ પ્રેમ અને સુદમ પ્રેમ દ્વારા ગતા-થો છે એટલે પરણે એટલે, અને પ્રેમ દરે બીજો આની મુજ જનામદારી જોનધનગમની છે દ્વાર પુરુષ મહુ પનીતરનાગા માનસનો લેન કે એ માન્યતા અહીં સુદમ મરડે નામ ડગી ગઈ હોય

જોનર્ધનગમ, શ્રી ન્હાનાનાન અને શ્રી રમણનાના સુદમ પ્રેમમા એ રીતે બે છે કે એના ઉદ્દભવના નાણો જુદા છે પણ દરેકની ક્ષા લગભગ એસન્ધી છે શ્રી રમણનાની નરન-થામા સામાન્ય રીતે એ- રહમમય પાત આવે છે અને મોટે ભાગે તે સાધુ હોય છે તવો ' ગાનો ' અહીં પણ દેખાય છે પણ અન્ય નરન-થાઓમા ઈ- સાનુનુ નન ખુલ્લુ પાડી અમલદાર સમજનામા આવે છે તમ અહીં થતુ નથી અહીં તા- કેનદ સુધી તેનું નન ગમ્યમન ન ડે છે

શ્રી રમણનાની નરન-થાઓમા આપણને તમની ગુના તમની દષ્ટિ તેના મોટે છે તેઓ એન- નેના માગના બાગે છે ક- વકિતના ગુનાઓ અને દોષો મોટે વ્યભિ જનામદાર નથી, પણ સમાજ નિર્ગે જનામદાર છે એ રીતે તઓ ગુનેગાર પ્રત્યે સમભાન નગા-વા મથે છે

વાન્તનિ- નનમા ને પરિણો અને અથગમણો આવે છે તેનુ આ નરન-થામા ન લેનાથી ત પુત્તી પ્રતીતિકર નથી લાગતી ત્યા ત્યા એનુ સિમન સધારે પ-તુ દેખાય કે નાતીમા પ્રશ્નો જે સરળતાથી નેની જાય છે તેમ નનમા ગકચ નાગતુ નથી પ-તુ એ-દરે વિચાર ગતા બેખનુ દષ્ટિગિદુ આપુ કે. એમ નાગરા વિના એનુ નથી નનમા બને અત્યાગે નથી, પણ છેવટે તેનુ તો નેર્તએ પ્રેમનુ ન ગાન્ય ન્યાન, નીતિ, સમાજ, ક્રિદિ એ મ-મોર દાકેમો બને નાના નાના ગ ત્યા ગ્યાપી અત્યાગે અ-દે મદાનતા દેખાય, પમ છેવટે તા પન્મ પ્રેમ પન્મજના ચક્રનર્તિપણા નીચે આરી તેમણે પોતાના નામ નન ગન્તો અને જુનમી મતાનો ત્યાગ નવો જ પ મે

એટલા મધ્ય અણુધ નથી દોના જેથી નવલ-ચા આપવાતા એમને
 કર્મ વિદ્ય નહે વળી નવજીવનનો આવેગ, ગ્લનૃષ્ણા, કુતરદન, ચિત્તમા
 શિક્ષતા અને ભાવોનું અગ્ર સમજનાની નમની ગેરેરે તૃપ્ત કરે એવી
 સામગ્રી શ્રી દેસાઈની નવન-ચાઓમા હોવાથી આભાસિ રીતે જ
 એમને એ મમી જાય છે નળી આ નર્મને પ્રાપ્ત એવો અનુભવી ખપે છે
 જે મુગ્ધા મનના સિના, દોન જન્યા સિના, દસના દસના ખધા/થી
 ને ખૂમીથી-ટુકા એમના જેવો મનીને-ખૂમ મધુ ગીતે એમના નનમા
 ધાની વાનો હી દે શ્રી દેસાઈમા માતૃર્થ અને આતૃર્થનો એવો મુયોગ
 હોવાથી આ વર્ગ પાણી પાણી થઈ જાય છે પ્રણુ નધારે સારે નવન-ચામા
 ગમણનાન કે મુનરી, આ પ્રજા મૂજરાતમા ઘણીરાગ પુજાયો છે બાગ-મત્તિ
 દાખરતા આ પ્રજાનો પણ મધુ રમણનારે ધણીસાર જવામ નાચ્યો જે ને
 અમુકે શ્રી મુનરીને પ્રેમ દેગ યા છે છતાં ઘણા વાચકો તો શ્રી રમણનાનો
 જ પ્રેમ માને છે એ પ્રજાનો જવામ આપનાની જરૂર પ તા બને એનો
 ગમે તે જવામ આવે છતાં નવન-ચામા તરીકે આને કોય વધુ તોમગ્રિવ ૬
 એો જવામ તો નિ સશય “ગમણનાન” જ ૬

નવન યાના વર્તમાનિન, પાનો, સનાનો, ભાના, ગેરે અગોમા શ્રી
 નમજનાતે જે નૈશન દાખ પુ ૬ તો એમને લોચપ્રિય નવાનમા જે દિગ્ગા
 ૬ તે સ્વીકારના જતા, ઉપર ૬ જે ગયો તેમ, જનવિવેચનતા તરવે જ
 એમને સવિશે તોકપ્રિય બનાવ્યા છે એમ માનુ માનુ છે આ તરવે
 એમની કૃતિઓમાથી વીખીરી પીને “મુનર્ણગ” નામો જે સમદ પ્રજા
 થયો છે તે ને એ દૃષ્ટિએ મૂજરાતની અભિરુચિનું એ આધિભણ ૬ તા
 શ્રી રમણનાવની પાપિઓને જે લોનાર મળ્યો ૬ લેતુ એ પારખુ મે ૬

દુચિ ૩ની લોરી જે ડિએ એ પ્રજા નથી. દુચિ કેવી જે એ જ મુખ્ય
 પ્રજા છે ધિગ્ની માફ દુચિ ઓ મ્વરપો ધારણ દરી શકે એમ છે ઓ
 ગમ્પનાઓમાથી એજે અમુક ૩૫ ૫૦ પસદગી દોમો દોવ એમને એો એી
 તારિન ગ્યનારે સ્વીકારવાનું જ પ્રાપ્ત થાય ૬ દુચિ ધનાનો નવમા
 ૩૧ ૩૦ એ મામ દાદા છે એ દુચિ તારિન નામુક તા પતિખાડાના
 ૧૫ ૧૧ ૧૧ જે નહાનદસને મુખ આપ ૬ જે જ પ્રતિ ૧૧૫ ૫૫

સર્વની પ્રગતિ હોઈ ગઈ ગૂંચનની દુષ્ટિને શ્રી રમણના સંતોષી ગયા
 ઈ એ એમની વિશિષ્ટ ચિદ્ધિ ૬

આમ રેવા જા એમણે આપેલો મતાપ સાન નિહોઈ ઈ એમ એકે
 અનાદે સ્વીક્રાન્યુ નથી જે રર્ગ રમણનાપર પાડી ગય ૮ તેને ને ઉદા
 મીનોને બાદ મના એ એવો વગ અનમ્ય ઈ જે રમણનાની યો-પ્રિયતાના
 જનન જેવા પેના જીવનવિવેચનના તરતને જ એમની જાનો મોટો દોષ માને
 જે એ માન્યતા ઈ અનાજી ૬ એમ પણ નહિ નહીં નનાર જે ધન્યતાનો
 અનુભવ રમણનાને જો પો કે તેમા ગૂંચનની અભિ-ચિની સમ ૮ એમણે
 દાખવી છે એ ખર, પણ એ જ સમજને ઉત્તરોત્તર એ દુદ્ધ દગ્ધતા ગ્યા
 હોત તો પેની દુષ્ટિને એ હિચન ધન્યતાનો અભ્યાસ ગરી ગદન શદ્ધ
 રમદિષ્ટિએ નિચાગતા અનમત આ દિષ્ટિ આપે તો રેવાની જ પણ એન
 નામ સરખુ ન તેવાન એની મરી વ્યક્તિમત સાપેશ એ તરી નાની ઔચિત્ય
 ને જ્ઞાનુભવની દિષ્ટિએ નિચાગતા એમનું જીવનવિવેચન નાગેદ નિર્ગર્થ
 નારે આગતુ, ને રજીરાં રાનાપ્રવાહમા સિદ્ધેપત્ર તથાપ કે

જે નવનિધાનના જીવનના જા ૭ ન માત્રનાના પ્રણેતા ૮ ન નાનીનારે
 જીવન વિગેના પોતાના તાન્ત્રના નવનિધાના તાડમા દાખવતા જે જ, પણ
 અન્ય નિયમણુ રાનાંકર આરા તાન્ત્રમ્યોને પોતાના રક્ત ૧ રૂપે જૂઠું મરનાને
 ૫ ને ૩ તો પરિચ્છિન્નિદાગ એ મૂચરી મનાવવાનું ૬ પડી પ્રતીતિજનન
 ગીતે કોઈ પાત્રના મુખમા તે મૂનાનું વિશેષ પસંદ જે ૭ દર્શિત આખા ૫
 ન્યાનમ્ના પ્વનિમા એન ઇગિત હોઈ છે પ્રતિનાસિદ્ધ નૈશનની તો આમા
 અપેક્ષા રહે છે જ પણ આ પ્રગતિ જગત સમાન નથી એમ તો નરિ
 જ પડી ગમત જવનમ્યા એ નનુનથી ના રેવાથી એ માત્ર intuition
 કે inspirationનું પશ્ચિમ રેવા ન્તા સમાન કમવ વિશેરે દર્શને
 ૬ હા, તેખની સૂઝ કે એનો દિષ્ટિકોણ પ્રતાની કોઈ જનક કે પ્રેમજાન્ય
 કોઈ દીપ્તિનું પશ્ચિમ દોઈ રહે ખન શ્રી રમણનાન પણ એવા દુઃખ
 નસખી છે વગી એ જીવનના જ્ઞા, માવનાના પ્રણેતા ને વર્તમાન જીવન
 વૃક્ષતા પરિબળોના સાદી પણ છે ખણુ એનના તારતમ્યો એમના ૮
 વખતવ્ય રૂપે નૂ નવની, એમની પદ્ધતિ છે એ એમની વિશિષ્ટ

એમ પણ હોઈ ગયાન કેમકે આ પદ્ધતિ એમની મરગી નનન થાઓમા સતન ન નાન નાગ દેખા > છે આનો અર્થ એવો નથી કે એમના પાત્રોદ્ધાર એ ન્શુ બ ન્દેતા નથી ઘણીવાર તો એમના પાત્રો અને મહાપ્રશ્નોની મયા મુદ્દા કરતા હોય છે પશુ રજાને પોતાની સર્જનપ્રદત્તિ નવમ માનતા હોઈ એના શ્રી રમણના મર્ધ સિચિન ગણુનરીથી જીવન નિશે ધણુ ધણુ ની દેરા, પોતાને જે નાચુ છે તે જાણુની દેરા, પોતાને જે નિરે શ ન્મો છે, પોને જેનો નિર્ણય બાધ્યો નથી તેની મ્મુઆત મ્મના દગ રખતે પ્રવ્રત ધાય છે ઘણુને રચનાદષ્ટિએ એમની નનન થાઓ સિચિન લાગે છે તેનુ મારણુ આ અધીર પ્રદત્તિ હોવી ન્દેએ જે ઉદ્દિષ્ટ છે તેની પરોક્ષ ઉપમ્થિતિ મ્મને વણુનોધાર્ધ તો નહિ ન્હી જાય એવી કોઈ દહેશતથી એ મર્ધ પાત્રની પ્રદત્તિ, મર્ધવાન્ય એ કે નુ પાત્રાનો મનાદ, કે જામેની પગિમ્થિતિ એ સન નિશે ન્દે છુટા ઉઠાવે છે, પ્રમો પૂછ છે, વ્યાપ્તિઓ બાધ છે તારતમ્યો તાગ્વે છે, નિચાગમા જાન ગતરી જવા જેવુ રે છે ચિંતનો મગડોગે ચઢે છે કે ઘણીવાર તો પોત જણે અમુક પ્રશ્નો નિશિષ્ટ અબ્યામ મ્મો હોય એમ નિ નધસામગ્રી પણ આ રી છે એ આ રીતિમા ઘણીવાર એમની હારનદત્તિ માર્ગિ ના ગજા વર્ત ગસિ તા મ્મનુ મુરાગ મનો શા મુગતા ઉત્ત પ્રનાહોનુ મ્મભામલ્લ અનુસગણુ મ્મવાની એમની મેન । બાનનાનો નિમજ પ્રનાશ રક્ત થના હોય છે એમના ગણુની મધુર સૌરન જેમા ઉક્તિનુ લાધન ને આતુર્ય મ્મને બગે ડ તે મ એના વાયનને મ્મપ્રમ મનાવે છે પણ સદર્બને કે વાનારસના પ્રનાદને આ મીનિ બાગે જ ઉપપ્રાર નિરડે એવી છે એથી એક પ્રકારની અનિનિધતા ને મ્મપ્રાર અમુખ પણ ઉત્પન થાય છે કોઈ મરથોડો ધીમેધીમે ચાનીને કોઈ મોગાનમા આ પા પડી નામ નમ મના રે દાખા । । ના ખાસ જોમો મ્હી જાય તેમ શ્રી દેસાઈની નનન થાઓમા આ ચિન્તન પગમર્ગ મ્મુદ્ધારને ખાનગ વાના પ્રનાદ થ ની જતો હોઈ ✓

આ રદ્ધતિ કોઈએ અજમાવ્યાની રરપરા નથી કે એ કવી અભાવવા જેવી નથી એવો તો આનો અર્થ નથી જ પ્રત્યક્ષતિ લાગે હત ખરેખર હોય નહિ એવા સામાન્ય વિવાદો દોલ્લેટોન ઘણે સ્થળે દરે છે War and Peaceમાનુ નીમેડુ અવતરણુ એની સાક્ષી પૂરશે

In all the relations of life, however intimate friendly and simple flattery and praise are as indispensable as the oil which greases a machine and makes it work

આપણે ત્યાં પણ શ્રી રમણનામથી બીજો નગરે આના હિંજા અનુભવના ઉચ્ચારણો રમૂ દરવાની હોસ શ્રી ધૂમકેતુને છે કવિ શ્રી નાનાના તો આવા વિધાનને જ પોતાની કૃતિનું વક્ત્ર બનાવે છે એટલે એમને તો અડી માત્ર સભારવાના જ હોય “પારન જળ્યા” માં શ્રી ઉમાગદર ત્રેપી પણ અમાધારયુ હમે ન્યુક મી નાખનાનો લોભ, ગસને એ હાનિનગ નિરનાનો હોય હતા ન્યારે- દમી ગમ્યા નથી અને શ્રી ગમતારાયણ પાદ, જેમનો સાનધનામા જોડો જલ્લે મુકેન છે તેમની તાજ જ લખાયેલી એ નાર્તામા મે આ યત્તિને જોઈ પ્રતી જોઈ છે

આ દૃષ્ટિ આભાવિ- છે ને રેખા પણ માપુસ જ છે એ નાતની યાદ નાસ્ત તાજ ને છે સુરુચિ કે રસપોચણને માટે એને દમી નાખનાનું વિવેચન નિચક્ષયુ ને પોતાના અનના સાક્ષીશ્વ એના રેખાને સૂઝે તો ખરુ, પણ ધાનીનાર રેખા નામનો માણસ ગમે તવો વિવેચનાન વાગો ને નિચક્ષણ હોય તો મે અહનો જ વિચલ્ય થના દે છે ને પત્રી એ વિચલ્ય તે વિચલ્ય નથી એમ દર્શાવવાની ખટપટમા ચતુરાઈ ખરચે છે આ માન છુ કે પટના- આનોમા અનને નગ રતના માટે નહિ પણ મનાનાર તરીકે પોતાનું કર્તવ્ય આ નરના માટે પોતા તરફથી નહિ સીધેસીધુ હેરાની રેખાને ફરજ પડતી હોય કે શ્રી પારની પેની નાર્તામા ને ટોંચટોચના એના- વ્યનોમા નખ ની આની કર્ત વપરાયનાનું દર્શન મને થયુ છે ખરી નાત તો એ કે કે આના ઉચ્ચારણો નાચના ચિત્તમા મુકુરી ગહે એ જ નાસર્ગનની સાર્યના કે નામા સત્તન આતદર્શન અભિપ્રેત છે જ માન એ દર્શન આને હોનું જોઈએ, નાગરની સમાનતાને માટે અનનાત ગમ્પી મેનજુ રોનું જોઈએ ને નામા એ અનર્હિત નહી શકે ત્યાં મુધી ના પર એનો અધારોપ ન થવો જોઈએ

આ તેજના દ્રશ્ય અનગમ્ય માન વિધાનને પુરુષ રત્ના અતરંગી
 માટે મ્યાન નથી પણ શ્રી રમણનાની નિષ્કાંક્ષા મધ્યે જ માદી નાખવા
 સગ્ગી નની તેની જગાએ મ્યાન હોય છે એવે કે જ્યાં એની અપેક્ષા
 નહીં હોય એ મોતિ જાએ ખીની હોય છે જ્યારે જનમેષ્ઠિ જગા દ્વાર કે
 જગમગ રમણના નિધુ સદૃશ દિવે છે જેની ચે ભાવનાઓ એમને લીધે
 અપ્રત્યક્ષ છે જટલા ચે પ્રશ્નોપ એમણે નનદાર અને ભાવનાનો પ્રકાશ
 દેખે છે અને મુજરાતી જનના સમગ્ર કે નિર્ગળ મ્યાનોને નિર્દેશી
 મના રા છે આ જ પ્રવૃત્તિદ્વાર મુજરાતને સસિ-પ્રભુપદના શીખરનાના
 પણ શ્રી રમણના પોતાનો દિવે આપ્તે છે આ પ્રવૃત્તિ સાચે જ
 એક વિશિષ્ટ શક્તિનું પરિણામ છે એ શક્તિદ્વાર જનનો કોઈ વિગિષ્ટ
 અને સમ્યક્ દષ્ટિકોણ પ્રગટે એ અથે એમની જગા આથી ચ નિધુ મગનાન
 સમૃદ્ધિવાન અને તેજસ્વી બને.

આ તેજના દ્વંદ્વ નાનમગમા માન વિધાને પ્રજા ન્તા અનતગ્ણે
 માટે ધ્યાન નથી પણ શ્રી ગમ્ભીરનાની ન્યાયિત્વો મધી જ નાઈ નાખવા
 સગમી નથી દોતી જ્યાં એ ધ્યાને હોય છે, એટલે કે જ્યાં એની અધેક્ષા
 ને છે ત્યાં એ મોટે ગાએ ખીની ઉંડે છે જોઈર ડનમોષ કળના હાથ કે
 મ્દાપમા રમણના નધુ સર્જ દિસે છે ૨૮વી યે બાનના પ્રો એમને લીધે
 અષ્ટ થઈ છે કેટલાયે પ્રશ્નોપ એમણે વ્યવહાર અને બાનનાનો પ્રમાણ
 કે ન્થો છે અને મુજરાની જીવનના માર્ગ કે નિર્મળ ધ્યાનોને નિર્દેશી
 મનાયા છે આ જ પ્રદત્તિદાગ મુજરાને નસિ- પ્રણયના ગીખનનામા
 પણ શ્રી રમણનાતે પોતાનો દિમે આપ્યો છે આ પ્રદત્તિ સાથે જ,
 એક વિશિષ્ટ શન્નિતુ પરિણામ છે એ શન્નિતદાગ જીવનનો ગર્વ નિગિષ્ટ
 અને સમ્યક્ દષ્ટિકોણ પ્રગટે એ અર્થે એમની ના આપી થ નધુ મગરાન,
 સમૃદ્ધિવાન અને તેજની બને.

ગુજરાતના યજ્ઞોગાનની ગાથાઓ ગાનારા જૂતકાગના કવિઓ દ્વંતા, તેના દાનના નિમ્નો માતૃશ્રુતિની કીર્તિના ઓગ ઉપાસક નથી ગુર્જરશ્રુતિના ઇતિહાસના ગૌરવ અને નીરતાના પ્રસંગોને ચિરંજીવ ગાખના જૂતકાગના જે નન્દરાત્રિઉપાસકાએ પ્રચલ કર્યા છે તેના દ્વંતા દાનના માતૃવીરોની તમના અને બકિતએ એક પણ પ્રસંગને યજ્ઞની થતા રોક્યો નથી ગુર્જરીના ચતાનોએ, જે પ્રચલો ન્યાં ૭ તેનું સાચું આગ, ગુજરાતના નેપથ્યે નમાજની દૃષ્ટિ સમક્ષ છે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી સાહિત્યની ઓગ ઉપાસના કરી નથી મુનવીએ, ગુજરાતની અગ્નિતા સાધના ઇનના મુદ્ધ યતનથી એકા કરેના દ્રવ્યસચ્ચને વેડી માર્યો, અને શુદ્ધિના બનાવો, નાપસિદ્ધિ મેળવના ગુજરાતની અર્ધદેવીય પ્રતિષ્ઠાને ચણે ધર્યો શ્રી મજુનાને ગુજરાતના ધરેધમ્મા રી, તેના નન્દારીઓ વેથા, તેમના ન્યમાનો અતર્દૃષ્ટિએ સ્વોદ અબ્યાસ ન્યો, તેમની સામનાઓ વેઈ, તમની શિથિતાઓને નિગામી, ફિગીરી દર્શારી, તેમના ગુલજનને શોખાવે તેના ગુલ ઇનના પાઠ તેમના આગમ નૂ કર્યા તેમણે યતનીઓના કુમળા, નિહિત, પરિવર્તન માગતા, યગવો દ્વંતા, આધુનિક છંદગદથી નદામી મથેના છતા અતરતાની આવશ્યકતા બતાવતા માનસો ન્યા તેમજ ગુજરાતની નાકશ્ચિત્ત લગ્નપદ્ધતિને આધાત રોમાડી, નમમા અંતિમ ઇનને ધ્યાન છે એમ મનાવના પ્રચલ મ્યો ✓ તમણે સમાજને દ્યાની દૃષ્ટિએ તેના દાન્દિને પોતાના નાં સજ્જનતા મનાવનાની જરૂર નથી એમ તેમના પાનો મારફત વનકે ન્યું તેમણે પૈસા કમાવાના અધમ માર્ગો ગુજરાતીઓ માટે નથી એમ નાનાર વગર રીતે પદાર્થપાત્ર તરીકે ન્યા તમણે ગુજરાતને સર્વદેવીય ગાન, શિખામ, મધારણા અને સક્ષાર્થ મળે તે માટે જિંદગીના મન્દો મોવા નથી ગુર્જરીની મેરામા તેના ચરણે ધર્યા ✓ ગુજરાતના પ્રામણ્યના માટે તેમણે ઓઢા ફાળો નાપો નથી નથી મુરાજી, તેના તરફના ગિષ્ટ સમાજના નનપમા કેઝકાર થવાની રજિયાત, તેના આર્થિક ઇનના પોતાના માટે રાન્ય અને શ્રીમતોની ફરતે, એકસ મળવી પોતાના ઇનમા મ્યપવટા સબસિત નથી એ રી નર્મથોણા જેવી સામાજિક નીતિના પાન નાટેની પોતાની આત્મપ્રતીતિ

શ્રી મલિલાલ હીંગલાલ ગાહ

આમોદ્ધારપ્રવૃત્તિમાં શ્રી રમણલાલનું સ્થાન

આમદિલ્લી થતી કમલ અવનતિ તરફ દિલ્લી શહેરી જનનાનું અને
નિંદના સત્તાધીશોનું ધ્યાન આખરે ખેંચાયું એ સમયને ૬૭ ભાગ્યે જ
મેં દારૂના પૂરા થયા હ પગલું એ દૂરના સમયના આગા દરમિયાન
૧૪ આમપુનર્વટનાના પ્રશ્નોની વિચારણા ધણી ન્યાયન, જાડી અને ગસભરી
મતી છે અને ગુજનતની આમપુનર્વટનાના નર્તમાન સ્વરૂપના પડતરમાં
શ્રી રમણનાનનો કાળો સમીન છે

શ્રી રમણનાનનું વનન નવોન છે કાનોપને છે આમકુ તો ન જ મહી
ગ ૧૪ એટલું જ નહિ પણ રમણનાને પોતાના જનના ધણા થોડા વા
તરા ગાળ્યા છે એટલે આમોદ્ધારપ્રવૃત્તિ અંગેની પ્રેરણા તેમના જન્મસ્થાને
તમનામા ઉપગતરી હોન એમ લાગતું નથી તેમના આમોદ્ધાર' નામના
પુત્ર મા તેમણે પોતે જ જૂન મ્યુ છે કે 'સરમગી મુન્દી નોન્દીમા મને
એ બા' તારે અમત નાન થોડા છે એમ માનું છું ગામડાને
ઓળખતો યશસ્કથો એ પણ નો રીની મર્યાદા સહ આમરાસી તરીકે
તો નહિ જ એટલે રમણનાની આમોદ્ધારપ્રવૃત્તિ વિરેલી પ્રેરણા
ઉદ્ભવસ્થાન જાણે એમની મુન્દી ખાનાની નો રીને જ રસીમગીએ તે જ
યોગ છે પરંતુ એમણે વડો રા ગવ્યના પ્રગતિરિજાગના ખાના—
વિયોગ સહ હા, વજેરેમા માળેના સમયે પણ એમની આ પ્રેરણાને બળ
તર ખનારનામા ખૂન જ મરત્તનો ભાગ બળવ્યો છે મુન્દી ખાતાની

નોકરીએ એમને ગામડાની ગરીમાઈ અને ખેડૂતની સધતી જતી ખગમીનો જ ખ્યાન આપ્યો હોય પરંતુ એ ગરીમાઈ અને ખગમીને ધીમે ધીમે દૂર કરી, ગામડાની સામાજિક અને આર્થિક પુનર્ગઠનાના માર્ગની દિશા તેમને આ પ્રગતિનિબ્ધામના ખાતાઓએ જ આપી એમ ૧૮૩૦ દહી સ્થાન

આમોદ્ધારની પ્રેરણા અને ગામડા સાથેના તેમના અમનદાર તરીકેના સબધને તેમના આમોદ્ધારના કાર્યની જૂમિદા ગણી ગણાય અનેક નાના નાના પ્રયોગો દ્વારા તેમણે આમનનતાની ગરીમાઈ દૂર કરાયા તેમ જ કૃષિઉત્પાદનના એક અમનદાર તેમ જ એ- ખાનગી વ્યક્તિ તરીકે પોતાની બનતુ મનુ દ્યું. આમોદ્ધારના કાર્યના રોનાયની જનતાની અનેક નાની નાની મુશ્કેલીઓ તેઓ અમનદાર તરીકે દૂર કરી શક્યા અને પોતાના દાખરાથી ખીજા અનેકને એ કાર્યમાં આગવી શક્યા

પરંતુ વધારે યાદગાર પ્રયોગ તા ગુજરાતની શરૂરી જનતાને-ખામ દરીને પુનાનનર્ગને-આમોદ્ધાર તરફ આકર્ષનામા તેમણે પોતાના માહિતર નમ્મનો ઉપયોગ કર્યો ત છે એ- સફળ, હૃદયસ્પર્શી અને પુનાનનર્ગના આદર્શ નવન-ચાના તરીકે તેમણે ગુજરાતની સ્ત્રી અને પુરુષ જનતાના હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન તો ક્યાંત એ સિદ્ધ ન્યુ જ ન પરંતુ ન ઉપગત તેમણે આમોદ્ધારના પ્રશ્નોન પણ પોતાની નવન-ચાના સ્થાન આપીને આમોદ્ધાર પ્રવૃત્તિના સ્માર- સમા 'આમનદમી' ના ચાર દળદાર અથો અમિતિતનના આણી શરૂરી જનતાના હૃદયનુ આમોદ્ધારના પ્રશ્નો તરફ આન્યણ ન્યું છ પૂર્વ ગાધીજીના ખાસિય રદિયાન ગુજરાતના મનસમા જે સ્થાન અપાન્યુ છે તેનું સ્થાન આમોદ્ધારના પ્રશ્નોન ગુજરાતના હૃદયમાં અપાનનામા શ્રી રમણુલાલની 'આમનદમી'એ સગીન કામો આપ્યો છે એમનહેરામા ની જ અતિશયોક્તિ નથી

વ્યક્તિગત અનુભવથી નુ તો કોનેજમા બાણુના અર્થગામ્મના એક નિદાર્શ તરીકે આમોદ્ધારના પ્રશ્નો વિશે જે રાખેનુ, પરંતુ એ રાચત પ્રેરણાદારી ન મન્યુ એ વાચનથી પ્રત્યક્ષ અનુદા-માર્ગ સ્પષ્ટ ન થયો એ વાચનથી જનન અને આમોદ્ધારના પ્રશ્નો વચ્ચેની સહજતાની દહીઓને મેળ ન સમજાયો પરંતુ 'આમનદમી'ના ફક્ત પહેલા ભાગના જ ગમનથી

આ બધા પગનો પડદો ચરી જતો નાઓ માગ જેવો અનુભવ બીજા ધણનો હશે જ

હું તો એ જ વસ્તુ જોઈ સકું છું મહાવાનનુ પ્રામોદાનવિષ ધીજી બધું નામ જીવાઈ જાય, જાણે દંડુ જ ન મનુ હોય એમ અનોખ થઈ જાય, તોપણ જ્યાં સુધી 'પ્રામનક્ષમી'નું અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી મુન્દરાતની પ્રામોદાગ્રવૃત્તિના વિધાતાઓમા રમણનાનું ધ્યાન જરૂર આગવી હરોળમા આવે શુભગતની જનનાં પ્રામોદાર તરફ વાગનાર અને એ પ્રશ્નોમા તેમને ઉડેા રમ ઉપજાવનાર તરીકેથી રમણનાનું ધ્યાન 'પ્રામનક્ષમી'એ જરૂર અચળ અને અમર મનાયુ છે

પ્રામનક્ષમીને ગાજી પગ ગમીએ તોપણ તમણે આપેના પ્રામોદાર પગવેના સખ્યામધ બાવણે અને તેમણે રમેના અને તેમણે પણ પ્રામોદારના સાહિત્યનો એ પ્રમાણિત અને ઉપયોગી વિભાગ થઈ પડ્યો છે પ્રામોદારની જુગી જુદી બાજુઓ પર્યગતા લેખેની હાજમાળાનો સમ્રાટ તે 'પ્રામોદારિ' જે મને ૧૮૪૦મા પ્રગટ થયો એના પ્રામોદારની મર્યાદાઓ પ્રામોદારનો માર્ગ અને પ્રામોદારની શરૂઆત એ પ્રજાપણે વણવેની છે

ગામડાનો આર્થિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ એ પણ પ્રામોદારના મર્મ માટે અતિ અગત્યનો ગણાય છે મરણ કે એક ગામની આર્થિક સ્થિતિના વિગતના અભ્યાસ પછી તે ગામની પુનરુત્થાનો માર્ગ પ્રજા અને છે- જેમ રોગની સમજણ પછી તો રોગનિવારણ પ્રજા અને સડેડુ અને છે તેમ આ દિશામા પણ શ્રી રમણનાને માર્ગદર્શન મળે છે અને પેટના તવડીઆ વગેરે નોડાના રાજ્યના પ્રના પ્રામોની વિગતના આર્થિક તપાસ પણ તમણે કરી છે અને તે ગામોની ઉત્તિ અથે ઉપાયો પણ તેમણે મૂક્યા છે આ અવતાનો નોડાના રાજ્ય તરફથી પ્રગટ પણ પ્રનામા આયા છે

'સદમા સિવાય પ્રામોદાર શક્ય નથી' એ સૂત્ર પ્રાધિકી અગત્ય ડોઈ શકે જ નહિ રમણનાનના જ સંદેશા હીએ તો 'સદમા' એ તો ખુદો નનમત્ર છે સમાજના પારામાજ તે રહેતો છે એ જગત-ધર્મ છે, માનવાનો એ શાશ્વત સિદ્ધાંત છે એ સદમા નગર ઉદ્ધાર નથી જ

સહકારની આ ટટલી વ્યાપક વ્યાખ્યા ' પરંતુ આટલેથી જ તે અટકતા નથી ' ગૃહસ્થીય નિયમમાં તે (સહકાર) આત્મરાષ્ટ્રીય ભૂમિદા ઉપ-જગતને લાવના મથે છે, સામાજિક વ્યવહારમાં તે મોટાનાનાના ભેદ ટાળી સમત્વની કક્ષા ઉપર મુકના મહેનત કરે છે, નૈતિકવૃત્તિ દ્વારા તે વિશ્વબાહુલ્ય સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મહકાગ્નુ પરિણામ સર્વોદ્ધાર '

પરંતુ સહકાર માટે આટલાટલી બાધા સેનનાર રમણુલાલને પણ દબાવેલું પડ્યું છે કે ' સગ્રામ અને પ્રજા બંને જોને આનંદારે છે એ હિંસ્યાન કળીશૂન ન થાય એ સહજ ચોડાનનાર તો છે જ. ' આમ છતાં યે રમણુલાલ સહકારના બે મુદ્દા પ્રયોગો સંજો રીતે સિદ્ધ કરી મર્યાદા છે કાસંબાની ખેડૂત સહકારી સ્પાસ પીયનારી મંડળી અને મહેસાણાની સહકારી વિન્ના મંડળી. આજે આ સમ્યાઓ જે મુદ્દા કાર્ય કરી રહી છે, આમજનોને જે મારાશ્રયના, આત્મનિર્ભરતાના હિત પાડ પડાવી જીવનમાં ઉતરાવી રહી છે, તે માટે એ ખેડૂતોને પોતાને જોડવો યશ અપાય તેટલો યોગ્ય જ છે. પરંતુ એ સમ્યાઓના સચાચકોને પૂછજો તો તેઓ પોને જ ઉમંગ અને આભારના ભાવથી જરૂર નહેજે કે એ સર્વની પાછળ પ્રેરણા અને પ્રારબનો યશ તો શ્રી રમણુલાલને ભાગે જ જાય છે

ગુજરાતમાં આમજનજીવનની વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ પણ શ્રી રમણુલાલની જ યથો છે તેમણે નવસારી વહીવટનાર તરીકે ' રમણુલાલસપ્તાહ 'ની યોજના અમલમાં મૂકી એ સપ્તાહ રમણુલાલ આમજનજીવનના જીવન જીવન અંગેની ચર્ચા, પ્રદર્શન, વ્યવહારુ ચેતનાઓ નગેરે રજૂ થના અને આમ રમણુલાલના દાર્શનિક પ્રેરણા તેમ જ વેગ મળતા ત્યાર પછી તો આજે આપણે ગુજરાતમાં ઠેરઠેર ' રમણુલાલસપ્તાહ ' ઉજવાતા જોઈએ છીએ પરંતુ નવસારીનું ' રમણુલાલસપ્તાહ ' હજી ય એક આદર્શ ' રમણુલાલસપ્તાહ ' તરીકે ગણાય છે

એક પ્રશ્ન આહી અસ્થાને નહિ જ ગણાય આ પ્રશ્ન ઘણાએ મને પૂછ્યો છે અને વાગ નાર ઠેડેઠાણે પુછાતો પણ મેં સાબળ્યો છે. તે પ્રશ્ન એ કે ' શ્રી રમણુલાલની આમોદ્ધારની ધગશ બીજા પૂરતી જ છે? તેમણે જાને એવાનું કશું જ કરનાનું નથી? '

મને લાગે છે કે શ્રી રમણુલાલે આમોદ્ધાર માટે જે ન્યું છે તે બીજાથી યવાનું નથી અને એટલા જ માટે બીજાઓએ જે ન્યું છે તે શ્રી રમણુલાલે

નવાનુ જોતુ નથી ધારો કે મ્હાનુનાવ 'આમનદમી'ના કાર્મ એના પાન માં હવન હવનાનુ પચ્ચ મ્હુ હોત તો, ય તઓ આજે તેમ ન નવાથી તેમજે આમોદાર માટે જે મ્હુ છે તેનાથી નહુ નહીં કરી ગત ખગ? મારો જરાગ નનાગ્યા છે હવનનાદના જુ। જુદા પાત્રોએ પોતપોતાને મોપવામા આવેતુ જુદુ જુદુ મર્થ ની સતો। માનનાનો ક્ર એનુ જ નહિ પણ તેમા જ તેમનુ ગૌરવ છે આમોદારની પ્રવૃત્તિ આ નાગઓએ પણ દરક પોતપોતાનુ મર્થ ની સતો। માનનાનો ક્ર, તેમા જ તેમની સાચી મદત્તા સમારેની છે એમ તો કોઈ બાગે જ હી ગ શે કે મ્હમ્હુનાને પોતાનુ માર્ મુદ્દ ગીતે નથી ગળ યુ અને કાર્મ એમ મ્હે તો તેની સામે એમના નાઈની નો-પ્રિયતા અને પ્રત્યક્ષ ખડી ચતી સચોટ અસર ધની દેવામા જરાયે ના ભાગે તેમ નથી

સાચી વાત નો એ છે કે એમ અમન ર તરીકે આમોદારની જે મુસ્કેનીઓ ન ફર મરી ગકયા અને એ પ્રવૃત્તિને જે વેગ તે આપી ગકયા તે મધુ, મળેગો જોતા તઓ એ આમોદારસેન-તરીકે બાએ જ મરી શક્ત અને આમોદાર ના પ્રકૃત મેરા જ નહિ પણ આવી મુસ્મીઓ નિવાગવાના અને ધનગ પ્રેનનાની ગમ્મિની જરૂર પણ છે જ વળી નો રીમા નહી મર્થ જગમા જેની મર્થા ઓનો મરીગ તો મ્હમ્હુનાને પોતે જ રેના છે

પોતાના આખાએ હવન દરમિયાન આમહિંદની મેવા મ્હાની ધગગ ધગરનાર શ્રી મ્હમ્હુનાન આમ્હનના નમ્ર ભક્ત છે એટલુ જ નહિ પરંતુ માતૃતાના કેલાન પ્રશ્નોના તો એ નિશ્ચુત પણ છે આમોદારના પ્રવની મદત્તા વિષુનના વિમ્હતા અને સંગતા સમજવા તેમજે અને નવાગો અને પ્રયામો થી છે અને ત સમજને જ ફક્ત એમી ન રહેતા આમોદારના જુદા જુદા પ્રશ્નોમા પોતાનો સક્રિય શોગો એમ યા બીજા વ્યક્ષમા તમજો આપ્યો છે જ પગિણામે તે ગુજગતના ગામના માનીતા મર્ પચા છે તેમના નામ માનથી આમગ્મને દર્ ઉત્પત ચાર છે તેમના મર્ માટે તે ઉત્સુ છે અને તેમનુ સાનિધ્ય તેમનામા આગા ઓ ઉત્સાહ પ્રેરે છે

આમોદારપ્રવૃત્તિના આ સ્વાય ઉત્સાહી ભક્ત અને અભ્યાસીને આમમેનાની વધારે તકે સાપડે ઓ તેઓ દીર્ઘાયુ મની તે તકાને મર્પા નાન આપે એ જ ગુભેન્છા

શ્રી શ્યામલાલ મેઢ

ગુજરાતી કહાની સાહિત્ય મેં રમણલાલ

ગુજરાત કે જાની સાહિત્ય ન ઇતિહાસ મજાડી ગાયક તે ગસિ-
ગુજરાતી મુત પુરાને સમયમે હાની મને ઓગ સનનેમે ગસ વેતે
આયે હે ઉનકે દેશ ની બૌદ્ધાધિ- પગિથિન્ને બી ઉનખી દસ ગસદત્તિ ।
ગેરણુ નિયા હૈ ગુજરાત મે આરસભાતા ખી મૃદિત ગનેનાતે શર્પાતિ
ઓગ ગયન બાર્ગન ખી દન્ત થાએ દેશ મે ફેલી રૂ થી ઇનકે ૧૧
આનર્તપુર, ગિરિનગર ગુરુથની ઓગ પ્રભાસ મે આનર સત્તા ધ્યાપિત
ગેનાતે આયો ક પ્રેમ શૌર્ય ઓગ ધમ ની અને નિયોગ તોગ મે
ચાન સે મુનત ચે સમ્રાટુન નાતવીર ઓગ પગગમ ખી ધ્યાએ
અમીન નિમ્મગિત નર્મી રૂ હ બગનાન થીકૃષ્ણ ઓગ મતગમ ની
ધ્યાએ ને સાર્દહન મે અમર ધ્યાન પ્રાપ્ત ગ ચિયા તે દેગીર હાનિયો
ક સાથસાથ ય । નિદેશીય નાનિયા બી આ નિદેશ મે ઉલ્લિખિત
પણિ યાપારી ગુરુથલી કે નિદેશાદ સે જહાજ પર મેનર નિદેશ
જાત ઓગ અપને દેગ લૌગ પર અનર નરુઓ ક સાથ મનોગન
હાનિયા બા ત આત થે સમ્રાટુન ની માહિમતી મે, પ્રાચીન ક્ષિત્રી
મેશ મ પ્રખ્યાત ગુપ્ત મે, ઓગ નિદેશી નાપાનિયો ની નૌનાઓ મે
બરે રૂએ મૃગુ ૨૦ ક મન્દગા મે નરજતદ ખી નહાનિયા મુનતે મે
આતી થી ઇસા મેડા ૧૧ ૬૧ ગુજરાતી નારિ સિતોન ગમા
મનાયા ના મુમાના તથા ચીન ત જાત ઓગ ૧ । ખી અનર ગમયા
ધ્યાએ માથ નાન ઇગ પ્રગર મુજગત ના ૧૧ બખા નિપન-દિન
અમદ્દ ખના ગયા

ગુરુના ન પ્રારભિ- ન્દાની સાહિત્ય પ્રાય મન્ય કે રૂપમે દેખ પડતા હ ઉસ મમય ના ન સાહિત્ય ન સમ્માનિત અગ માના નતા થા, ઔગ પ્રત્યેક રેખ- અપતી કૃતિકો ચો-પ્રિય મનાને કે નિચે પ્રાપ્ત ના થ મા હી આશ્રય નેતા થા મા સમ ન્દાનિયો બી ને અરૂપ થે-એ- તે વે લો ગાથી જતલી થી ઔર દૂમગી વે ને પદી નની થી મરુ મે ગેર પ્રિતાઓ ઠાન હી ન્દાનિયો ન પ્રચ્યાગ અધિ હોના થા હન ન્દાનિયો કા થર કે મહે-ખૂદે થા ગખને ઔગ સમસ્તમય પર નમે કા માર સુનાને થે જયો ન્યો ધીરે ધીરે રેખનન્દા ન વિમસ તેના ગરા, ત્યો ત્યો મે ગેર નાન્ય નિમે નને નમે ઇસ પ્રના કુલ સમય બા ન્દાનિયો કે સમ પ્રનાશિત હોને નમે

ઇસ જગદ ઇતના નિષ્પેના આસ્પષ્ટ હ નિ મુ જગત કે કદાનીસાહિત્ય મે જૈન સાનુઓ ન સ્થાન મૂલ કિયા દે ભગવાન મનાવીગી મી જનમ બુધિને ઉત્તે અનુયાયિયો કે આશ્રય નવી દિયા વિચારવાન થ કા સર્વદા ઉત્તેજન દેનેરાના ગગા ઔગ ચમુના ન દોઆ ૥ મરુ જૈન સાનુઓ મા પચ- ન આગા ઉન્ડેને પશ્ચિમ મી ઔગ પ્રસ્થાન કિયા ઔર ગુમગાન કામિયા નાડ મે ખડુચ-ગ મદાવીગ ન સન્દેગ સુનાયા ન્યરદાગકુચન ગુ જાતિયો કા જૈન સિદ્ધાન્તો ને આનર્શન કિયા. જનતા કે હૃદય મા અપરો અને કે નિચે જૈન સાનુઓને અપને ધમ ની નદતા સુચિત અનેવાલી ઓ- ન્દાનિયા નિખી મે દાનિરા ધર્મ-યા કે નામમે પ્રખ્યાત દે 'તનુગવતિ' નામ હી ધર્મ-યા ન ઉ તેખ 'અનુયોગગા' (મળ ૫૦૦ ઈ) મે મિતના ને ધમ દયા કે પા-ચિખ નામ કે જૈન ને વિખા થા પ્રખ્યાત જૈન રખક દગિત્ત ને 'મમનાતિય થા' નામ હી ધર્મ-દયા નિખી કુલ સમય બા ઉદ્યોતન નામ કે જૈન આધુ ને 'કુનયય માના' નાનળી પુન- દિખી ન્દાનિયાત મદાન-જૈન-ધર્મોચાર્ય તેમચ- મુગિને અને પ્રાચીન જૈન દયાઓ મા અમ પ્રમાણિત ગયા

પ્રાનબ મે જો દાનિયા થા દયાએ નિખી ગરી ઉત્તે ઉદગમ થાન પ્રાર જન- પચન ન સ્થાતગિસાય, ગુરુદયા આનિ પ્રાન ન મન્યો મે પાયે વાન ને અને અનિગિત 'વેનામપચરિશનિમ ઔગ "મિનાસ

શાન્તિશિક્ષા " ને બી રચનાની કદાની લિખનેવાળોં કા ધ્યાન આકૃષ્ટ ક્રિયા થા; પરંતુ ઇન કદાનિયોં કા દેખને મેં યદ રપષ્ટ માત્રમ દોના હૈ કિ ઇન મેં સાહિત્યસર્જન કા કેઈ નિશ્ચિત પ્રયાસ નહીં થા. કેરંત જનતા કે મનો-રંજન કે લિયે યા ધાર્મિક સિદ્ધાંતોં કે પ્રચાર કે હેતુ મેં કદાનિયાં લિખી ગયીં. ઇનમેં ન તો બાપા હી શુદ્ધ થાં ઓર ન પાત્રોં કા યોગ્ય આલેખન હી. સેકિન જ્યોં જ્યોં સમય ખીનના ગયા, ત્યોં ત્યોં કદાની લિખને કી કલા મુઢરતી ગયી. કાન્ય કા રચાન મઘને લિયા ઓર મુઢરાતી બાપા કી રપરેખાએં કુછકુછ રપષ્ટ દેખ પડને લગીં. ફિર અંગ્રજોં કા યુગ આયા. ધીરે ધીરે દેશમેં રાષ્ટ્રીયતા કી ભાવના જાગૃત દુર્ધ ઓર ઇસ જાગૃતિ ને લોગોં કા ધ્યાન અપની માનુબાપા કી ઓર ખીંચા. પીર નર્મદ કા જ્યુગલ ખજા ઓર મુઢરાતી બાપામેં સર્વત્ર નવજીવન કા સંચાર દેખ પડને લગા. મુઢરાતી બાપામેં ઉદ્દેશનીય સર્વ પ્રથમ ઉપન્યાસ " હરજી-થેયો " થા. યદ પુસ્તક બહુત લોકપ્રિય બની. ઇસકે બાદ કામજી બોમનજીને " મુઢરાત અને કાઠિયાવાડ દેશની વાનો " નામ કી પુસ્તક લિખી. હરગો-વિંદલાસ કાંટાવાલાને " અંધેરી નમરીનો મર્દબસેન " લિખકર દેશી રાજ્યોં કી તત્કાલિન રિથિતિ કા પરિચય કરાયા. તાલિયારખાન ને " રત્નસદમી " તથા " કુશીન અને મુદ્રા " નામ કી પુસ્તકેં લિખીં. ઇસકે બાદ શ્રી ગોવર્ધન-રામ ને " સરસ્વતીચંદ્ર " નામકા એક ઉચ્ચકોટિ કા ઉપન્યાસ લિખા. ✓ "સરસ્વતીચંદ્ર" મુઢરાતી બાપા કા સર્વપ્રથમ શ્રેષ્ઠ ઉપન્યાસ હૈ. ઇસ ઉપન્યાસ ને મુઢરાતમેં એક નવા આદર્શ ખડા ક્રિયા. ✓ ગોવર્ધનરામ કે બાદ હજીરામ સૂર્યરામ, સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, નારાયણ વિસનજી દહર, તથા બોગીન્દરાવ દિવેટિયા આદિ ને બી અનેક ઉપન્યાસ લિખે; સેકિન શ્રીયુત કન્દૈયાલાલ માણિકલાલ મુંશી કે ઉદયકાલ નકે " સરસ્વતીચંદ્ર " કા રચાન કિસી બી ઉપન્યાસ ને પ્રાપ્ત નહીં ક્રિયા. શ્રીયુત મુંશી કે ઉપન્યાસ પ્રકાશિત હોતે હી બહુત જલ્દ લોકપ્રિય હો ગયે. ઉનકી આકર્ષક શૈલી કી, ઉનકી બાપા કે ઓગસ કી તથા ઉન કે પાત્રાલેખન કે ચાતુર્ય કી સર્વત્ર પ્રશંસા દોને લગી. ✓ "વેરની વસૂલાન" ઓર "કોનો વાંક ?" લિખકર ઉનહોં ને સમાજ કી ખુરદ્ધયાં દિખાવીં. " પૃથિવીવલ્લભ ", " પાટણની પ્રમુતા ", " મુઢરાતનો નાથ " ઓર " રાગધિરાજ " નામકે ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ

निष्पन्न-उन्ने ने मनुष्य की उच्चकोटि की स्था की पश्चिम दिया। यद्यपि
अनेक आरोपः श्रियुत भुशी की ज्वाले सुरोभीय उपन्यासों के अनुकरण न
होए देखने हैं, किन्तु जहाँ यहाँ जहाँ कि उनका प्रतिभा सर्वव्यापी
नहीं, वह तो केवल भूतनाथ के सहज बेटी वानारसु मे साधारण जन
समाज से जेप उलनेमाने गान, गनी या सामन्त के चरित्रचित्रण में
अक्षमता प्राप्ति होती है, तथापि धनता तो जहाँ की पडेगा कि उनका
वेचिनी में तेजस्विता है, हृदय पर असर करने की ताकत है, और पात्रों
का उच्चतम मनाने की पदुता है श्रियुत अभ्युत्थान देसाई के उपन्यास
प्रमाणित होने पर नोत्रप्रियता धन दोनो ज्वालाशे में मंद गयी है इस
समय श्रियुत भुशी और अभ्युत्थान देसाई भुवनगती साहित्य के दो समर्थ
वनाका है मेधावी, गायत्री, धूमकेतु, गुञ्जरत आचार्य और सोपान
आदि की कृतियाँ भी अपनी अपनी विशेषताओं में अपनी हैं और उनका हम
भूय नहीं सकते।

श्रियुत अभ्युत्थान देसाई का साहित्य का शौक पदचरण में ही है किन्तु
तागे ने उनके विद्यार्थी-जन में तैयार किये दुआँ नोट, वेच, कविताएँ
और नाटक हमें हैं, उन्हें जान दे कि साहित्य के प्रति उनका विनी
रगन थी उन्हें ने जिनका पद-विनी समझा था साहित्यिक तैयारी के
माथसाथ उन्हें अनुभव भी मारी दुआँ ज्ञान का शुभ भी देया और
दुआँ भी अच्छे सुरों का भी पश्चिम विनी अमे ती ओके अन्ते पश्चिमने
गुजरान है इसमें ओके समर्थ नरपन्थाका दिया श्रियुत भागिनाथ
अमानात डोकर देसाई के कड़े म के विन थे जिनी साधारण दुनिया
मारी की ज्वारना में जेकर आदम का ध्यान देसाई की ओर आकृष्ट हुआ
और उन के प्रेक्षमादन में ही मृ के उपन्यास विन मये गुजरान धन
उपन्यासों पर मनुष्य दुआँ देखने की देखने देसाई के हर्ष उपन्यास
प्रमाणित दुआँ 'नरपन्था' 'मिनी', 'देविता', 'देवनाथ', 'मोदना',
'ममरी', 'विचयम' 'आमनदमी', 'आगेले अग्नि' 'इच्छिमा'
'शित्ति', 'ध्यानद' आदि उपन्यासोंने गुजरानी आता मे कनिनी
पैदा करी है नूनन गुजरान ने अपने आदर्श का प्रतिबिम्ब धन उप-

न्यायों में देखा और उन को अपनाया। श्रीयुत हेसार्थ केवल उपन्यास ही नहीं लिखते, वे छोटीछोटी कथानियां भी लिखते हैं। उन ही कथानियों के भी दो संमेल प्रकाशित हो चुके हैं।

श्रीयुत रमणुजाय की मुख्य कृतियां उनके उपन्यास हैं। वे उपन्यास प्रधानतः सामाजिक हैं। गुजरान का जीवन उनके बहुत पसन्द है; अतः उपन्यासों के स्थानक गुजरान में दी गिये गये हैं। उपन्यासों के पात्र प्रायः मध्यमवर्ग के हैं। ये सग उपन्यास मौखिक हैं, और यद्यपि उन में विस्तृत वाचनप्रदेग की कोर्ष विदेशीय भावसदरी कही-कही पड़ती देख पड़ती है, तथापि यह निर्विवाद है कि उन की कृतियों में अनुकरण, अनुवाद आदि दोषों की स्थान नहीं। कथित वाक्यों की कही-कही पात्रों की समानता, वस्तुशून्य की पुनरावृत्ति और वाक्यों की लम्बी से समेट लेने का प्रयत्न देख पड़ेगा। परन्तु निम्न लोगों का यह भावम है कि श्रीयुत हेसार्थ अपने उपन्यास किस प्रकार-कंगी पृष्ठितियों में लिखते हैं, वे धन छोटी छोटी त्रुटियों के सिधे उन को देखा नही सकते। अच्छे उपन्यास की प्रायः सभी विशेषतामें धन की पुस्तकों में देख पड़ती है। भावनाओं की होमलता, लेखनशैली का माधुर्य, पक्षपात रहित विवेचन, विवेक और नैतिक विशुद्धि का आग्रह तथा कथारम से अन्य तक निम्नादने की शक्ति—ये सग गुण श्री हेसार्थ के उपन्यासों में विद्यमान हैं। उनके विषय में गुजरती भाषा के प्रकाशक विद्वान और विवेक श्रीयुत श्री. के. हांडार लिखते हैं कि "रा. भाई श्री रमणुजाय सगस में गंभीर और गंभीर से सरल भूमिका में यथेच्छ विहाउ करने हैं। उनका सगस गंभीर स्वेत-स्थाम गंगा-जमुनी पंथवाला कृपका पक्षी गंभीर भूमि और गहरे पानी में आनन्द के साथ धूमता है और नाचना है, खेलना है और मग्न क करता है.....संगीतमय जगत् में लोगों को स्नान करता है; कहीं भी वह यकता नहीं, ठाकर नहीं आता, और कहीं भी उसे सम्बाधने की जरूरत नहीं होती।"✓

✓ श्री हेसार्थ की विशेषता उनके psychological युकाय में है। आदमी के-साधारण आदमी के जीवन की छोटी छोटी बातों में से उसके

માનસ મા મમજના ઓ સમજાના યા આસાન મામ નહી દેસાર્જિ
ને ઇસ નામ મા સજ્જતા દૂર નિયા હૈ, ઇસ ક વિધે વે નધાર્જિ પાત્ર હૈ ✓

દેસાર્જિ મા દુઝગી નિશાના યદ તે નિ ઉન્હો ને અપની ના મા દસ
પાય ક ઉત્તર મે સીમિત ના નિઝાલ વે જનસાધા છુ મા અધિ નિ
આ ગયે હૈ સામાન્ય આ મા નામઓ ઓર રોડપતિયો ક ઉત્તર મે
નિશાનસ નહી લેતા ઉમે તો અપો આસપાસ કી દુનિયા મે મન
મિનતા હૈ ઉમે ઐસા ના ૧૨ ચાલિયે જો ઉમકે હૃદય કો અર્થ મા શ્રીયુત
દેસાર્જિ અન્ય ઉપનાસ નિખતેનાતો મા અપેમા સાધારણ જનના કે અધિ
નિકટ મે આ ગયે હૈ યહી ઉત્તર મા પ્રિયતા મા મુખ્ય મગ્ણ હૈ
દેસાર્જિ મા પ્રતિભા ઇસ મે બી આગે જાના ચાહતી હૈ અમીઝ ઓ
ગરીમ આરી પ્રજા કો વા અપનાયા ચાહતી હૈ ચૈમા ઓ મેનન કે મુન્દ
સમન્વર પર સસાર મા મુખ્ય નિર્નય તે મહત્તમાઓ કે સારે પ્રયત્ન હબી
ઓર હો રહે હૈ દેસાર્જિ મા ના બી ઇસ મતપ્રયત્નમે અપના હાથ
ખેંટા રહી હૈ જિસ બન્ધ બાવના મા સત્ત જાગી ' આમબદ્ધી ' મે
મિનતી હૈ, ઉમી બાવના કી કુછ અધિક અપ્પર ઉપ રેખા ' લાપાન ' મે
દેખ પડતી હૈ શુભગત આખ નગારે બૈયા હૈ ઉસ અમર કૃતિ કે વિધે
જિસમે પ્રનાકાર ઉમે વિશ્વવત્યાબ્ધ કે મહાન આર્શ મા દશન પ્રાવે

પ્રકીર્ણ

મધુ રાત્રિ

[૫૫]

ન'તી શરદપૂર્ણિમા, ન હતી કુજની મોહિની,
છતાં શરદપૂર્ણિમાથી અઢકી તહીં પૂર્ણિમા
ઝગી ઝળહળી ગઈ બલકભેર કે। બાસ્વરા
અગતણુ ધરના ઊંચા ભુખર એક મેડા પરે.

હતી રજની શાત, તારકતણા મિતોથી ભરી,
અને ધરની મેડીએ લઘુક દીપ ખૂલે છુપ્યે,
હતો મસણુ અધકાર નયનો છુપી ઠારતો,
કુણે। મરુત-મર્મરાટ તરુણુડ ચોપાસમા
હી તરુવગેતણા હૃદય સ્પર્શી કપાવતો,
અને મરુતની ય મર્મરથી મીઠડી ગોઠડી ૧૦
સુમદ રાખદે હતી લસરતી શુ કે। નાવડી
નદીજલ વિષે વહી અલસ વેગથી ત્યાં રહી.

હતી સરતી નાવ બે જણની ગોઠડીની, ન'તું
મુકાન, સઢ ના હતા, પવન ચે ન'તો, વારિનુ

વહેણુ સ્વયમેવ હોડી લઈ બહુ જોયી કદી
ઉપાડી ઘડી ત્યા હલેસુ વગી મૂકી દેતા જ એ
કુમેવ નઉકા તળા ઉગ્ની સાથ ધીમે ધીમે
રમન્ત જલની મીડી લપલપાટ આહોતરી
મની રપી અનેક ગુજનની મૌમ્ય ડા ભમિકા

વગાક તટના અનેક અલધાર્યુ સૌન્દર્ય ડે ૨૦
અન્ધાનક ઈતુ કરે સુપન ગગ નેવાવતુ
અડોઅડ ઉભી ઝૂકી જલ પડે તરે મે દિમે
જ્યે હરણ ફાગ દોખ્તી મહી વૃક્ષ હસ્તો ગહે
પ્રમારી તટ તે ક્રમે પડ ચતા વિગાળો ઉભે
નડે અલગ અન્યથી-તનુજ એક માળાપના
યથા વય વધે મઝ ન્વપુરુષાર્થ આરલવા,
નડે અવગ એન્હા અવગ ડે ન અન્યોઅન્યની
કદીક જ જડતી ભાળ વળી ભેન્તા ન્યાહ
કમાઈ નિનની મમૃદિ મવકી તહીં પાથડે
અનેક નમગની ખેત નહેત પ્રામેતણી ૩૦

તહીં ગગનમા ધ્રુમતી બદગી ય ડે છેવ શી
પમાની નિજ દેશ આશ્રુ ઉર ખોલી આકર્ષતી
ઉડે વિહંગ પાખ ખોલી ગર રા મીધા વાદળો
વિષે લગી જતા ટૂંક મુકી બાય પાણી પડે
હવા પડ કિયા પડે અગમ ગાડ ઉચાર મી
નહે ચમક તેની પ્રતિતગમેચે -કુની
અનત ઝિમલવી ખન્યા વદન અખનના ધ્રુ ડે!

અનેક નગરો વહ્યા તા અનેક રંગી વહી
ઉડાણ ખડકો, ગુહા જલની, ડોતરો, ખાઈઓ,
અને કઈક ખાડીઓ, મગિત નાનડીઓ મળી ૪૦
અનત સમગ્રપનો વિખળી પહોર ડેવી જતી —

—હતુ મિત મુખો પડે મુરત અધરાયે ય તે
અને સ્વગ્ની ઠાકુ ઉક્તિ વદને ય ડેવી રીતે
હસે લસતી કંપી એ પણ ગકાતુ મહેલે હતી
તહીં જવનિકા મુગ્ધ તમની છતા અતરો
મુગ્ધ દય પદની મમ પગગ પોતાતણે
રહ્યા વિખળી થૈ ઉદાર—

તહીં ગર્જના થોડા ડો
મુણાઈ ક્ષણ ફાડી નેર નિરખી ગહ્યા જે ય ત્યા
અવાક મુખ ખોલી ૨ ગગડાડ શેનો જ એ?— ૫૦
હવા સરિત આ વિચારતણી ગાત નિઝાખિમા
જવાની ભળી ભણ્યુ તુ તહીં જ બહેણ આ વારિના
અરે મ્થગિત કા થતા?—મમય ચિંતવાનો ય ત્યા
ન'તો ગડગડાટ ઘોર વધિયો મથોડા ઉંચી
મળગ જલભીંત જે તટભગી પ્રલબ્ધલી
અદમ્ય ધમતી ટટાં પ્રિયમૈન્ય દુર્હાન્ત ગી !
અરે જલુ ક્યહીં? ક્યહીં? ક્યહીં ડિના? આરોજ ક્યા?
થતી મ્થગિત નાવડી ધસતુ થોડા થોડાપુડ
ચડયુ વિપગ હા ઝંઝૂમ્યુ ગરજ્યુ અને ત્રાટક્યુ !
અહા કડકભમ હોડી થઈ જાધી ને હોડીના ૬૦
મવાર ઉભયે દગાઈ જવમા ગયા ત્યા ક્ષણ

અહો જલ ! જલો જલો ! જલદ પૂરના ઘોડલા !
ખિચારી લઘુ નાવડી તણી ન લાળ લાગી કદી,
અને સફરીઓ તણાં શિર થયાં ઉઘાં પાણીની
પરે કમળ જે સમાં, જલલહેર આંદોલને
જીલંત, દગ જોય હા જહીં પ્રતપ વેળુભયો
હતો પટ તહીં અનંત જલ શાં રહ્યાં રે લસી !

મયાં નજીક એ સુખો, જલ તરંગ નીચે જ એ
કરો મિલન પામિયા, હૃદય જોય ને સ્પર્શતું
અનંત જલધિતણી ભરતીઢેજ પાણી હતું ૭૦
અગાધ સલુણું, હવે ન તરવાની હોડી હતી.
અશબ્દ રસંહેણમાં શિથિલ દેહને જેઠએ
સમર્પી દિધ અધિનાં પૂરની ઢહેરને ખોળસે :
'અથાવ તું ! કુખાવ તું !'

અહ મિઠારા એ સાથમાં
પ્રવાહમહીં જૂલવાની, પણ એથી મીઠું વધુ
ઉરે ઉર જડી પ્રવાહ મહીં ફૂળી સાથે જવું,
મુમંકુલ મહાન જીવનતું વાક્ય અંતાવીને
વિરામવું વિરામમાં વિપુલ પૂર્ણતાના પટે.

ગર્યાં પણ, નહિ કુખ્યાં, ગયું વહી જ ઘોડાપુર ૮૦
અને ઉભય ત્યાં તટે જઈ ખડાં મૂંગાં, સૂર્યના
મુમંદ ક્રો ને મરુતતણી લહેરના ત્રંગમે
ભીંજ્યાં તન સુકાં થયાં, વગન ચે ભીંજેલાં સુકયાં
મિવાઈ મઈ જીભના મુખ પરે મુકુરું ન્યાં રિમલ

મુચારુ પડઘાતું એક મુખથી બીજે તે કંમે
 બની ગજળ અદૃહાસ્ય જગમાં વિખેરાયું ત્યાં !
 ઉંડા પથતણા ચીલા અલગ આલીને, ચાલતાં
 સ્વયં કર ઝુલાવતાં, ઘરભણી પ્રવાસી પળ્યાં
 સલામત મુખી લઈ જ અકળાંધ આખું હિયું.
 ખલાસ બમ એકલી થઈ જ નાવડી ગોઠની ! ' ૯૦
 —સુમંદ વદ નોમનો વિધુ ઉગ્યો તહીં પાછલા
 પહોરમહીં રાત્રિનું વદન આછું પાણુ સ્મિત્યું,
 બીણું મલકી સૌ વનસ્પતિ રહી શું મુઝ્યા બની,
 અને મુરલિ રેલતી ગજળની નિશારંભથી
 મુકોમળ હસી રહી જ નિશિગન્ધિકા સુન્દિતે.
 ચલ્યો પવન, ઓસની ઉતરતી ધીરે પામરી
 હરેક ફૂલપાંદડે તૂણતૂણે ણિછાઈ રહી,
 મુશીતલ મુવાસ લે મરુત પાછલી રાતનો
 જગે ફરી વલ્યો, ચડ્યો ઘરની મેડીએ ને તહીં
 મુમૂક શયને પડ્યાં શરીરને જરા કપ દે ૧૦૦
 રત્નમહીં નીંદની મૃદુ કરે ઢળૂરી ગયો.
 રંકુરી રજનીમા રહ્યાં અણગણ્યાં જ તારામુખો.
 ન'તી શરપૂર્ણિમા, ન હતી કુંજની મોહિની,
 છતાં ય શરીના જરાક કટકા થકી એઉની
 બધી શરદપૂર્ણિમાની મધુ રાત્રિઓથી ય આ
 સુહાગભર થૈ રહી મુરલિવંત રાત્રિ રૂડી
 અબાણુ ઘરના ઉગ્યા ભુખર એક મેડા પડે !

શ્રી. વિજયરાય ક. પેઠા

સ્વ. નરસિંહરાવનાં ગીતો

[૧]

સુન્દર શિવ મંગલમુ ૧ જાઉં દંભરા
વિશ્વવર ભવભયહાર ૨ નમુ મહેશ્વરા સુ
મધુર કુસુમ વિશે રમે ગન્ધ સુન્દરા,
કૌમુદી મુદપ્રદા ઉપા મનાદરા,
મૃદુલ કક મહિશરવ ભવધુમુખકરા,
સદુભા વસની હસની પ્રતિસ્રિતા-શી લલિતા-સુન્દરતા
તુમ નમજમ સુન્દર ૦

અ નરસિંહરાવનાં ૨૨ સમય ગીતોમાનો એ એક પ્રકાર આ રમણીય
લરનાલી પકિતઓમા આપણે તેમને કુલ્ગતની પીરિયા એટલે 'બેંક્ર માઉન્ડ'
ઉપર ધમ્મરમલિમાનુ સાદુ ચિત્ત આતેખના ને એ છીએ એમના ગીતોનો
ગે-બીને પ્રમાર પણ છે એ સ્વિકલ્પે જેમ બાળ પ્રકૃતિના દર્શને ઉત્પાસ
માળે લલો તથા એ હાગ પ્રતુમલિમા પિદ્ધા-યો તો તેમ એના ગૂ
સદેશ વડી બારના, એ સદેશના બારે ગન્ધ પ્રના, ગસંખ્ય બેદોનગી
કાંડી ગગનીના થોર પ્રમાર પણ અનુન રાલના મુણિ

બીજી એ પ્રકારથી રે,
અનુમતુ દિવ્ય આધાર

ભરાયુ ભેદ અસંખ્યથી રે
મહાત્મ હેયુ કાંટે શતધાર
આ શી જાડી રજની !

ખીજી કાણે તો એ હૃદય એ જ શતધારથી ગૂંથાય છે અને

શાન્ત, અદ્ભુત, જાડા દર્ઢ,
મુણે લગ્ય ગાનના પુમર રે
આ શી જાડી રજની !

નિશ્ચીને સરજતુ, કુનારતુ કુનારતુ અને સકેવી લેતુ જે પરમાત્મતત્ત્વ સામાન્ય રીતે અગમ્ય રહે છે, અગોચર એટલે આપણુ દૈન્યન્ય જીવોથી અણુઓગમ્ય રહે છે, ને તત્ત્વના આનુભવતુ મનિને થએલુ સવેદન આ ગીતમા કુદગતનો ઉપયોગ જુગી રીતે ને છે કુદન્ત અહીં તેમને માગે ચિત્રની પીરની ઢગતા વિશેષ છે એ તેમને દિયત્તનો અનુભવ કરાવનાર, દિવ્ય ગાન સભગાનના એ- અદ્વિતીય વાદન છે, એક ભવ્ય સેતુરૂપ શક્તિ છે

નરસિંહરાવની મનોહર ગીતસમૃદ્ધિનો ત્રીજો પ્રવાર આત્મભાવી અથવા આધ્યાત્મિક છે હવે જાણે 'પ્રકૃતિ ડૂબી પુરો માહિ' એવુ અને છે અને આત્માએ જ આત્માને ઓળખીને, તેણે ક્યામય પ્રભુને સીધુ સંબોધન કરવુ એ સચ્ચિતિ કવિને સહજ અને છે આ ગીતપ્રકારનો સૌથી લાક્ષણિક નમૂનો આપણને સારી રીતે પચિચિત છે. જીવનન વેગે વટાવીને પ્રભુદારે જાહેરો જ્યોતિર્મય, જ્યોતિ અરૂપ ભોગો સિશુ દીનભાવે પ્રાર્થે છે

નામ મધુર તમ રહ્યા નિરન્તર
ગિજી સહ પ્રેમે જાણો
કિંવદુરાતુર આગે જાણ
પ્રેમ અમીરસ દોળો
દસમ
મ ન ગાદિર જાણો

[૭]

ગીત એ ગિર્મિત્તર એટલે 'લિગિ' ની એ- પેટાગતિ છે ગિર્મિ
મા યમા અને નેથી ગીતમા મનિ પોતાના હૃદયની કેન્દ્રીમાં જાડામા જાડી

ઊર્મિઓ વ્યક્ત કરે છે. બીજું એ કે એવાં સ્વાનુભવનાં ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યોમાં એકલી રસાળ ઊર્મિ હોય છે ને વિચાર નથી હોતો એમ નથી; જે અને છે તે એટલું કે હૃદયની ઊર્મિ તથા હૃદયના પ્રભાવની સાથે વિચારતત્ત્વ એકરસ બની જાય છે. એમ પ્રતિભાના રસાયણે સુરમ્ય અપૂર્વતા ધારણ કરતાં ગીતો આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાં નર્મદે 'જય જય ગરવી ગુજરાત' જેવી પ્રેરણાવાહી રચનાઓ રચી પહેલી વાર શરૂ કરેલાં તેને નરસિંહરાવે વધારે સૂક્ષ્મભાવી અને સુધઃ બનાવ્યાં. આ વાતને બીજી રીતે સ્પષ્ટ કરતાં એમ કહી શકાય કે જે સોનાને પહેલા કવિએ શુદ્ધ બાવથી પણ ઉતાવળે ખાણમાંથી એના કુદરતી રૂપમાં હમણાંધ ખોદી આપ્યું હતું, તેને બીજા કવિએ ઉચ્ચતર શક્તિઓ તથા વિશેષ અનુકૂળતાની સદાયનાથી શ્રમપૂર્વક અને ધૈર્યથી વિશુદ્ધ કરવા માંડ્યું.

ગુજરાતી કવિતાની તેમ એમાંનાં અર્વાચીન ગીતોની એવી વિશુદ્ધિ થાય એ ઇષ્ટ હતું, એ માટેના સમય પાક્યો હતો તથા એ યોગ્ય રૂપે શક્ય હતી, તે પણ નરસિંહરાવ જેવા કવિને સાથે જ. એમની આ વિષયની વિશુદ્ધિ-કાર તરીકેની પાતળા બહુવિધ હતી એ પણ અહીં જ સ્પષ્ટ કરી લઈએ. પહેલું તો એ કે તેમને અને તેમના સમકાલીનો ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ દત્તાદિને ઊંચા યુનિવર્સિટી-શિક્ષણનો જે લાભ મળ્યો, તે આગલા યુગને એ રૂપે તથા એ જ પ્રમાણમાં નહોતો મળ્યો. એ શિક્ષણે યુવાન નરસિંહરાવનાં હૃદયમન પર ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત તેમ જ અંગ્રેજી સાહિત્યના જે સંસ્કાર પાંજરા હતા તેણે એમને ગુજરાતી ઊર્મિગીતો સંસ્કારવામાં કીમતી મદદ કરી. બીજું એ કે એ યુવાવસ્થા દરમ્યાન સમર્થ સુપ્રસિદ્ધ ભક્તકવિ ભોળાનાથ સારા-ભાઈના પુત્ર તરીકે એમનામાં તેજસ્વી ધર્મનિદાનાં તથા સંગીતપ્રેમનાં જે બીજા રોપાયેલાં હતાં તેનો પણ ગાઢ પ્રભાવ એમના જીવન અને કવિતા પર, તથા એમનાં ગીતો પર પણ, પડ્યો છે. આ વિધાનના સમર્થનમાં, આપણે આ સંભાવણીની શરૂઆતમાં જે બીજા પ્રસાદી આપી, તેનું સ્મરણ આપ્યું જ બસ થશે.

કવિ તેમ જ બીજા કવિ તરીકેની નરસિંહરાવની ઉપર સૂચી તે પાતળાને અંગે એક ત્રીજી જાગ્યેલ પર પણ આપણે લક્ષ આપ્યું નેહિએ. 'કુમુદમાળા'માં

‘નગિનિારે’ નામની ગરબી છે અને ‘હૃદયવીણા’માં ગીતમિશ્રિત નાચો ‘દિ ય સુન્દરીઓનો ગરબો’ તથા ‘દિ યગાયઙગણુ’ છે આ ત્રણે ગ્યનામાનુ નવિતુ પ્રકૃતિદર્શન એટલે મહારાષ્ટ્ર ને પ્ણીટકમાની કેટલી સુન્દરતમ પ્રકૃતિનુ દર્શન આ દાખના પંચી આપણે એવુ વાજમી અનુમાન દોરીએ કે એ ગ્યગોએ ફરજને અગે ફરતા એસિટટ ટ્વેન્ટર નરસિંહગવે નિ નગસિંહગવને સૂચી નાખના નહોતા બન્કે અનાચીન ગુજગતના પડેના સગ્ગસ પન્ પ્રકૃતિનિ તરીકેની તેમની સુપાત્રતા સિદ્ધ ગ્યનામા અગત્યનો ભાગ ભર્યો હતો.

[૩]

આટલુ એ ગીતાના મુખ્ય પ્રકાર તથા એના મુખ્ય ગ્રેરમ્બગો વિશે વે જગ વિગતે જોઈએ કે એ ગીતાનુ રગ્તુ કેડુ હોય છે, એ ગાતા આપણે કેના બાન અનુભવીએ ગીએ

આ અર્ધા સગિતયુગન રડે છે તેમાની એમ્તા સર્વજળમાથી ગો નીગ પીલ હુ અને બીજાના ગોજળમાથી ધર્મપૂર્વ-સર્વનુ મી નીગ પીલ હુ આવો મધુરા ફૂના’ આપણે રગે રમિયે તમાગમા નથી પ્પટ ને નથી દિનના પપ્તમ સગ્ગુ એ-અમગ કુમુમ હુ, તો આવો ને આપણે એ-નિન મુખમા સાથે નિર્ગમિયે ગ્લી સુમનોગ કે લાગટ હેની બરડતી ગમનની આનાગ ને અરનીની આ ન્યના મેધા-ર ન્યેથી ય એને બેદીને ન્યા-સૂગ્ગનુ તેજ નીસરે છે અને ઠિટ શઙ થતા તન્કે તન્કે ગે નગે ગોડુ ને છે એ દરર નાગે કે કોના ગેડુ?—

નિ એ મર મુન્દગી મ્ફન રતી જય

અર્ધા વે-મિત ચગ તા-હેડી ગ્યના ॥

રમ્ય જલ્લાય

તરૂનમા નિર્દોષ રવન્કે ગાતી કોનિના રાન્ત રત્નીની નમ તી ચાદનીમા પનની નદી પગ એગો મારો ટ્વગ્ગ રહ્યો આવે છે પચુ નથી એ કે માનો ટ ૧૨, નાણુ?—

બહારી એ તુજને જોવાયે

ગીતી મીગને મન બાવે

દેની પાછો ટહુપે મેમળ કઠમા રે

માતી છ દમા રે.

બહાલી સામલ્ય પેલી કાયલરી તરુવ દમા રે

દશે દિશ ચમકતી ચન્દ્રિકામા નદીતીરે નિરાધાર વિધવા, તે બેળી છે; ખોળામા નાની બાળકી, એને બેઠેબેઠે માતા પિલાય કરે છે

ઓ કાયા, કાયા આમણાં તુ કા મહને
હ ચર્ચો લઈને નવ રાખે નિજ અમણા ?
ફરે ફરે જગતના જનથી હુ, અને
વસુ મુખે આ તારવિયાતી સનગા

અને પડી પુત્રી મારે—

આપણુ મે એવડા અહીં વાસો વશી
રહીશું નુખમા મ્મરણુ -રી તુજ તાતવુ,
રમજે નદી લહરી ગમે ગીરુ હમી,
પાજે મ્મોદી એમ રી રિનસાય તુ

પૂતન વર્ષનો દિવસ; અનુપમ આનંદનો દિવસ, દર્પિત હૃદય ફર-ફૂગનાં દિવ્ય વાદ્ય સામળે છે, જગજગનોને એ મુલુવા, એ માણુવા, એવુ ગારા પ્રબોધે છે

(સાખી) મળી રજની જો ટળી, હમા હમે શા હાસા
કુવડા લેની આગલે બેળી રમવા અરોમિક રામ,
ભગિની બધુઓ ર લોલ
દિવ્ય રાસ સ । તાર સાચવો રે લોવા

નદી આપણા મનિ ગીતમા ટવન વિગેના એમના વાદ્યજીતે ચિન્તને ગમે છે
રજની કપાના પ્રદેશ મન્ન સિતિજ લટે વદન
તારક મે, ત્યમ માનવલવન હલચલેક કપક
બનતુ જો નદ બાને

✱

✱

✱

અને વિનાશે પડિયા મ્મોદા ગતવતણા ખરે
મદન સરતા નર મ પેર પોંછે જો લાગુ દેર
નિન્ધુ ને અમીમ મારિ

જીવનને તથા જીવન સાથે મરણને પણ તેઓ ક્યી નજરે જુએ છે એ તેમના વિખ્યાત ગીત ‘મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ’ પરથી આપણે જાણીએ છીએ. મૃત્યુ એ તો અનંત જીવનસિંધુમાંનો માત્ર એક પરપોટો છે. આ હૃદયસંવેદન યતાં કવિનું મન નિર્મળ યતાં, તેમનો શોકભાર હળવો જનતાં તેમને જ્યોતિ-ઝરના પરમ સત્યનું આવું ભવ્ય દર્શન થાય છે :

ફીકું જીવનતત્ત્વ સનાતન,
સત્ય પ્રદાસિયું રે લોલ ;
અમરપણું પ્રગટયું પછી તત્કાલ
મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ.

x

x

x

જીવન-જ્યોતિપૂર વિસાળું
જોજોજ રેલિયું રે લોલ ;
જોતા કિંચ નયનથી નિશ્ચય
મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ

જો આજન્મ ભક્તકવિનું સમગ્ર જીવનદર્શન આવું ઉદાત્ત અને સુધીર છે તેણે એક લાલિત્યપૂર્ણ ગીતમાં ભક્તસંધને કરેલું સંબોધન પણ રસાદ્ર છે, મનમોહક છે :

•

આજ ભક્તસાથ નાથચરણ પ્રતે ધાધયે.
વૌસરો વિષયવાસના જ ભક્તિજાન ગાધયે. આજ
ધારોને ગણીર ધ્યાન
હૃદય પ્રેમભક્તિવાન,
દિશદૃષ્ટા મુધાપાન
ત્રો દુતાર્ય ધાધય

x

x

જોઈ દેખા પ્રભુકેરી ધાય,
મધુર પ્રકૃતિવદન માલ ;
અમૃતસદન જાણી જાય,
ભક્તવણા જન્દ જો.

ભગવાનના અનુગ્રાહી જે દ્રવિએ એ પ્રેમસિન્ધુ પ્રણતા પદાગિનિદે નન્દવા
ભક્તસઘને ગેરે બર્ધુ નિમનણુ દીધુ તેણે જ આપણને ભગવાન એક અમર
યગત્વી બજન Lead kindly light નુ અનીન ભાનવાહી ભાષાન્તર
આપ્યુ એની જ થોડી પદ્મિઓથી સમાપ્તિ કરી ઉચિત રેખાગે

પ્રેમવ જ્યોતિ તારો દાખવી મુજ જનનપથ ઉત્તજ,
દુઃખો નિજ ધામથી હું ને જોઈ ધન અધાર
માર્ગ સૂઝે નવ તાર રંગનીમા નિજ શિશુને સભાજ
મારા જીવનપથ ઉત્તજ

x

x

x

તારા પ્રભાવે નિભાવેા મન પ્રભુ આજ વી પ્રેમભેર,
નિશ્ચે ગને તે ગિયર પારેથી ચવડી પહોચાડશે ઘેર,
દાખવી પ્રમત જ્યોતની ગેર

x

x

+

રંગની જશે ને પ્રભાત લેજનશે ને ગિયર રશે નમાન
દિવ્યમણીના વદન મનોહર માટે હૃદય વગ્યા બિર મગ,
જે એ જોયા હતા કષ્ટપાર
નમાન જ્યોતિ

શ્રી જયોતીન્દ્ર હ. દવે

હું નવલકથા કેમ નથી લખતો

હું નવલકથા કેમ નથી લખતો એ પ્રશ્ન જગનની અત્યારની વિવિધ પરિસ્થિતિમાં અત્યંત મહત્વનો છે એમ તો ન કહી શકાય. આપણા સાહિત્યની પ્રગતિ એ પ્રશ્નના ઉત્તર ઉપર અવલંબી રહી છે એમ, હું કદાચ કોઈક વખત માનું, પણ ખીજું કોઈ માનવા તૈયાર નહિ થાય. છતાં એ પ્રશ્ન છેક ફેંકી દેવા જેવો નથી એમ મને હમણાં હમણાં લાગવા માડ્યું છે.

હું નવલકથા કેમ નથી લખતો એ, ખરું જોતાં, મારો અંગત પ્રશ્ન છે. એક વૃદ્ધ સન્નારી ચિકિટોરિયા બાગમાં જુદાં જુદાં પ્રાણીઓનું અવલોકન કરતાં ઊભાં હતાં તેમને પ્રાણીઓના એક બાણુકાર મૃદસ્થે કહ્યું, ‘આ પેલું લાંબી ડોકવાળું પ્રાણી છે તેનું નામ જિરાફ.’ એની ડોક સામું થોડી વાર તાકી રહી સન્નારીએ સવાલ કર્યો, ‘હા. પણ એ નર છે કે માદા?’ સહૃદય જરા મૂંઝવણને જવાબ દીધો, ‘બાનુ, એની સાથે આપણને શી નિરખન? આપણે આ સવાલમાં શા માટે રસ લેવો જોઈએ?—કદાચ ખીજા કોઈ જિરાફને એમાં રસ પડે.’ એ રીતે હું નવલકથા કેમ નથી લખતો એ પ્રશ્નમાં સામાન્ય પુરુષને શા માટે કંઈ પણ રસ હોઈ શકે તે હું સમજી શકતો નથી. બહુ બહુ તો મારા પુસ્તકના પ્રકાશકને એ સવાલ પૂછવા જેવો લાગે. છતાં મને મીઠી ને આડકતરી રીતે એ પ્રશ્ન વારંવાર પુછાવા લાગ્યો છે. ‘હવે તમે વાનાં લખો તો સારું.’ ‘તમે કોઈ હાસ્યરસનું પાત્ર સરજો.’ ‘નવલકથા વાંચવાનો આટલો ગોખ છે તો નવલકથા લખતા કેમ નથી?’ ‘નિર્બંધ કરતાં વાનાંમાં લોકોને વધારે રસ પડે છે એમ તમે નથી માનતા?’

આ રીતે એ પ્રશ્ન માત્ર વ્યક્તિગત ન રહેતાં સામાન્ય બનવા માંડ્યો છે એટલે એ વિષે મારે કંઈ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા બીજી થઈ છે. તેમ જ દરેક સાહિત્યકારે પોને જે પ્રકારની સાહિત્યગ્યતા કરે છે તે કેમ કરે છે અને જે પ્રકારનું સાહિત્ય એ નથી સરજતો તે શા માટે નથી સરજતો એનો ગંભીર ભાવે વિચાર કરવાની જરૂર છે. ‘હું’ આ સમુદ્ધ’ તે શા માટે ? અને આ નથી લખતો તે કેમ નથી લખતો ?’ એવો પ્રશ્ન સાહિત્યકાર પોતાની જાતને પૂછે તો એમાંથી એને તેમ જ દુનિયાને ધણું જાણવા જેવું મળી આવવાનો સંભવ છે.

નવલકથા ન લખીને હું આપણા સાહિત્ય પર ઉપકાર કરી રહ્યો છું એમ હું માનું છું. સંતતિનિયમન આગ્નાય, ગુલામી પ્રબ્ધની વૃદ્ધિ અટકાવી સમાજ પર ઉપકાર કરે છે તેવી રીતનો મારો એ ઉપકાર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કદાચ વણૂંનેાંધ્યો રહેશે. પણ કામ કરનાર સમાજ પર ઉપકાર કરે છે તે કરતાં કામ ન કરનારાઓના ઉપકાર ઘણા મોટા હોય છે એ મહાસત્યની ઝાંખી વિચારકોને થશે ત્યારે આ પ્રકારના ઉપકારોની નોંધ લેવાશે. અત્યારે તો આ જાતના ઉપકારના કરવૈયાઓએ પોતે સારું કામ કર્યોનો—અથવા નહારું કામ ન કર્યોનો—સંતોષ લેવો રહ્યો.

નવલકથાનું આશેષન એ કોઈ જાતની હીન પ્રવૃત્તિ છે એમ હું નથી કહેવા માગતો. લોકોને આનંદ આપવાનું એ સુંદર સાધન છે એમ પણ હું માનું છું. પરંતુ ઘણી વાર એને લીધે જાહેર સત્તામતી ને સુમેદનો ભંગ થવાના પ્રસંગો બીજા થાય છે. ઘણાની લાગણી એને લીધે દુભાઈ હોવાની મને ખબર છે, અને તે પણ જાતજાતની લાગણીઓ—ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક, પ્રાંતીય, ભૌગોલિક ને વ્યક્તિગત. લોકોમાં આ જાતની લાગણીઓ પણ હોય છે તે જ્યારે એ લાગણી દુભાય છે ત્યારે જ ખબર પડે છે.

નવલકથાના આશેષનથી જ આવી જાતની લાગણીઓ દુભાય છે એમ નથી. કોઈ પણ જાતનું લખાણ એ લાગણીને સહેજમાં દુભવી શકે છે. પણ મને લાગે છે કે કોઈ પણ મનુષ્યની કોઈ પણ પ્રકારની લાગણી ન દુભાય

એવી નવલકથાની કે વાર્તાની રચના યગબગ અગત્ય છે—મારે માટે તો તદ્દન અગત્ય છે.

ધણા વખત પર એક હૃતલિખિત માસિકમાં મેં એક ટૂંકી વાર્તા લખી હતી ચાર પાંચ વર્ષોને લાંબું હતું કે ‘આ અમાગ પર લખ્યું છે. અમારી આમાં મજાક કરી છે’ એમાના એક ગૃહસ્થે તો મને મારનાની ધમકી સુધ્ધા મોકલાવી હતી—જો કે એમણે એ વાર્તા જાતે વાંચી નહોતી. પણ જોણે વાંચેથી તેણે બીજાને કહેવું ને બીજાએ ત્રીજાને વાત કરેલી, જે વાત એમને જાને આવી હતી તે પરથી એ વાર્તા લખનાનો મારો હેતુ એમનો ઉપહાસ કરનાનો હતો એ વિશે એમની ખાતરી થઈ ગઈ હતી બીજા એક ગૃહસ્થ એ વિશેનો ખુનામો માગવા મારે ઘેર આવ્યા હતા એમને મેં આખી વાર્તા વાંચી સભાળાવી પોતાના પર એમાં દર્દ નથી એમ એમને લાગ્યું ને તે ઢૂંઢૂં પણ ક્યું પણ એ નહિ તો બીજા કોઈ પણ વાર્તામાં, કે વાર્તા નહિ તો કવિતા કે નાટક કે નિમિષમાં પણ એમની મેં જાનાનટ કરી જ હોવી જોઈએ એવો ખ્યાન હજી સુધી એમના મનમાંથી ગયો નથી ત્રીજા ગૃહસ્થે મારે વિશે ‘ભવિષ્યમાં એ જાણે બદલાય થવાનો છે’ એવી આગાહી માત્ર કરી જ નોંધ મળી લીધો હતો.

સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે, અને ધણી વાર બને છે તેમ બિંબ અને પ્રતિબિંબ વચ્ચે રૂપ, રંગ, દદ વગેરેમાં ઘણો ફેર પડી જાય છે છતાં ક્યાં બિંબનું આ પ્રતિબિંબ છે એ પડકાર આપ્યા વિના રહેતું નથી તેમ સાહિત્યસૃષ્ટિના પાત્રો બ્રહ્માની સૃષ્ટિના પાત્રોના પ્રતિબિંબ હોવાથી એ ક્યાં બિંબના પ્રતિબિંબ છે, ક્યાં મૂળ પરથી આ પ્રતિકૃતિ ચીતરી છે તે પડકાર આવે છે—અથવા અમે પડકાર પાડ્યું છે એમ થોડાકે નાનું, ધણા નિવેચનને લગભગ બધા જ બખૂલ્ય માને છે મને તેના બત્તમગત મનાવને પણ પોતાની તરવીર હોવી જોઈએ એવો આગ્રહ હોય છે, તમ આ સૃષ્ટિમાં મને તેના શિથિન ચારિત્ર્યની વ્યક્તિને સાહિત્યસૃષ્ટિમાં પોતાનું માની લીધેનું પ્રતિબિંબ સુર ન હોય તો ખોટું લાગી જાય છે ખૂમીની રાત તો એ છે કે સામાન્ય રીતે એ- બિંબના અને પ્રતિબિંબો પડે છે, અને- બિંબોનું એ- પ્રતિબિંબ હોતું નથી પ્રતિકૃતિ બન અને પડાય, મૂળ વ્યક્તિ

તો એ જ હોય છે પણ સાહિત્યમાં તો ઘણી વાર એથી ઊંચડું બને છે એ- જ પાન માટે 'આ તો માગ પરથી લીધું છે' એમ ધારનારા અને- મનુષ્યો મળી આવે છે

આધુનિક સમાજના "સમગતા પ્રશ્નો"ને ઝેડ્યાને વણી નઈ વાસ્તવિક જીવનનું આરોપન કરતી મે એક નવન-થા લખવા માડી હતી શરૂઆતના ચારપાંચ પ્રગ્ણો લખ્યા પછી આરબ કેવો થયો છે એ વિશે સારા અભિપ્રાય મેળવવાની ગભાગાથી પ્રેરાર્થ મે થોડા- મિત્રો ને ઘરના માણસોને બેગા રૂઝી તેમની આગળ એ પ્રગ્ણો વાચવા માડ્યા

"પણ શકના માટે મે મારે ટાંગો મતા ચો છે?" મારી જીન રથાની નાચિન મને વાચતો અટકાવી સ્વે જ બોલી જી

"હે?" આ પ્રશ્ન વિધાન નરાની શી જગર પડી તે ન સમજવાથી મે પૂછ્યું

"મને ગધવાનો ટાંગો છે એમ તમે શા પરથી માનો છો?"

"પણ ઠાણુ હે છે કે, એમ માનું છું? એ વાત અહીં આની વ્યાધી?" મે પૂછ્યું

"કેમ? એ વાત પર તો તમે બે પાના બધાં છે" જવાબ મળ્યો

"ઓહ! સમજ્યો છું શું એમ ધારે છે કે આ નાનાની નાચિન માટે લખ્યું છે તે તને નાથ પડે છે?"

"નહિ ત્યારે? મારા પર જ નવ લખ્યું છે ને? અમે જાણુ મઈ સમગતા જ નહિ હોઈએ, કેમ?"

"અને મને પગલતાનો શોખ નથી, ધરેભૂતૂમ ના પેસા નવાની 'સિનેમા બેઉ છું' એ વાત પર તમે આમા વા-વા નગર નહિ રવા? એના એક મહેનપણી મળવા આ થા હતા તે બોલી જીડ્યા

'તમને એમ નાગે છે કે મે તમને પણ આમા આપ્યા છે?' મે હાઈ રિમપથી એમના તરફ બેઈ પૂછ્યું

“ મને શુ, કોઈને પણ લાગે માર્કિટ વાગ મળતમા ડઈ બોલીએ તે તમે તો ઝટ દઈને નખી મારો છો તમારા જેના આગળ તો ડઈ બોનવુ એમા પણ બેખમ ” એમણે જવાબ દીધો

“ એ તો દી- પણ તમે મને મે ન ડોલો દોસ્તદારો વચ્ચે ગમે તે બોનો તે ચાને પણ આ તો તમે જાહેરમા મારી મળ- ન્ના માડી ” મારા એ સ્થૂળમાન મિત્રે પોતાનો વાધો ગ્જૂ દ્યો

“ તમે પણ ફરિયાદીના વર્ગમા એ એમ ? બોનો તમારી રી ફરિયાદ છે ? ” મે પૂછ્યુ

“ કેમ જાણે નઈ જાણતા જ ન હોય । ”

“ ખરેખર નથી જાણતો તમારે મારે શુ લખ્યુ છે ? ”

‘ મારી પાસે જ પાછુ હેનડાનવુ છે ’ તો, - તમે નાનના મિત્રવુ વર્ણન કરતા નથી લખ્યુ, કે ‘ એ મોમા ચિટ્ટ બેગી ધુમાડા નાકતો ટ્રેન પન્ના લાફતો લાફતો દોડતો ત્યારે ગીમ રોન’નુ એન્જિન આ યુ સમજી રતે ચાનનારાઓ એના માર્ગમાથી ખરતી જતા ? હુ ચિટ્ટ પીઢ છુ, ને પગમા ર. હુ તેથી ટ્રેન પન્ના માટે મારે ઘણી નાગ દોડવ પડે છે એટલા ઉપરથી તમે આ નથી નખ્યુ એમ કહી ગકો છો ? ’ એમણે જવાબ દીધો

હવે આગળ વાચવુ સનામતીમયું નથી એમ લાગનાથી મે એટનેથી જ વાચનાતુ માડી નાખ્યુ અને નરન-થા નખીને લોપ્રિય થના પ્રતા ધરમા ને મિત્રોમા અપ્રિય થનાનો સ નર નધાગ દેખાનાથી નરન થા નખરાનો વિચાર મે માડી નાખ્યો

નાર્તીમા પાના તા આવે જ અને પાનો આવે એનત માર્કિને પણ નાગના રિતા ન ગહે કે ‘ આ મને નાચુ પડે છે , અને એમ લાગે એટને એની નાગણી દુખાના નગર ન ન્હે આમ પાનાનેજનનો પ્રશ્ન વળો ગૂચરપ બર્યો મની જવય કે

એ- અગ્રેજ લેખકે નખીનો કેવી રીતે પૈસા મેમા ને છે ત નનારવાના હેતુથી આર્ટિમસ જોન્સ નામના એ ન પનિ- નખીન રિતે નાર્તી નખી

લેખકના દુર્ભાગ્યે આર્ટિમસ ગ્રેન્સ નામનો કોઈ ખરેખરો વકીલ નીકળ્યા આવ્યો. એણે આખરની નુકસાનીની ફરિયાદ માંડી. લેખકે જવાબમાં જણાવ્યું, ‘ મને આવો કોઈ મનુષ્ય અસ્તિત્વમાં છે એની ખબર પણ નહોતી. મેં તો કાંઈપણ પાત્ર સરળું છે. જરાબર આવું જ નામ એક વકીલનું નીકળ્યા આવશે એમ હું જાણતો નહોતો. ’ પણ એનો આ જવાબ ચાંચો નહિ ને એને આર્ટિમસ ગ્રેન્સ નામે કાંઈપણ પાત્ર સરળું આર્ટિમસ ગ્રેન્સ નામની સાચી વ્યક્તિની આખરને નુકસાન પહોંચાડવા બદલ સગ્ન થઈ. નામ કે ધંધાનું આમ આકસ્મિક સામ્ય આવી જતાં પણ લેખકને નુકસાન વેડવું પડે છે.

પરંતુ વાત આટલેથી જ અટકતી નથી. આપણે ત્યાં તો ન્યાત, કોમ, ધર્મ, પંથ વગેરેના અસ્તિત્વને લીધે સાહિત્યની પાત્રસૃષ્ટિમાં પણ એ ભેદો આવવા માંડ્યા છે. અમુક જ્ઞાતિ કે કોમના પાત્રને ‘લલકુ’ ચીતપુ’ હોય તો વાર્તાકાર સામે આખી જ્ઞાતિ કે કોમનો પુણ્યપ્રકોપ પ્રગ્લબી જાય છે. દરેક કોમમાં સારા ને નરસા માણસો હોય છે. એટલું જ નહિ, એક જ મનુષ્ય એક વાર સારો તો અન્ય પ્રસંગે દુષ્ટ બની શકે છે. છતાં છતાં સૃષ્ટિમાંથી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરતાંવાર દરેક પાત્રે સદ્ગુણી ને આકર્ષક બની જવું, જેથી એની કોમને બહો ન લાગે એવો દૃઢ અભિપ્રાય દરેક કોમની વ્યક્તિનો હોય છે.

પાટણની પ્રભુતામાં શ્રી. મુનશીએ એક જૈન સાધુને બદપદિયો ચીતયો ને જૈન કોમમાં ખળખળાટ મૂચી ગયો. નર્મદ વિષે લખતાં શ્રી. વિશ્વનાથ બટે વૈષ્ણવ મદારાજ વિષે કંઈ લખ્યું ને વૈષ્ણવોની લાગણીને આપાત પહોંચ્યો. શ્રી. પન્નાલાલ પરેશે ‘ મજેલા કુવ ’ માં ગાંધગ્નની સ્ત્રીને નાવિકા તરીકે આણી છે તે સામે ગાંધગ્નની ન્યાતે મળીને રીનસર દ્વારા કર્યાના સમાચાર વર્તમાનપત્રમાં થોડા જ સમય પર પ્રસિદ્ધ થયા હતા. શ્રી રમણલાલ દેસાઈ આ બાબતમાં કંઈક નવીનદાર છે. પણ એમના વિષે પણ આવી કંઈક ફરિયાદ થયેલી વાંચી હતી. પોતાની જાતિના માણસને માટે આમ તો લોકોને કંઈ લાગતું નથી. માત્ર સાહિત્યમાં પોતાનો જાનિગળ

અમ તેખાય એ એમનાથી ખમાતુ નથી એ- રીને જોતા નાગ્નિદ્ અન ઉપર સાહિત્યનો એ નિજ્ય ગણી શકાય

આ ઉપરાંત જૂઓળના બેદો પણ છે મનુષ્યકૃત બેદો હોય તો શુ ઈશ્વરકૃત બેદોને ઉવેખી શકાય ? પ્રાતીય અગ્નિતા ને ગૌરવી ભાવના, જે દરે- હૈયામા સંદેહ લાલડ બગી રહેતી હોય છે, તેને, પોતાના પ્રાતની કાઈપણ વ્યક્તિ કાઈપણ અપનાધ્ય દાર્ વરતી અથવા એવુ દાર્ વગતી હોવાનો ભાસ પેદા ગતી સાહિત્યમા જણાવ, તો, જાડો ધા પહોચે છે ને આખા પ્રાનના મનુષ્યો પ્રાનાહન મચાવી મૂકે છે

આ નિરમમા આપણા પૂર્વજો વગતા આપણે બહુ આગળ ગયા ડીએ એ નિ સગર છે અસન પણ નાતજાત, ધર્મ, પથ વગેરેના બેદ હતા પણ અત્યારે વ્યક્તિ પોતાની ક્ષાંતિ, પોતાનો ધર્મ, પોતાની કેમ કે પોતાનુ શહેર જિવો કે પ્રાત માટે જે અભિમાન દર્શાવે છે તેનો પ્રાચીન ઘણમા બહુધા અભાવ હતો એમ લાગે છે કવેદામા ધરતી-પ થાય તેનો આચર્ય અહીના મનુષ્યોને-ખાસ કરીને તેમના ગજવાને-નાગે છે એ જ પ્રમાણે દરેક બાનનમા આપણે દેશની કે કેમની બીજી વ્યક્તિઓ સાથે ઐકયાનુભવ કરતા થઈ ગયા ડીએ

અમનના સાહિત્યકારો ને વાચકો બનેલી દષ્ટિ આ બાનનમા જગ જુદી હતી સાહિત્યના પાત્રો એ જનતા જાગતા મનુષ્યો હોવા જોઈએ એમ પૂર્વનાનના ધણા સાહિ રો માનતા નહિ ક્ષહાની મદિમા હરતીફરતી વ્યક્તિને કાઈ પાત્ર મટેલુ નથી સાહિત્યમૃષ્ટિમા મનુષ્યો પાત્રને નામે ઓળખાય છે, તેનુ મારણ એમની સમજણ મુજમ એટલુ જ હતુ કે એ સાહિત્યમૃષ્ટિના જીવો એ અતત જ જન ગુમગતા પ્રાણીઓ નથી, પણ પાત્રો છે-અર્થાત તેખ ના નિચારના નાહન મનના નિર્માયેના માત્ર પાત્ર છે એ વાસણમા તેખ પોતાના વિચાર દાનવે છે ને એમથી વાચક પોતાને જોઈતો ભાગ ઉપાડી ને જ પણ હવે તો વાનનના દાખન થયો છે એટલે સાહિત્યના પાત્રો ક્ષહાની મૃષ્ટિમા હોય એના જ હોવા જોઈએ એવો આગ્રહ ગણનામા આવે છે ‘પાત્રો સજીવ’ ગરતે જતા જાણે સામા મજે એના

છત્રત ચિત્રરાયા ઠ' એવો અભિપ્રાય મને તો ઢ્યાના પોતાને જૂતકૃત્ય થઈ ગયેનો માને છે

આમ જતા પ્રાચીન સાહિત્યકારોએ જાતિ ને ધર્મને એક ઢોળ્યા નથી પરંતુ તે નખતના વાયકની લાગણી આપણા જેટલી તીવ્ર નહોતી તેથી તેણે યી નિરોધ ન્યો નથી નરસિંહ મહેતાના આખ્યાનમા પ્રેમાનંદે નાગજાતિની મનાવટ નરી છે પણ તે સામે નાગજાતિએ મળાને વિરોધ ઉઠા થો હોય એવું જાણનામા નથી 'નળાખ્યાન'મા દમયંતીને વરના આવેના દેવાને એણે મૂર્ખ આતેખ્યા છે ને નળના પિતાને પોતાના પિતા તરીકે ગણાવના પણ એમને વર્ણુ યા છે દેવો માનુષી સુદરી જગા માગે એ વાત જ ધર્મનિરોધી છે પછી તે સુદરી પ્રેમાનંદની લાડકા નાયિકા હોય તાયે નુ ? અને દેવો વરના માગે છતા ન મગે એવી સુદરી હોય જ ઢ્યાથી ? એ તો શી, પણ દેવો જેના દેવો, માણુસ પણ જે કરતા શરમાય એવું નામ ને-ખીજાને જ પોતાનો પિતા બનાવી દે આમ છતા સનાતન ધર્મપ્રેમી સજ્જનોએ સભા બરી પ્રેમાનંદનો વિરોધ ન્યો હોય એવું નહિ પણ નખાણુ પ્રાચીન મથાદિમ્ના સતોષનકારને હજી સુધી જડીઆબુ નથી 'ચુર ખીધા મે જોડુગનાથ, ઘડા બગદને ધારી નાથ' તથા 'આભા જોટ અત્યજની જણી બ્રાહ્મણુ વૈષ્ણુન કીધા ધણી' એવું નખનાર આખાને શ્રી વિશ્વનાથ ભટ સામે પોકાર ઉઠાવનાર વૈષ્ણુવોના પૂર્વજોએ સાજનું મોનાવી મહાજન મદાર કાઢ્યો હોય એવો એ પણ ઉદ્દેખ મળેનો નથી

પરંતુ હવે વસ્તુચિત્તિ તદ્દન મજબૂત મઈ છે ન્યુ પાત્ર કેને મ્પી પ્રમને કે ઢ્યા પ્રાનને જોડું નગાડી મેસશે એ કોઈ મ્પી મકે એમ નથી પણ તો વાર્તા, નાટ્ય આદિ નખાય જ ની રીતે ? આનો કઈ ઉપાય ખરો ?

મને એ ઉપાય સૂચે કે માનવસૃષ્ટિના પાત્રો બઈએ, તો તે પછી ઐતિહાસિક કે પૌગણિક કે કેરળ નાત્પત્તિક પાત્રો હોય તોપણ, મોઈને દોઈ વ્યક્તિ, વગ કે દોમની ધાર્મિક, મર્ગીય, પ્રાતીક, સામ્પ્રતિક કે રાષ્ટ્રીય લાગણી દુનવસનો પ્રસંગ આન્યા વિના નહિ જ રહે એટલે માનવેતર મૃષ્ટિના પત્રાની ચોજના ની નિરાલ ચલાવળે એ મર્ગનામે સમુપને સ્વર્થ ત્વચ્છિતિ પશ્ચિત એ જાણીના સુત્ર પ્રમાણે પાત્રિયનું સ્વજાણુ સાહિત્યકારોમા ન

હોય તો ખીજા કોનામા હોઈ શકે? સિપની ન્યાઓ ન પચન ન તથા હિતોપદેશની ગાનાંઓમા પ્રાણીઓ આવે જ ક ને?

જનાનર ને માણસમા એનું મુ સામ્ય જ ક એ મે ન્યે બૂન થઈ જનાના દાખનાઓ પણ નોધાયા છે આપણે જનાનગમાથી જીનરી આ યા ગ્રીએ એ વાનમા તથ્યાગ હોય નહિ, પણ એ મીજની સગતિથી અથના મીજ ગઈ ગૂઢ કાગણસગ માણસ અને જનાન ન્યે ઘણા સમાન ગુણો રહેના છે એ નિર્વિનાદ છે નહિ તો ઘણા માણસ જનાન જેના ને ઘણા જનાનર માણસ જેના કાર્યો ને છે ને ની ગીતે સભવિત થાન ?

સજનાતમ સાહિત્યના મુખ્ય હિદેશ ગસનિ પત્તિનો હોન છ અને રસ નિષ્પત્તિ માટે આનસ્થ ગણેના ગ્યાની તેમજ સચારી ભાવો મનુષ્યોની પેઠે પ્રાણીઓમા પણ રહેના હોય છે માણસની પેરે પશુઓ પણ પ્રણય, ક્રોધ જુથુપ્સા નિવેદ મેદ, ગોન, વિધનના ના સથ્ય ભક્તિ, શાન્તિ આદિ ભાવો અનુભવી શકે ને તેને સમગ્ર ગીતે વ્યક્ત પણ નરી શક છે માનવજીવન પેઠે પશુજીવનમા પણ બે ગ્રેગ મળ મુખ્ય જ આત્મસંઘર્ષ ને ન શસ નર્ધન ને એથી પ્રેરાઈ બને ઘણાખગ ધાના સમાન ભાવે ને છે

શાસ્ત્રીય અથના લલિતેતર નાકમર માટ જે નિચારશક્તિ તથા નિર્ણયા તમક શુદ્ધિની જરૂર પડે છે તે જનાનરમા નથી એટલે શાસ્ત્રીય મ થોમા ભતે માનવપાત્રોનો ઉ નેખ થાન દાખના તરીકે અંગણિતમા એ- વેપારી ૧૨ આને શેરનાગી ચઢા સાથે ૨ પૈસાનો ચાગ શે- ચરો બેળાને એ રમણીય ૧ે ચ્વાહુ મિથ્રણ ૨૦ આને ગેગ નખે વેચે તો એને કને નરો થાય એવી મનવમના દાખના આવે છે તેો મદને એટ દૂતરો કે ગધેડો બાવી રીતે ચઢામા મિથ્રણ કરીને વેચે એમ મૂઝી શકાય નહિ નારણ કે મનુષ્ય સિનાયના પ્રાણીઓ વેપાર નથી કરતા એટલું જ નહિ, પણ આમ અપ્રામાણિતપણે પોકોની તદુરસ્તી મગાડે ને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ મુધારે એવી રીતે ચાગ માન બેગો નમગો માન બેગવી પણ દેતા નથી

પગતુ સાહિત્યસૃષ્ટિમા માનવેતર પ્રાણીને દાખન કરનામા મે મોગ મુસ્કેની છે એટલે તો મનુષ્યેતર પ્રાણીસૃષ્ટિમા આપણા 'સગગના પ્રશ્નો'

હજી સળગ્યા જ નથી, ફરી સળગશે એમ પણ લાગતું નથી. આપણી નવલ-કથા ને નાટકોના કેન્દ્રસ્થાને રહેશે સ્વઅભાવનાનો પ્રશ્ન એ સૃષ્ટિમાં છે જ નહિ. એ ઉપરાંત વિધવાવિવાહ, બાળકબચ્ચ, એક ઉપર બીજી કરવાની પ્રથા, પહેરામણી ને પાંકડો, સહશિશુ, ખાદ્યાખાદ્ય ને સ્પૃશ્યસ્પૃશ્ય, દેશભિમાન ને નીતિ, ધર્મ ને રાજકારણ આપું કશું એ સૃષ્ટિમાં છે જ નહિ. અને એની ચર્ચા ન આવે એવી વાર્તા, નવલકથા કે નાટક લખાય જ શી રીતે? બીજી મુશ્કેલી એ છે કે ધારો કે હું ગ્રાણીઓનાં જ પાત્રો લઈને નવલકથા કરું, પણ તેમાં યે કોઈ મનુષ્યને નહિ લાગે કે ‘આમાં મારી બનાવટ કરી છે’ તેની શી ખાતરી? આપણે જનાયર માટે લખીએ તો યે માણસને લાગી જાય કે આ મારે માટે લખ્યું છે તો શું કરવું? અને એમ થાય તો પાછી એની એ મુશ્કેલી ઊભી રહેવાની.

આ પાત્રાલેખનના પ્રશ્નનું ચોક્કસ નિગાહરણ ન થઈ શકે ત્યાં સુધી નવલ-કથા લખવી એ મારે માટે, વાચક માટે કે કોઈને માટે સસામતીબધુ નથી. અને તેથી જાહેર સસામતી ને ગાંતિને ઘોડો ન પહોંચાડવાના શુભ આશયથી હું નવલકથા નથી લખતો.

અક્ષતોલ્લાસ

[મન્ત્રુબાપિણી—અનુ કૃપ]

- ૧ મધુરેનન્વમ સમ મન્તુ શુભિતો,
ઉપહાર મૌગ્ય, અનુરાગના ન્મિતો.
મહયોગીઓની મુરમાડ વાગતા
-મૃતિમાથી જેહ -મરણો નહીં જતા
ખનીને વિભાજ ઉન્નો તહી વને,
દિન પે દિનો ચદપિ આપણા ખને !

લાગે ક્ષણાર્ધ ગા વર્ષો -હાવાનો અમખો પટે,
આવનારી જરા દેરો અતરે ભય આથડે

- ૨ અણજોયુ આન્ધ જન નામીન્ધા તણુ,
અણખીન્ધુ પુષ્પ અદકુ મુહામણુ
અણજનયુ વત્સ નિજ ગાયનુ નવી,
લલનાનુ હેત હજીયે નદોગવી,
ખરુ તે જ ચુખન ! મખે મનાયલુ
નથી જેહ ચુખન હજી અપાયલુ !

એક લાળી વેદનામા નેકટો ગહતો રહી
પિછાને ચુખને શુ તે જેણે એ બોગવી નહીં ?

૩   જ્યમ ઓળખાય ત- માત્ર પાદે,
 ટુભાભિધાન જ્યમ વામમા જડે,
 પગની પિછાન પગની મહીં વને
 ઉઠ જડ દર્દ ત્યમ આળમા સીમે
 બદલાતુ ત ન મજ્યુ જે ન્વલાવથી,
 નથી એહ ઔપધ, ઉપાય ચા નથી

ડેચામા વમવા માટે જેમના જન્મ મે ધર્યો,
 નહીં નામ તણો મારા ઉચ્ચાટે તેમણે કર્યો

૪   દ્રવતા પહાડ ઝરણા વડે મીઠા
 ફળતા સુવક્ષ વગડામહીં સીઠા,
 નજરે પડે ન નગરે ખરી કળા
 અનુસેવ્ય નિત્ય મનસાથ મોકળા
 ફરતો હુ ગોધ મહીં જેમની મદા
 મળતી નિશાની નહીં તેમની દદા !

આપવા વચનો મહેલા, પાળવા કપરા ધણા
 ગીત એવી પ્રીતની છે, કહે જન મુલક્ષણા

૫   બહુ પાકી ખૂમ પણ કે ન માલખે,
 જડતા ના મિત્ર, નહીં ત્રાહિતો મગે
 પગલી નવીન મુજ પાડતો જતો,
 નિજ માર્ગમા જ મુવણું વેરતો
 કહાં ખોલતો હુ, મુધ તેની ના રહી
 મુજ છેલી પાક પણ પામ છે નહીં !

વણુમગી, વિના માથી એકલો અથડાઉ છ
 જેમ જેમ વધુ આથે તેમ તેમ મુઝાઉ છ

૬   સુવતા નિવન મહ તીરથી બચો
 વળ તાણી જ્યા નહિત ઘન નીસર્યા

જન પેઠે વ્યાધ, ગરકાવ જેદમાં
 મુ ચ વેર મચ્છ ઉચાટ-છેદમાં
 ઉપડે ન ચર્ણ, નહિ, સૂઝતી દિશા:
 હતી માજ તેની થઈ મહેજમા નિશા.

ખાલી હાથે, ઉરે ભાગે મદિ નિજ ખોલતા
 કોણ જાણે કેટલા ચે હશે યુગ જતા ગદ્યા !

૭ પિયુના વિના પણ ન જોડની જતી
 નિજ હાથમા 'હૃદયનાથ' રાખતી
 ઘરમા 'શિરીષ' તણી જોડ મોહતી,
 પણ 'કોકિલા' ઉપર દષ્ટિ દોડતી
 મળી 'દિવ્યચક્ષુ' તણી ભેટ, ત્યાહરે
 દીડી 'પૂર્ણિમા' પ્રગટતી પટાન્તરે !

કોડથી 'કલ્યાણી'ના 'ભારેલા અગ્નિ'મા ભમ્યો,
 નાખતા 'ક્ષિતિજે' દષ્ટિ 'હગ'નો મધ માપજ્યો.

૮ ગુણના નિધાન, રસના રસોદધિ !
 ખૂળી જેથી ગદ્યતણી છે રહી વધી,
 છલકાય અતઃ અનન્ય નગથી,
 તમ મજ્જનોની નવિશેષ માગથી
 પણ એક પ્રશ્ન લઉં પૃષ્ઠી-જોઈએ,
 કવિતાની પીડ કદી જાણી કોઈએ ?

નહીં એને ખપે કાઈ નધી જે એહ કતવુ,
 પોષતા એકને તેઓ કંઈ પોષણ બેયનુ !

૬ અળગી શગાંકથી ન જેમ કૌમુદી
 નહીં જ્યોત દીપકની દીપથી જ્વલી;
 જળના તરંગ જળનું જ રૂપ છે,
 કવિવેણુ તેમ કવિતાસ્વરૂપ છે.
 પરિરંભતી મદ્યને મહાસ્રધા
 થયું શું તને, નયનકેરી ઓ ગુધા ?

મહીને ખોલનો મારો નમેરી દુનિયા તણે!
 ફાડી પ્રથમ પોતાને બનું પાટો પ્રિયા તણે!

૧૦ ઉરમાં ક્ષણે યદ્યપિ થેન ના મને,
 નિરખું જ્યહાંય નિરખું તહીં તને:
 જીવું ત્યાં મુખી હું તવ થેતમાં ધ્રુમું,
 પરલોકમાં ચ તુજ મંગમાં રમું
 મુજ ડોકમાં તું, તુજ ડોક આ ગણે,
 જ્યમ એક કાળ ખગલેકલી સુલે.

રાખી અક્ષત પોતાને હલારો હાનિઓ વિધે
 વમિયે મંતને માથે મુલગાવમરો મિથે.

શ્રી ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી

શાકુંતલના ત્રણ અનુવાદો

કોઈ પણ દેશની સંસ્કારિતાનું માપ તેની સાહિત્યસમૃદ્ધિ ઉપરથી નીકળે છે, કારણ તેમાં દેશનું જીવન પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય છે. ગમાયણ, મદાભારત કે ઇલિયડ જેવા અથો વાંચીને જ આપણને તેમાં વ્યક્ત થતા પાત્રસૃષ્ટિ દ્વારા તેની પાછળની ઈશિષ્ટ પરિસ્થિતિનો ખાત્ર આવે છે.

હિન્દના સંસ્કૃત સાહિત્યના કાળમાં કેટલાય કવિઓ થઈ ગયા અને પણ આપણે તેમનાં રચેલાં નાટકો, કાવ્યો અને અન્ય કૃતિઓ વાંચીએ છીએ અને તે કાળની સંસ્કારિતાનું માપ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એ જૂનકાળ બધ્ય હતો એમ આપણને પ્રતીતિ થાય છે.

કલાનો જન્મ માનવીના સંવેદનમાથી થાય છે. સંવેદન તો દરેક માણસને ઓળાવતા પ્રમાણમાં થાય છે પણ તેથી તે તેને કલાનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરે નથી, કાણ તેમ કરવા માટે તે પૂરનો અધિકારી નથી. તીવ્ર સંવેદન સાથે માનવીમા તેની ગુણોગ્ધ અભિવ્યક્તિ માટેની સમૃદ્ધ પ્રૌદ્ધિક સામગ્રી હોવી જોઈએ. શિશ્વી, ચિતારો, કવિ, વેપક, વગેરે સૌમાં જેટલા પ્રમાણમાં આ સામગ્રી વિપુલ તેટલા જ પ્રમાણમાં તેમની પ્રતિભાનું વ્યક્તીકરણ પણ ઉત્કૃષ્ટ. માટે જ કોઈ પણ દેશના જનસમુદાયમાં દેશના જીવનનો આત્મા રમ્મ કળાગ ઉત્કૃષ્ટ કલાકારોની સંખ્યાનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોય છે.

કાવિદાસનો યુગ એ સંસ્કૃત માહિત્યની ઉત્કૃષ્ટ અભિવૃદ્ધિનો યુગ હતો. ગમાયણ અને મદાભાગત જેવા ઇતિહાસ પુરાણોનો યુગ હતો. કાવિદાસની નાન્યપ્રતિભાના પોણા આ પુરાણોમાથી થયા હતા સમાજનિદાના બયને સ્ત્રીધે રાગઓ પણ દાદ વસ્તુને પણ તે તોડવિરુદ્ધ હોવાના કાગળે સ્ત્રીકાગતા અચરના આરા સમાજમા ગ્હીને તે સમાજનુ અને છતાં ય મર્દકાનને રપરાંતુ એનુ ઉત્કૃષ્ટ ચિત્ર ન્યનુ એ કાર્જ સામાન્ય વસ્તુ નથી. કાવિદાસની નવનવોન્મેષશાલિની પ્રતિભાએ જે નજી નાટકોની રચના કરી તેમાથી તેમની પરિપક્વ નાટ્યરચનાના પગિપાશરૂપે જગતને ગૃહજીવનના મહાગાન્ય જેવુ શાકુતન પ્રાપ્ત થયુ. એની મુનાસ આજે વગભગ એ હજાર વર્ષ પછી પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યજગતને આનંદ આપી રહી છે એનુ કાગળુ શુ ? રોક્ષમપિયરની કરુણાન્તિકાઓ (Tragedies) આજે વર્ષો પછી પણ આપણે ભાન અને ભાવનાના પ્રવાહમા ગજામૂડ રૂખીને વાચીએ છીએ તેનુ કાગળુ શુ ? માનવજીવનમાં વ્યક્તિના હૃદયના શાન્વત ગિર્મિસવેદનો કોઈ પણ પ્રગ્નમા સગ્ખી રીતે ધમકે છે ત્યાં ત્યાં માનની જીવન છે ત્યાં ત્યાં આ ગિર્મિસવેદનનો ધમકાર એક અથવા બીજા સ્વરૂપે કોય છે જ ત્યારે માનવહૃદયના ગામ્વત ઊર્મિધમગ જ આ કૃતિઓની શાન્વતતા માટે કાગળુભૂત ગણી શકાય સાચુ કવિહૃદય આ ધમકાર ક્રીતે છે અને તેના સવેદનશીન તારો તેની જ્ઞાનસામગ્રી પર એ ધમકાગના સરેરાગ પાડે છે અને એ ગસાયનિ-પ્રયોગ દવાના કોઈપણ સ્વરૂપમા પરિણામ પામે છે.

આમ કથાની કોઈપણ કૃતિની પરીક્ષા કરના માટે માનવહૃદય તેની સાચી કમોગી છે-માનવશુદ્ધિ નહિ કાગળુ માનવજીવનના મનમત સ્વભાવ તરવોમા તેનુ ધ્યાન હૃદય પછી આવે છે.

પણ માનની એ સામાજિક પ્રાણી છે સમાજમા પ્રવર્તમાન નીતિ નિયમોના નધનોથી તે પર નથી થર્જ શક્તે. તેની કૃતિઓ પણ તે સમાજ માટે જ ચોગ્નવલી હોય છે. આથી તેના હૃદયના સવેદનોને નાન્યરૂપ આપના પહેલા તે પ્રવચિત નીતિનિયમોનો સ્ત્રીકા દષ્ટિ સમક્ષ ગખીને તેમનુ સમક્ષ સ્વરૂપ એવા પ્રનારતુ રમે છે જેથી તે પ્રાકૃતિ આ નીતિનિયમોને વશરતી નહે છે અને છતાં ય માનવીને પોતાની આસપાસના

મર્ત્ય જગતથી પણ એના જીર્મિ અને કંપનાના પ્રદેશમા નહીં જાય છે જ્યાં તેના શુદ્ધિ અને હૃદય પોતાને ખૂબ ગમતા એ મહાસાગરમા ઊંડુ અવ-ગાહન નરી પશ્ચિમુદ્ધ જાને છે, અને આ વ્યવસ્થાજગતને સદૃશ ઢગી લેના જોડી નવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે નાના જોડેને અગે માનનીને પોતાની સસાગ્યાનામા ખૂબ ઉપયોગી એવું જીર્મિ અને ભાનનાનું પાથેય આપી શકે નેટનો તે ઉત્કૃષ્ટ ડનાગ્યામા એમ સ્વીનરીએ તો ખોટું નથી અને મન પ્રદેશનું આ અખૂટ પાથેય મેળવના માટે પથીએ તો ડનાગ્યા પામે જઈ કેવળ સહૃદયતાપૂર્વક એનું અહોનિગ ગૂજતું ભાનનાસર્ગીન સાબળી એને હૃદયમા ભરી ગાખનાતું હોય છે ઉપનારના પથી પામે ડનાગ્યા ગાય બદલાની અપેક્ષા રાખનો નથી-સિનાર કે તેની પોતાની માનવતાનો વિનાસ, તેના પોતાના હૃદયની નિશુદ્ધિ

આમ જગતના કાર્મિ પણ પ્રદેશમા પ્રમટેલી નાકૃતિ એ કેવળ તે પ્રદેશને માટે નથી પણ સમસ્ત માનવજગત માટે છે જેને જેને આપણે 'માનવી' એ શબ્દથી ઓળખી ગાતા હોઈએ તે સૌને માટે 'માનવી'એ એની એ કૃતિ પણ છે હોમને સમજનામા શિવના સેતાનને ઓળખ નામા, ગેના ફોરટને હૃદયમા ઉતારનામા નિકટ લુગોના ન મિત્રેગમ્લના જિન નાદિગ્ન પ્રત્યે માનની સહૃદયતા ગતાવનામા કે પ્રિયતમા ડમ્મેમોનાને મારી નાખનાર પશ્ચાત્તાપના પાન અગ્નિમા સગળી ગહેરા ઓથેતોના હૃદય વનોવી નાખતા 'Blow me about in winds' 'roast me in sulphur' ના ચિત્કારમા, કે પરિશ્રવ્ય શયનીયમય મે ના અજના પ્રિયારિનાપમા કે શકુન્તલાના વિરહની વેદનાથી સતપ્ત હૃદયની 'આશુ વડેતા થરા દેતા ના ચિત્રે પણ દલન ની આદમા આપણને જગતસાહિત્યમા ધ ના માનવહૃદયની પ્રતીતિ થાય છે

આમ હોઈને આપણી ચિત્તવૃત્તિ આવી મધુર માનવતા વ્યક્ત ગતી જગતની બધી જ ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓ તરફ સદૃશ આ રાંધ છે દેશ દેશના ઉત્તમ સાહિત્યારો પન્થાનાની એ કૃતિઓનો આસ્વાદ પોતાની બાનામા સૌ રસિકો નહીં શકે એ માટે મૂન કૃતિના આત્મામા પોતાના આત્માને એકમત્તપ ને છે અને એ ભાનનામગીતને મનારાક્ષમ

મનાવનાનો સહેલ્યતાપૂર્વકનો પ્રયત્ન ને છે જગતના હિંદુષ્ટ સાહિત્યસર્ગકો
અને તે સાહિત્યનો આત્માદેવના જુદા જુદા ગસિકો નહોતે તે એક શુભ
અનુસધાનનતુ જની એ છે એમા ન તેની નાની સિદ્ધિ ગહેની છે

આમ પગભારાને પોતાની ભાષામા ઉતારનો 'અનુવાદ' કેવળ 'અનુવાદ' જ કરનો અનુવાદ નથી તે રસવાદ છે મૂળના ગસનો જે મોગ વાહક ન થઈ શકે તે સાચા અર્થમા અનુવાદ નથી જ તે ફક્ત દુભારિયો છે હિન્દની જુદી જુદી ભાષાઓમા અને પશ્ચિમના જગતની કેટલીય ભાષાઓમા આપણા સરકૂત સાહિત્યના કેટલાય ગ્રંથો ભાષાઅનુવાદ પામ્યા છે પશ્ચિમની નાકૃતિઓને આપણ પણ આપણી ભાષાઓમા અનુવાદો છે હતા આખર મૂળ ત મૂળ અને અનુવાદ તે અનુવાદ જ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરના હતાય નાનતિની મૌનિક ભાષા રસન જે આત્માદેવ કરાવે તે આત્માદેવ અનુવાદ ન જ નરાની ગદ્ય સિદ્ધિના આગ્રહને સાચો વાદ મીન કરેના આમા ભગના મીના નદમથી ન જ આરી ગદ્ય હતાય સમસ્ત સાહિત્ય જગતના આત્મા સાથે એ તા સાધની હોય તો અનુવાદોની આનંદનતા આપણે ગ્રંથનાની જ લેઈશો

શાકુતનનો નસારના નાનના આપણે દના જ પામ્ય હ નિદાનોએ પ્રયત્નો કર્યો છે તેમાના નથુને જ અહી લક્ષમા રાખ્યા છે શ્રી ઝવેરીનાન હિ યાસિદ્ધ, મિ નાનાનાન અને પ્રા જગતરાય દાકાર આ નથુના અનુવાદો વિરો વિશ્વ વિમલમા મિતગતા પડેના દરે ની અનવાદવિરથ નર્મપદ્ધતિનો ખ્યાન હોવો આનંદન થશે

યુરોપમા ઇંગ્લિશ ફ્રેન્ચ, જર્મન ઇટાલિયન ડનિશ સ્વિડિશ વગેરે ભાષાઓમા શાકુતનનું ભાષાનર ન્યાગુ મ પ્રસિદ્ધ પામ્યુ હતુ એના નામમા આજથી લગભગ પોણામો નર્મ પગ શાકુતનનુ ગુજરાતી ભાષાતર અને તે પણુ શ્રી ઝવેરીના મહેના પ્રમાણે તા સરકૂત નામનુ નામનુ ગુજરાતી મધ્યે ભાષાતર નવામા આ પ્રથમ થા' હતો ગુજરાતી નામકસાહિત્ય તે સમયે વિમાસ તો નહોતુ પામ્યુ એવુ જ નહિ પણ ઈ સ ૧૮૫૧ મા પ્રસિદ્ધ થયેતુ વિ દનપતગમરચિત 'લક્ષ્મી નામ' તથા 'મિથ્યાભિમાન નામ', વિ નર્મદાગ ગચિત 'શ્રી ગમગતનમી દર્શન' '૧૫૧ દર્શન'

‘મારૂં નાકુતન’ અને ‘વાનપ્રસ્થ નિવૃત્ત’, જેના અમયદષ્ટિએ પ્રથમ આવતા નાટકો સિવાય ખુબ જગતગીતુ નાટક તો ‘નનિતા દુષ્કર્મ’ તુલ્યતા જ મળે પડય હતું

આમ શ્રી યાનિન્નો પ્રયત્ન નાકુતનની મૂળની મનાચાતુરી ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો તો જો જ, પણ તે માથે તેમને તે કાગનો મમાજ તેમનો અનુનાનાયે અને અપનાવે એવ સામાન્ય ઘોઘણ ગખરાનો દો જ એમ માનવું યોગ્ય થશે તેમની સન ૧૮૯૬ માં છપાવી મીઠા આકૃતિની પ્રતાપના જેના આ નાનને પુષ્ટિ મળે છે તમા તે જણાવે છે કે

‘ મુમારે નાસ નઈ ઉપર આ પુસ્ત-ની પહેલી આકૃતિ બપાઈ હતી ત નખતે એકે દુઝગ નમન ખારી પ્રસિદ્ધ જી હતી એ સમયે નાટક ભજવી મનાવનાની રીત ન હતી તથા નાટકના પુસ્તકે નાચનાની તોફામાં અભિરુચિ ન હતી પણ ધીમે ધીમે નાટકના તથા નાચનાનો અને નાટ- જેનાનો રોખ એટલો મધો રધી પચો છે આજકાલ ગુજરાતી, દાશિયાનાની અને પારસીઓની નાટ- મડગીઓ નાટકો ખરી બતાવે છે અને તે જેનાને દુઝરો તોફા સ્ત્રી અને પુરો જાય છે આવે સમયે આ શાકુતન નાટકના પુસ્ત-નો રધારે ખપ જગે એ આભારિ- છે

આ ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે નાકામાં નાટ- નાચનાના તથા જેનાનો રસ જગે એ હેતુ નક્કીમાં ગમીને એમણે શાકુતનનું આનું બાપાતર ન્યું છે એમાં યોગનામાં આવેના દોહના, ઉપજાતિ કે આખ્યાનકી વૃત્ત, કે જુજગપ્રવાન વૃત્ત મૂળના બારને યોગ્ય રીતે નક્કી કરનામાં ગમે તેટલા પ્રતિકૂળ દોર પડતું જનમમાજની નાટ પ્રત્યેની અભિરુચિ કેળવના પોરામાં મહાયમૂત ચઈ સમસ્ત અનુનાટ તોફાપ્રિય થઈ પડે એ પ્રનાગનો તેમનો હેતુ તો તેમાં સફળ થયો છે જ એમ આપણે આજે પણ મ્હી શકીએ તેમ છીએ, નરણ કે માનીના અત્યાર સુધીના અનુનાટોમાં આપણી સગળતા તો નથી જ નથી અને છતાંય એ અનુનાની ખૂમી એ છે કે સમ્મત ભારતી પ્રૌદિ એમણે ગુજરાતીમાં પણ જળવી રાખી છે મૂળના એક શ્લોકો ને

ઠેનાથે તેમથે મે કે નથુ મ્હોમ મૂઝી મ્હિલ્લેયનો બાન સરળ બાનામા રમ્મ
મરનાનો જે પ્રયત્ન ન્યોં છે ને સદોન કોના ધ્વતાય તેમનો હેતુ ધ્યાનમા રાખતા
માનાઈ જને છે આ નથેન બાનાતરેમા આ બાનાતરના કુનામ મ્હોકો તા
આજે પણ મૂળના બાવોને જે અજગ રીતે ચક્રા ને ૬ તે જોતા નજેમા
ઉત્તમ નામે તેવા છે

જે નાનાનાન મ્હિતુ બાનાતરમા તરીકેનુ દષ્ટિમિદુ અમ ના એ
તમના મ્હેના પ્રમાણે 'બાનાતર એટલે જ છળિ મૂળ નકી' 'આગીઅધૂરી
આ બાનાતરે છળિ જ છે' તે પોને જ મના ને છે કે 'પ્રોહા ગીરાંજીવુ
ગૌરન શુક્રમા ગુજરાતીમા મ્હતુમ ઉતરશે ?' પણ છતાય ધમાછપા
કાનિસમ્સમા દહ્મતા ખનિ અને ચગ તથા કાલિદાસની 'લાડકી
બોનીનો મજુન મરવ મ્હુન ગુજરાતીમા' ગ્રીનનાનો અને મ્હિતી વિનાસ
શૈની (કાલિદાસો વિલાસ) ને પણ ગુજરાતીમા લલિત લીનાથી સચગતી
રસિકાની જેમ આનેખનાનો પ્રયત્ન એ તેમનો સિદ્ધિહેતુ છે

પણ એમાય મ્હિને જોઈએ તેટલી સફળતા મળી હોય તમ લાગતુ
નથી એમની કૃતિઓની અપઘાગઘ શૈલી આ અનુનામમા પણ જોવા મળે
છે. એટલે જ્યાં કાલિદાસ જેનાએ પણ ગઘને અનુકૂળ વાચ્યવિન્યાસની
ચોજતા રાખી છે તેને પણ કવિએ તેના મૂળ બાન સાથે ૩/ ગુજરાતી ગઘ
રનરપે ન અવનારતા અપઘાગઘ અને તે ગઘની જાણીતી જિણુપોના ખૂરખા
ઓળાડ્યા છે આને 'કાનિસની લાડકી બોની'ના નામે પ્રચલિત રવી
એમા ચોખ્ખો ઔચિત્યભગ માનૂમ પડે છે એમ એ દાખનાથી આ વસ્તુ
સ્ફુટ થશે અને સમજશે કે આ શૈલી મૂળની બાનાશૈલીને ન નજગી મ્હેનાથી
કૃત્રિમ પણ જને છે

અ ૨, પા ૪૨

૨૧ — માધવ્ય પામો નથી તુ વોચનનું કળ મારજુ કે દષ્ટિમાપ્યા રુ
તે દીકું નથી.

વિ — ખરે ૧ આપ ૨ ત્રી આગળ જ હો ને ?

રા.—સૌ પોતાનાં ને જ સુંદર પેખે. હું તો ત્હને આશ્રમના બાગ્યમણિ-
૩૫ શકુંતલા વિષે કહું છું.

વિ.—(અવગત) બહુનાં એમને અવસર જ ન આપુ. (પ્રકાશ) અહો
મિત્ર ! આપ તો એ તાપસ્ય કન્યાના કોડીલા દીસો છો ને શું ?

રા.—સખે ! તન્યા ગી વસ્તુઓમાં પુત્રવંશીનાં મન નથી પ્રાવાતાં.

*

*

*

વિ.—(હાનિ) જેમ કેઈ ખગૂર પેડાઓથી મનગ્રહ્યો આમલીનો કોડીયો
થાય, એમ રમણીરત્નોના અભાવા થયે આપને પ્રગટવા આના કોડ.

અં. ૫, પા. ૮૭

રા.—(રોપથી) હે અનાર્થ ! પોતાના હૈયા પેડે પેખો છો સૌને. ખીજો કાણ
અત્હારે ધર્મનો અંચળો ઓઢેલો, તૃણછાયા કૂવા જેવો, આપ સમોવડ
શાધ્યો કહ્યાં સાંપડશે ?

રા.—(આત્મગત) મહારી છુદ્ધિમા મે સન્દેશ નાખતો, અણુઆડંબરી શો,
લાગે છે એનો કોપ.

હવે આ જ એ વિભાજેલું પ્રા. કોઢેરે કેવી રીતે બાપાંતર કહ્યું છે તે
જોઈએ.

અં. ૨, પૃ ૨૬

રા.—માધવ્ય ખરો નેત્રસ્થાવ ન લીધો જ નથી, કેમ જે એક દેખાવડું તો
તેં દીકું જ નથી.

વિ.—અરે મ્હારી આખ આગળ જ આપ છો ને ?

રા.—સૌ આત્મીયને સુંદર મણે જ. પણ હું તો આ આશ્રમની અનુપમ
શોખા શકુંતલા વિષે કહું છું.

વિ.—(અવગત) વાર, આને લગ જ નહીં દઉં. (એકોટથી), રે વયમ્ય, આપ
તો તાપસ્યકન્યા પર મોહી પડ્યા દીમો છો.

૨૧.—સમે, પોન્વોના દિતમા નિરિધ નામના ઝુર ન નરિ

+

*

*

વિ.—(હરિ પ ના) જન્મ મારી ખમ્બની પેશીઓનો અનાર થઈ આમવી
માટે દાદ મળે તેમ સ્ત્રીઓનો ઉરેખાને આપ આવી દુઃખા પ્રેરે છે

અ પ દ ૮૩

૨૧ — (ગુપ્તમાથા) અભય, ૧૧ ઉપચી ૮ મીંગને માપે છે । ધર્મનો
અચ્ચો ધર્મના-ધામથી ૬ થેન કુરા ॥ જેના-મારી માફ ને મીલુ
નાજ નર્તુ ૧૭૧

૨૧ — (૨૧ ૧૧) મને સમયમા નાખના બાનો કાપ કોણ નવજી અનરુપી
જેનો નાગી જાય ૭

૪ બાણના બધે નાહિ ન બાસત આપ્યુ નથી પરતુ ઉપરના બેને
અગ્રાવી નેનાથી મ્યામા મનિદાસની નારાનુ ગૌર યોગ્ય રીતે વ્યક્ત
થયુ છે તે સ જ સમજશે અવમત મવિના 'ગુ', 'પેખે', 'મોનાતા
' સમોન જેના મન્દો બારાને નાદ ની આડબરી ગાવાી દે છે તેમ
પ્રા હોકારના 'શ્રેષ્ઠ સાથે જ આરના દેખાનકુ સમ્બો ઉપયોગ મ્યુકુ
નાગે છે જ એનો પલુ આપણે ખ્યાન રાખીશુ પરતુ એકદરે જોતા મોગને
૧૬ અનુના મગને અનુનથીને ૪૪ શિષ્ટ લો છે એમા મગ નથી

આ રીત જોતા નિદાસના મનિદાસની મનિની પન્ખ ઘણી સાચી
કોના જાણ નમના પ્રેના સવા મા તેમની મરીમત વિનક્ષણતાઓથી
આપણે એ અમર્થ વિનો વાગ્મે ખીજ સમર્થ નિ દાગ મળતો
અમ્કી ગયો ૮

નાકુતનમા રહેના મવિનો અક્ષમા જે જે મનાકા ૦ વાક્યો દ્વારા પક્ત
થયેતા છે તેને આ નજી બાસતરકારો કેમ્પેની સફળતાપૂર્વક અનતારી શક્યા
છે એનો ક્યાસ તા આપણે હેરટે નરનાનો જ છે એમને લખાણ ન પ્રતા
હવે રીંગ અનુનાદ ના બ ૫ ૧૩૦૭ તમ નળીએ નિદાસના પ્રસાદ

રામદાર્યશુદ્ધિ અને મગ્નતાની ત્રિવિધ સિદ્ધિઓને ભાગનગ્નમાં એકી સાથે મેળવવી એ કેટલો દુષ્કર પ્રયોગ છે એનું જ્ઞાન પ્રા મોકોગને આગથી છતીશ વર્ષ પહેલાં જ્યારે તેમણે શાકુન્તલા બાપાતરની પ્રથમાવૃત્તિ જાગ પાડી ત્યારથી હતું ‘મગ્નતનું’ મનોહરનું અંરકૃતમા જ છે જનિતાના દેહ અને આત્મા એટલા મધા સવગ્ન હોય છે કે તેને એકમાથી બીજી બાપામાં ઉતારનાનું કામ દુષ્કર છે, અને કાલિદાસ તો કાલિદાસ જ છે ’ x x x ‘ મહાગી ભાવના મૂળના જે જે પાઠ સ્વીકાર્ય હશે તેનો અતિનિન્દ પ્રતિગિનરૂપ નરજીમો જ જગ્નની અને સમ્પૂર્ણ પડિતો તેમ મૂળના પગિચીઓ અને અભ્યાસીઓ સામાન્ય તરજીમા સગ્નના, સચી, પ્રસાદ કે એના કોઈ બીજા ગુણો માટે જીવે, ત્યારે આ નરજીમાને મુખ્યત્વે શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ અને શાસ્ત્રીય ધોરણે તપાસે,—એ તો આ આદસ માગીજ રે હ ’

આટનાથી પ્રા મોકોગનું શાકુન્તલા ભાગનગ્ન નિરોધુ દૃષ્ટિગિદુ મુદ્દ થયે આ દૃષ્ટિએ એમનો ઢરેયો અનુવાદ એમની શુદ્ધિને, શિષ્ટતાને અને નિહતાતે જોય આપે તેવો થયો છે અને જેઓ કેવળ પાડિત્યના ચરમાથી જ જોનાનો પ્રયત્ન ઢરશે તેમને તો તે ઉત્કૃષ્ટ જ લાગશે એમાં શંકા નથી પરંતુ મઘ્ય રસાત્મક વાક્યમ્ ન્યાયે આપણે જોવાનો પ્રયત્ન ઢરીશું તોય સફળતા નહિ મળે એમ તો છ- નહિ પણ પ્રમાણમાં કાર્ષ્ણ્ય ઓગી મળશે એ બાપાતરમાં મક્ષિપ્તતા, અર્થધનન, વ્યજના અને મળના નાતાનગ્નને ગ્નુ ઢરનાની ધગગના ગુણો આપણને જરૂર માન્ય પડે છે એક નથી માન્ય પડતું તે શાકુન્તલનું સમગ્ન અખડ રસનરૂપ જે કાલિદાસના આત્માના શાન્તમધુર મગ્નની મનોહારિતા દ્વાગ આખા નાટકને ભરી દે છે અને તનું નગ્ન તેમણે જણાવ્યું છે તેમ મળના દેહ અને આત્માને સાથે ગમ્પના ગતા અનુભવાની જિનતા એમણે ભાગનગ્નમાં મળના જ વૃત્તો ધૃત્યાદિ નાખ્યા હ મનણા જેના છદનો ઉપયોગ કેવળ અપનાદરૂપે જ મ્યો છે

હવે આપણે ત્રણ અનુવાદોના સ્તામ દૃત્યાદિમાં રહેલી રસદૃષ્ટિ વિરે વિચાર ઢરીશું એવા અમ્ના મોક અતુષ્ટયને તો કમશ લઈશું જ પરંતુ તે પૂર્વે જનિના મૂળના હૃદયત ભાવોને વ્યન્ન ન્તી સામગ્રી ભાગનગ્નમાં કેરા મરૂપે ગ્નુ અર્થ છે તે પણ નોંધશ

પ્રથમ અંકમાં મકુન્તલાનું સૌંદર્ય જોઈ મુગ્ધ બનેલા રાગ કહે છે,

स्मिन् हि मधुगणा मग्ने नवनीताम्

બાલાંનર — યાસિક મધુર શિક્ષા જેવી શું ન શોભે થ નેનં.

„ — નાનાપાપ શું થ નવ રાખુઆરે માપુરી ખર્તિઓને.

„ — હાકોર મધુર વધુતણી થં થં વધારે ન શોભા !

બીજા અંકમાં રાગ વિદૂષકને પોતાનો સકુન્તલા સાથેનો પ્રસંગ વર્ણવે છે તેમા એક મધુર ચિત્ર દોરે છે.

विनयवर्गितहारितमया

न विवृतो मदनो न च सहज ॥

યાસિક — વિનયથી બનતો અટકો, અરે !
મુગ્ધ અને અટકો જ રજો ખરે
મદન લાગત ના પ્રમદી રાકી
ત્યમ ન મુગ્ધ રહો પણ એ થઈ.

નાનાલાલ — વિનયવાળી રતિ ત્યમ લેતી તે,
ન મદને છતી કીધી ન છારી.

હાકોર — વિનયને પડે વસતી રતિ
નહિ અદસ્ય રહી, ન થઈ છતી.

યાસિકના બાલાંનરમા હાંધેકે શ્રૂપ થતી લાગે છે.

સકુન્તલાના મર્મગ્નનોથી બેઝાયેલા રાગ ત્રીજા અંકમાં પોતાના મનની પ્રશા વ્યક્ત કરે છે.

इदमनन्यपरावणमन्यथा

हृदयमनिहिते हृदय मम ।

यदि समर्थयर्म मादिरेक्षणे

मदनबाणहतोऽस्मि हत पुन ॥

યાજ્ઞિક—

અનંતે તમા મન નાનજી
નશિત મન થા નશિત દગ્ધ,
૧૬૧ તાસ જ્યો મ ન સદા
મન તિ ન ધરીન મના જા
તમ તા મામા મદિરમણી
તદિ વિના પૂરે ઉત્તમ મણે
મદન તામયમી મન દનો
મુન મૃત્યુ થન મન તમ તો

નાનાસાથ—

મમ અનન્ય પગરાજ નંદ્યા આ
નદિ ધારી નહે તુજ અનન્યા
હૃદયસાશિનિ' દે મદિરમણી તા
મદન તામ દા તા ૪ દગ્ધ ધરી

હોકાર—

અયિ, તન જ મમર્ષિત ગરન
ઉં મર્દી નસનીય નિશ્ચિની
—અનંતે તો - થ મદિરેશણ
પગ દગ્ધ મદા નશિત તણ'

ઉપગતા નણે ઉદાહરણોમા આપણે જાણુ કે યાજ્ઞિક નુ આશાનું પ્રગ
તિનના પ્રનારનું છ નિ અન હામના આશાનગેમા પણ પ્રા માગનું
ના નનાદિષ્ટિએ કાર્ત રીત ગતરેતુ ન હોના છતાં ય દમાપના જે દોરો
નિમા અપદ કે તે અકા નથી અને છતાં ય ન પ્રાદિતા સાચી ગ થા કે

દવે આપણે ચોથા અમ્ના આપણે જાણના આશાનરો ને શિ

ચાસ્યયથ શકુન્તલાત હૃદય સસ્પૃશ્મુન્વષ્ટયા
કણ્ઠ સ્તમ્ભિતવાપ્પગતિકલુષાશ્વન્તાનઢ દગ્ધનમ્ ।
વજ્રવ્ય મમ તાવગદશમહા સ્નહાદરણૈરસ
પીન્નત શુષ્ઠિ કમ તુ તનયાવખ્યદુ મૈર્ગવ ॥

યાજ્ઞિક— જનમે આગ નકુતના ધન્યકી એના નિચાર કરી
ગિનામા મગ નાગકુ વિગદથી કાગડી જાયે કરી
બેઠો ઠ મુગ કેડ ગદગદિન છે અશુભનાયે કરી
ગિનાથી નમળી પડી નયન આ રેખે ન નાક વર્ગી
એવો શોષ અગ્નિનાગી અમને થાયે ખરા એવથી
તો ની રાન કંડ મુદ્ધય જનની અસાર કરી જુદી
માયા ને મમતા થકી હૃદયમા કન્યા નતે સાસરે
પીડાય અતિ માન એ નવીન આ પુત્રી રિયોગે ખર

નાનાસાલ— આગે જનન શકુતના' નદી જ એ હૈયુ હિનોગ ચક્રુ,
ઉડતા અશુ જ - થળી કધના, નેત્રો ચ ગિનાજન
નાસ'ને વનનાગી રિજ્જા દ યે કુ આમ ને આગે
તો સસારી-ય-ને ગ થ નવ ખીડે પુત્રી રિજ્જની પી ।

કાકો— આગે જનન શકુતના પતિશુદ્ધે મેચેન હૈયુ ને
રાકયા આમુયિ કેદ ગદગદ અને, ગાખી અને આખડી
નાસ'યે થતુ આમ ત્યાગિ મુજને, તો શા ચિરાતા રજ
ન્યાને જ્ઞતા નદાય હૃદયો સસાગિ મા તાપના ?

૨

શુભ્રૂપસ્ય ગુરુર્ ગુરુ પ્રિયમલાશ્રિત સપત્નીજન
મર્તુવિપ્રકૃસાપિ રોયણતયા મા સ્મ પ્રતીપ ગમ ।
મૂયિષ્ઠ મવ દક્ષિણા પરિજને મામ્યેષ્વતુલ્લેકિની
યાન્ત્યવ શુદ્ધિણાવદ યુવતયો વામા કુલ્લસ્યાપય ॥

યાજ્ઞિક— સેના તુ કુજને સદા મન થકી તાગ નડીતો તાલી
સારે રોડ સખી સમાન ધગ્ને તારી સખતી બણી
ભર્તા રોડ કરી વહે ધ્વી તને સામે ન તો યે થતી
તારે સેનક સાથ રોજ વદતા દાક્ષિણ્ય દેખાનુ
ને વેળા તુજ બાખ્યના હૃદયથી થાયે બડે જનન તુ
તે વેળા મનમા દુનાઈ ન જતી કે માન્ય ગણી છુ ।

વર્તે જે અખગાજનો ઉપરની રીને બધાં તે ધરે
સન્નારી અધિકારને, અવરતો જોળે કુળોને ખરે.

નાનાલાલ— મેવા કરી વડીલોની તું પ્રિય મખી યાજે સપલીની સૌ,
આગીના તરછોડવે ય નવ તુ રોળે વિરહે જતી:
નોકરને અતિ દાખજે મુજનના, ફૂલતી મુખાગ્યે ન તું:
એ વિધ વે ગદિગીનું પદ યુવનિઓ, છે ગાપ ફૂલનો ખીટ.

હાકોર— મેવે સૌ મુરને, અને પ્રિય સખી સર્વે સપલી તણી,
ન્યછારે પતિ તોય રોય વરા થૈ સાગી ન યાજે હદા;
દાક્ષિણ્યે સહિ દાસદાગી રિઝવે સદ્ભાગ્યથી ના હરે,
આ રીતે શ્રદ્ધાથી વદ આનિ મરે. આર્થિ જ ખીટ ફૂલે

૨

અભિજનવતો મર્તુ જાગ્યે સ્થિતા શુદ્ધિગીષ્ઠે
વિભવગુરમિ દુર્લભસ્તસ્ય પ્રતિક્ષણમારુલા ।
ગનયમચિરાત પ્રાચીવાર્ક પ્રસૂય ચ પાપનં
મમ વિરહજા ન ત્વ વસ્તે શુભં ગણયિષ્યસિ ॥

(દોહરો)

પાંક્તિક— ઉચ વર્ણુ બર્તોગની ધણીઆણીતુ ન્યાન
મગમે માનીતું તને જાણે મતુમુગ્ધન
નાજનણા વૈભવ થઈ કાજ ધણેગ લોય
નામનું મન તે વિશે લાગેયુ ખૂબ જોય
થાગે ખરે જ ન થઈ વ્યગ્ર નિગત ગિત
એના દુ ખે દુ ખ છે મુખથી મુખ એ રીત
પડી પ્રસવમે એક મુત પવિત્ર ઉડો સર્થ
પ્રકટ કરે છે રોજને રોજ દિશા જયમ પૂર્વ
તે વેળા સંસારના ખટલામાદ પડીજ
મુજ વિશેગની મોગના એટા, તું વિસજીશ.

નાનાલાલ— બર્થો ધરના પતિના ઉત્કૃષ્ટ સ્ત્રી મૃદિણીપદે,
નિપુનવિભવી લેના મર્થે પ્રતિપક્ષ ગૂચર્જને,
પ્રમતી, ગિરિ ગો પ્રાચીમોગે, સપૂત ન પાનન,
મુજ નિગદને નરમે જે તેને ન ગો નડીન તુ

પૃથ્વી

હાકો— કુનીન પતિની બની મૃદિણી માનવન્તી, નહી
અને ગુરુ મર્થમા પનપને પગેરાયલી,
નગી પ્રમતિ મુર્થ ગો નનય જેમ પૂર્વા દિશા
મુગા, મુજ વિયોગગો મદલે લગે તાદગે

૪

અર્થો ૧૦ કન્યા પરકાય લય
તામય મપ્રેવ્ય પરિપ્રતીતુ ।
જાતા મમાય વિશ્વ પ્રકામ
પ્રત્યર્પિતન્યાય કવાન્નરામા ॥

૨૬૫૭૧

યાશિક— આ ૧૦ કન્યા ધા પાનદે ૮,
તેને વગારી ધમ્મિ ૧૦ આગે
આત્મા થયો આ મુજ મપ્રે લગી
માતીને ચાપકુ જેમ ગોપી

નાનાલાલ— કન્યા ખર ૧, ૨, ૫૧ પાનદે
એને વગારી પતિ થે આગે,
પ્રસન્ન આગે મુજ અન્નરાત્મા
થયો ૧૫૧ ચાપન પાડે જેમ

હાકો— કન્યા અગેખાન મતા પનાર્,
પ્રોચારિ ન આગે ખા ૫ ૧૧
નામેને ક્યાન ન માપિ કના
નુગેથે થાના ના અન્નરાત્મા

દેવે આપણે આ મોઠે ચતુર્થ ઉપનયનની શાંકુલની ગેળ સસમામત્રીના નિતારૂપ એ કે ત્રણ મોઠે મર્જ્યા સસમીક્ષાપર્વની પૃથ્વાંતિ ડરીશું

પાશમાં અંકની ગરબાનમાં અંગીનગાળામાંથી આરતા ગાનમાં પૂર્વથી ગાનના હૃદયમાં જે અન્યકત વેદના થાય છે તેના પગિલાએ બાવર્ણન સાથે જે અન્યત્ર વ્યક્ત થાય છે તે લોધીએ.

રમ્યાણિ વીશ્ય મધુરાથ નિશમ્ય ઘન્ત્વન
પર્યંતુકીભવતિ યા મુગિતોડપિ જન્તુ ।
નચેતમા સ્મરતિ નૂનમથોષપૂર્ણ
ભાષસ્ત્રિગણિ જનાન્તરર્માહવાનિ ॥

વસન્તતિલકા વૃત્ત

યાજ્ઞિક—

દેખી પદાર્થ ગમળીય તથા મધુરી
વાણી મુણી મદગ દર્શિત થાય દૈયુ
તેવુ છતાં પુરૂષ ન્યાડન ચિત્ત થાયે
ત્યાગે ખરે છઠ્ઠકડી મન માખ પૂરે
જે નાન એક મમમે ગર્હ વિસ્મૃતીમાં
તનુ કરે મમગણ ચિત્ત અજાણમાં એ
આમાન્યત અવગ જન્મ વિશે થયેને
જે બાન ત હૃદયમાં રિશ થૈ રહે છ.

નાનાલાલ—

ગમે નિહાળી, મધુન મુણી કાર્ધ ગમ્મે,
આતુર થાય જગના મુખિયા ય પ્રાણી
માએ પછી મન મરે છ અજાણના એ,
દૈયે જડેવ જનમાનગના ય નદાના

પૃથ્વી

હાકોર—

મનોહર નીલાણિ મૂર મધુગ તથા સાબળા
મુખી છત્ર અને તથાપિ કર્ક કિડ ને રત્ને અજા,
તદા હિ મડી અજાણપણમાં ય પ્રીતિ ખરે
રડી અમર બીજા કાર્ધ બન આગનાની મુરે

છટ્ટા અ-મા શકુતનાના અભિજ્ઞાન પટ્ટી ગમ્મતી પશ્ચાત્તાપ અ
નિહથી યાકુત ચિત્તદશાની અતિ કોમળ અને હૃ-યુગ્મપર્યાં અભિન્યનિ
આપજે નીચેના નોખા નોઈ ગમીએ જીએ

પ્રવાગરાન્ સ્તિભ્રતસ્તસ્યા સ્વપ્ન સમાગમ ।
ચાપ્સતુ ન ન્દાત્યેના દ્રષ્ટુ ચિત્રગતામપિ ॥

યાજ્ઞી— જાગી જતા પડયો મધ એનો અપ્ને નમાગમ
અશ્રુ જેના નગી ના દે ચિત્રમા પશુ ન્દાનાંને

નાનાલાલ— ઉજાગરે નિરોધે છે ત્હેનો અપ્ને સમાગમ
આમુડા પેખના ના દે એને ચિત્રે ય ચીતરી

હાકોર— ઉજાગરે નહીં એનો પામુ અપ્ને સમાગમ
આસુ બેઠેના થના દેતા ના ચિત્રે પણ દર્શન

અને ત્વે પનો ક્રેચ વિદ્વાન નેહી જેના પર શી । થઈ ગયો હતા એ
ગતના સર્વ માનાપિનાના હૃદયોને અપર્યાં જતા અને કે નાપ ગર્ભિસ વેદનો
જગા તા દુકુલ બાવનાના પ્રતીન્સમા શ્લોખને નોઈએ

આલક્યદન્તામુવુલ્લાનાનમિત્તહાસં
રઘ્યસ્તર્વર્ણરમણાયવચ પ્રહતીન્ ।
અઙ્ગાશ્રયપ્રણયિનસ્તનયાન્ વહતો
ધવાસ્તદક્તરવસા મઠિનામવન્તિ ॥

યાજ્ઞી — દેખાન હતા અજિરો અનિમિત્ત ભામે
ને નાન માનુ મુદુ અમુક વેણ હોમ
ભામે મિત્રાચગ્યખી જ્યમ ન્દાન આપે
હીના પ્રે અનુપ માગ્ય આમ મહેજે
માતા અને પિત ના ઉત્તમ અપર
મેલી જતા કેન પ્રે નગી તેય સપર
મેસાજતા મયિન વત્ત થયા હ જોને
છ ધન્ય ન જનમ્ને જનની જનોને

છટ્ટા અંકમાં શકુંતલાના અભિજ્ઞાન પછી રાજાની પત્નિઆપ અને વિરહથી વ્યાકુલ ચિત્તદશાથી અતિ કોમળ અને હૃદયગર્ષણી અભિવ્યક્તિ આપણે નીચેના શ્લોકમાં જોઈ શકીએ છીએ.

પ્રજાગરાત્ સિલીભૃતસ્તસ્યા સ્વપ્ને સમાગમ ।

યાપ્નસ્તુ ન દદાત્યેના દ્રષ્ટું વિવ્રગતામપિ ॥

યાજ્ઞિક— જાગી જતાં પડયો અંધ એનો સ્વપ્ને સમાગમ
અશ્રુ જોવા વળી ના દે ચિત્રમાં પણ બદાલોને

નાનાલાલ— ઉજાગરે નિરોધે છે તહેનો સ્વપ્ને સમાગમ;
આંખડાં પેખવા ના દે એને ચિત્રે થ ચીતરી.

કાકોર— ઉજાગરે નહીં એનો પાપું સ્વપ્ને સમાગમ,
આંસુ બોતાં થવા દેનાં ના ચિત્રે પણ દર્શન.

અને હવે પેથો ક્રેચ વિદ્વાન ચેત્રી જેના પર શીઘ્ર યઈ ગયો હતો એ જગતનાં સર્વ માતાપિતાનાં હૃદયોને સ્પર્શી જતા અને કેટલાંય ગર્ભિસ'વેદનો જગાડતા કટુ'ળ ભાવનાના પ્રતીકસમા શ્લોકને જોઈએ.

આલ્લસ્યદન્તમુકુલાનનિમિત્તદાર્શ-

રવ્યસ્ત્વર્ણરમણીયવચ પ્રગ્ભીન્ ।

અહ્વાધ્યપ્રણયિનસ્તનચાન્ વહન્તો

મધ્વાસ્તદત્તરજસા મલિનીભવન્તિ ॥

યાજ્ઞિક— દેખાય ફંત કળિયો અનિમિત્ત લાગે:
ને કાશુ કાપુ મૃદુ અમ્કુદ વેણુ હોસે
બાળે ચિકા સ્વરચદ્રી; જ્યમ બદાવ આવે
કીડા કરે અનુપં બાળક આમ ગહેજે.
માના અને પિતરના ઉછરે'ગ મધ્યે
ખેડી જવા રૂન કરે વળી તેય સધ્ય
ખેસાડતાં મલિન વસ્ત્ર થયાં છ જોને.
છે ધન્ય ને જાનકને જાનની જાનોને

નાનાવાસ— જખાય તન્તગીઓ અમથા જ ૧૨
 ન બોનડે અધુરું ગમળીર મોની
 માગે નહડયાનુ ગતા પૂત તેતા કા
 દા' થાન ધન્ય જા અગરને ગતગા

કોકોર— ૧૧ હમે ધનન તન્ત ગી દિપાલી
 નાન ને મધુર અમર ગોડીને
 મોગો મુ' મદમ ગમ, મુન એતનાના
 મેતેબને મનિન ધ ય જ તે પિતાઓ'

અર્પો આપણ એકદરે ફસ સામાન્ય ગીત ઉત્તમ ગતગાતા ત ગોના
 રીધા રવે ત નેકુ ગળાઈગન ગીએ

સૌથી પડના દ ગતમા રાજિખતા રાકન ના સુરચિહુષ્ટ નાગ
 જ નાનાનાન અને કોકોરના બાસતગેની નર્ણગ્ય ૥ કેવળ સુમેળ ૭ પણ
 આપણને એ રીંગીના આગબનુ નાનાનાનુ ચ જેટલ ખડક ૭ તેદધુ
 જ કોકોર ૭ રચ્ય આનતુ સ શ ૧ ૧૫૬ ૭ સાધી ૧૭ે બાસતગ
 મગના બાનો મુદર રીત રકત ધર ૭

સંગ દ દાનમા રાનિક સળ્ળતા ખાતર મગની મે રીંગીન ચાન
 નાની છે અને જાય બાસતગની રાગ ગુદ્ધિ જળની રા ૧૧ નથી
 વિનયથી મનનો ચડકા, અર' મુકર મને અમડી જ રલ્યો ખર' અ ૧
 મગમા નથી તે પણ ન્યક્ત નરનાના પ્રયત્ન થો છે નળી લાગર જેવો
 ન પ્રતિકૂળ શબ્દ મૂ ના છતાં ત વારા વિદ્યત નો અથ સમગતો
 નથી મરણ અહીં તો પ્રેમમાનનાના સપણ પ્રાપ્ત્યનો કે અર્ણુ ના દ્યનો
 પ્રશ્ન છે

નાનાનાનમા વિનયનારી રતિ જેવી શ્રુતિમધુરતા પડી ત્યમ
 ત્વેની તે' જેવી વણુદ્કોરતા અનુભવાન ધ બી— લીંગીમા પણ શર્યાતનો
 એન્તો પડેનો ન 'મદને સાથે જોઈએ તવો સુમેળ સાધતો નથી
 'ત્તી પ્રાધી ન જાવરી મા જમાની શ્રુતિ મેવડાઈને વધુ પ્રેર અને ૭

ઉપરના બેને મનાવેલે 'ગોકારના' 'વિનયને પડે' વસતી ગતિ'નું ના' સૌન્દર્ય અને સ્વયંચોજનાથી સધાતું અર્થાન્વયનોદય અરૂપ આદર્શક જની મ્હે છે, અને તેના નસમા 'ગતિ' સાથે પ્રાપ્ત ગેગરતો 'જી' આપણને જગ્યા સા'ના વિના આ'યો ગય છે

હવે ત્રીજી ઉદાહરણ નર્મએ આર્દ્ય કવિહૃદયનો બાન મુદ્ર કરના માટે યામિની મુગની આગળ મદતે આ. લીંગીઓ તો તેમના ઉદેશને જોના દ્વાર્ય પ્રમ્ય મર્મીએ પગતુ સંબોધનાનો જે બાન હૃદયસનિહિતેના બાન તરમા આવ્યો જોઈએ તે ન આવતા રાગની વિષદશાનું રણ નિરૂપણ માન કરીને બાપાતરકાં અટકી ગયા છે રાગી અથ્વા સમર્થવસ નું બાનાતન 'હૃદિ વિચાર ધર ઉત્તરે દાણે' કરાથી 'પણે' જેનું બાનાતન છે અથવા તો તેની આવસ્યકતા ની છે તે સમ તતુ નથી

નાનાનાન મળતું નસસૌન્દર્ય પ્રથમની તણ લીંગીમા મુદ્દ રીતે જગની શક્યા છે પણ જનીમા તેમણે લીધેની રૂદની છૂટને લીધે તેમજ 'હણ્યો, હણુઉ' ના 'હ'નાના ત્રતિકુલના પરિણામે એ પ્રોખ્ના સર્ણ સૌન્દર્યથી આપણે વચિત ન્હી જઈએ જીએ વળી 'હૃદયસનિહિત' તથા 'મદિરેશન'ના સંબોધનો એમણે એક જ નીંગીમા વીધા છે તે મળને અનુરૂપ નથી કાણુ એ અને સંબોધન ગર્ભિના કેમજ રધના જતા વેગના અધકનીકરણો છે

ગોકારે 'અધિ' રાગથી વાયના ચિત્તમા જે નસતુ કેમજ બાવોની નયજના ઉત્પત્તિ થી છે તેનું આ-ર્ણુ હૃદયસનિહિતેના સંબોધનનું એક રાગ દ્વારા બાનાતન ન થવાથી ટળી રહેતું નથી અને કવિએ જે બાન મળમા પ્રથમની લીંગીમા જે સંબોધનદ્વારા નયકત થયું છે તેથી વધાર પ્રમાણમા બાપાતરમા થાય છે 'તહને જ સમર્પિત જીને ઉગ મહી વસતી ય નિરાખી અધિ' એ નાકચમા 'હૃદયનાસિની' મમ અનન્યપરાયણ આ હૈયુ કદિ તુ અન્યથા જ ધારી લે' ના ન્તા નામ્નિ જુદો જ અર્થ સમગ્રાય છે કવિ તો મ્હે છે 'કદાચ તુ ધારી લે તો' બ્યારે હોકો તો 'જીને ઉગ મહી વસતી ય નિરાકની અધિ' ન્હી શકુ તનાને એના સદેખનાગી માની વર્ણિ જ સંબોધ

તે ત મોગ નથી નથી 'અન નો નુ થ' એ મેનુ ભાતન ૬૧ મૂળમાં મેન અમૂન નથી નથી છે ની નીગીમા મન્નવાળનોમ્મિ અર્થાત્ 'મન્ન તાગૃથી નણાયતો મેવો નુ એ અથ રમ નામા ને ગસિન્ અસદાપના મૂળમાં 'અન થાન ૬ ત 'પગ નો મ ને' મા નથી થતી ત જ પ્રમાણે 'દળદિ કરી થી ને ભાર પક્ત થાય / તે 'નગી ત નો' થી નથી જ થતો ના । તમ નાથી નાળે શકુતલાને ના અગળે ના પ્રયાગમાં મળી નાપાત રાગી દેવાન બાન થાન છ

'તામ નવુદયના પ્રથમનુ યાનિ ન ભાતન આદુ, મન્ન અને અથ તથા ભારમમ શ્લોક ૧૫

'હ્ય સ્વપ્નમુષ્ણ્યા નો ભાર નાનાનાના હંયુ દિતોગે ચદ્યુ 'થી અપ દ થતો નથી દિતોગો એટલ નગમ રૈયુ દિતોગે ચદ્યુ એને કે નિયાગન'ગે ચદ્યુ એથી નધારે શુ જ નહિ આમ અહીં મૂનના ભારની નના અન નાય છે મી નીગીમા અક્ષરમેળની બૂન હોના ઉપગત ઉતા અથુ જ ન થવી રધતા મા રધતા મેને? તની અપજના થતી નથી વગી વૈષ્ણવ મમ તાવશદ્દશમુ નો અથ રિ હગ ય હુ આમ ને આનડો'વી નેટન થાન તેના ગતા મને અનપનાગીને નો આવુ દુ ખ થાય' એના અર્થનાળુ નામ્ય મોમકુન અસામ મિથિતિનુ વધારે સારુ ચિત્ર ગૂઢરી ગકે છ ના ચગણમાં નરિન પુત્રીનિયાગ નુ સચન પણ અહીં દેખાતુ નથી

ઉપર ભારમગની જ ચારુતાની કીનતા નાનાનાના ભાપાતમમાં આપણને સારી તનાથી સ્વભાવ્ય દાકોરનુ ભાતન મુક્ત છે આખાય નતા ની મનોત્તર સગતા અને હૃદયગમ્તવ અને ત પ્રસગનુ હૃદયમાં કીસ્તુ આમેહ ૧ ચિત્ર ગૂઢરના આ નામ અગમ્ય ગસદષ્ટિએ ઉત્તમ છે

નવુદયના બીજા નામમાં યાનિક મળતા ના ને બે નિભાગમાં જુદો પાગી રે- મે ચળ માટે અનુના ના ચાગ ચણ એ યોજના નગરી રગાના પગિપામે મળતી પ્રથમની બે પક્તિઓ માટે શુ નાતી નણ જ પક્તિઓમાં પના યુ છે, નધારે માળની ને માટે પાય નીગીનો ઉપયોગ થયો છે આથી નોથી પક્તિમાં ન્યા આપણે એ નિયાગ પૂરો થવાની અપેક્ષા રાખીએ

ત્રીએ ત્યાં નવો નિવાન આપણા આગળ ધનમાં આવે છે તે કિસ્મતી ઉત્પન્ન કરે છે. વળી 'ને વેળા મનમાં કુચાર ન જતી કે માન્ય ગામી છે' નેરી અનામયકે પકિતઓ પણ યોગ્ય પ્રયત્ને દુઃ કરી મનમાં દોષ નો મૂળ નેનીચિયક પ્રીતપણુ દેખમાન નદિ.

નાનાનાના બંદિતિય-છટનો એટલો અતિરેક છે કે નથી અર્ધી મૂળ પ્રનારીપણ કે નથી નેમની પોનાની વાક્ષણિક મગના ને બીજા કેટલાં મોકોમાં નેના મગે છે.

કોમોનુ ભાષાતર મૂળનો બાર ચોગ્ય ગીત છદને અનુદય નહી રમ્મ કરી મગે છે, પણ મગમાં ને આજાર્ય પ્રયોગો (લુધૂમ્ન ગુરુ ગુરુ પ્રિયમર્તાઈ) છે તે ભાષાતરના 'મેવે સૌ ગુરુને, અને પ્રિય સખી સર્વે સપત્ની તપ્તી' મા નેના મળતા નથી. છેવટની પકિતનો 'બની મગે' પ્રયોગ જેવું સૂચન કરે છે તે મૂળ 'ચાન્તેય'માં જણાતો નથી. એટલું જાણ કરતાં મોકોમાં માહુર્કે ઉદયરપની બની રહે છે.

મોકો અનુદયના પ્રોજ મોકોને યાસિકે દોહરા દ્વારા વ્યક્ત કરનાનો ને પ્રપત્ત ર્યો છે તેની અયોગ્યતા વિશે આપણે મીન જ સેરી નાનાનાનું ભાષાતર જોઈએ. અર્ધી પણ તેમની છદને અગેતી છટો મૂળના ભાવોને વ્યક્ત કરનામાં કોઈ ગીતે ઉપયોગી થઈ પડી નથી 'અભિજનવંતો' કે ભાષાતર 'ભર્યા ધરના'થી થયું છે તે અગ્રામાવિક લાગે છે 'ઉચ્ચ કુના' એ ભાષાતર જ ના પ્રમગને અગે વધુ ઉચિત લાગે છે.

કોમોના ભાષાતરમાં મનની જનાના બધા જ લક્ષણો અનુસાદક્ષમ બન્યા છે એ તે ભાષાતર જોતા સર્વ સમગ્ય એવું છે.

અનુદયના છેદના મોકો-નુ યાસિકે ભાષાતર મૂળના ભાવોને સરળ રીતે રમ્મ કરી મગ્યુ છે કોકોરનુ નર્ષિ આડમરી બની મગ્યુ છે, પણ નાનાનાનું મુદ્દ, સળ અને મનોહારી મની મૂળના શાન્ત મસને વાક્ષણિક રીતે રમ્મ કરી મગ્યુ છે તે રીતે જોતા તે ઉચમ નાગે છે.

આમ આપણે જોયું કે જાનિદાસની બ્રિમિનુ સવેદન જેટલું કોકોરના અનુસાદની શિષ્ટતા આવેતી સરવ પ્રસાદિતામાં થાય છે તેટલું નાનાનાના તેમજે નીધની બંદિતિય-છટો પડી પણ નર્ષિ જોડા પ્રમાણમાં જોના મગે

છે. શાસિદાસના રસની અભિવ્યક્તિ બવશૂનિની જેમ 'વાચ્ય' નથી પણ વ્યંગ્ય છે અને તે આપણને હાકોરની શાકુંતલની સુધારેલી વ્યવસ્થામાં રથજે રથજે લેવા મળે છે.

અતિ સંગ્રાણ ન કરતાં દરે આપણે બાકીનાં ત્રણ ઉદાહરણોની રસદષ્ટિ-વિવિધ અર્થોને ઉનાવળે સમેટી લઈશું. 'રમ્યાગિ વીર્ય'નું આધુર્ય નાનાસાસના બાપાંતરમાં છે તેટલું ખીજા બેમાં નથી. યાજ્ઞિકમાં સંગ્રાણ થવાથી શ્લોક-સમરનની સંઘર્ષ કલ્પનાનું પોત શીઘ્ર બની જાય છે ત્યારે હાકોરે છંદનું સ્વરૂપ બદલ્યું છે જેથી મૂલની કલ્પ પરની અસર વસંતલિલકાની દોષ વાચકનું ચિત્ત અને ત્યાં સુધી ખીજે કોઈ છંદ સ્વીકારવા એકદમ તૈયારી બતાવતું નથી.

પ્રજાગરાન્ ત્વિલીભૂત... ની દર્શનમય રિથલિનું બાપાંતર ત્રણેયનું મુંદર છે પરંતુ યાજ્ઞિકે પ્રજાગરાત્નો અર્થ 'બગી જતાં' કયો છે તે કાંઈક પ્રતિકૂળ જણાય છે. 'વદાક્ષીને' શબ્દદ્વારા મૂલના બાવને વધુ સ્ફુટ કરવાના લોભમાં તેમણે એ પંક્તિને કાંઈક સામાન્ય કોટિની બનાવી દીધી છે.

"આલક્ષ્ય દન્ત..."ની યાજ્ઞિકની બાપા મૂલના બાવને સરક્ષતાપૂર્વક શ્લોકભોગ્ય રીતે રમૂ કરવામાં સફળતા પામી છે. હાકોરનામાં અદ્વાધ્યય પ્રણયિન-સ્તનયન્ વહ્નોનું બાપાંતર 'બોલો ખુદે મ્હસ રસે, સુત એલવાના' કરેલું છે તે મૂલના બાવને વ્યક્ત કરવામાં કાંઈકે જિનતાવાળું લાગે છે. એના કરતાં નાનાસાસનું 'બોલો ચ્હુલ્યાનું' કરતા પૂન તેડતા કો' વધુ યોગ્ય અને મૂલના બાવને સમ્યક્ રીતે વ્યક્ત કરે છે. વળી હાકોરનું 'ધવલ દન્તલક્ષી દિપાવી'માં 'આલક્ષ્ય' (આછા દેખાતા)નો બાવ વ્યક્ત થતો નથી. આ શ્લોકનું નાનાસાસનું બાપાંતર રસદષ્ટિએ ઉત્તમ લાગે છે.

આમ આપણે આ નાટકના દસ ઉત્તમ શ્લોકોની રસદષ્ટિએ અને બીજી રીતે તુલના કરી. એ જાનેમાં યાજ્ઞિકના સાદા સરળ અને કાંઈકે વધારે પડતા free મુક્ત બાપાંતરને બાજુએ મૂકીએ તો હાકોર અને નાનાસાસનાં બાપાંતરો રસદષ્ટિએ લગભગ સમાનરૂપ રહે છે; પરંતુ નાનાસાસે શાસિદાસના રસાત્મા સાથે એકાત્મભાવ સાધવા છતાંય છંદવિવિધ જે

કીએ ત્યાં નવો રિવાજ આપણા આગળ રજામાં આવે છે જે કિશોર
ઉત્પન્ન રે છે નથી 'ન રેગા મનમાં કુનાર્જિન જાતી કે માન્ય નામીકું હ
તેની અનામય- પશ્ચિમો પગ થોડા પ્રયત્ને ફરે ની મનાઈ હોત તો મળે
નૈનીરિસન પ્રૌઢપણ જોષમાન ના

નાનાનામાં જરિસન- હટનો એવો અતિરે- છે કે નથી અર્ધો મળતું
પ્રવાસીપદ નવી તેમની પોતાની રાષ્ટ્રશિ- સન્નતા જે બીજા પ્રકાર
સ્ત્રોતમાં જોવા મળે છે

હોમનુ બાલાનગ મળનો બાન ચાખી ગીત અને અનુદાન રહી રમૂં ફરી
જોકે છે પણ મગમાં જે આજ્ઞાય પ્રયોગો (કુશૂલસ્વ ગુસ્તુ કુર નિવસના) જે
છે તે બાલાનગના મને જોડે જુને બને પ્રિય સખી સર્વે સખીની તારી
મા જોવા મળતા નથી જેમની પકિતનો 'મની શક' પ્રયોગ જેનું મૂલ્ય
નરે છે તે મૂળ 'ચાલકવ મા' જણાતા નથી એટલું ગાદ રના નોનું મહિર્
હોનમ્પની મની ગે છે

નોન- અવુષ્ટના રોગ સ્ત્રો ને યામિક દોષના દ્વારા વ્યક્ત નરવાનો જે
પ્રયત્ન હોય છે તની અયોગતા વિષે આપણુ મીતજ સેવી નાનાનાનુ
બાલાનગ જોડે અર્ધો પથ તેમની છદ્મે અગેની ફૂગે મૂળના બાવોને
નક્ત નરમાં આ રીત ઉપયોગી થઈ પડી નથી 'અભિનવતા' જે
બાલાનગ 'બધા ધનના ની થયુ છે તે અન્નાભાનિ રામે છે 'ઉચ્ચ કુળના
એ બાલાનગ જ ના પ્રમગને અગે નયુ હિચિત વાગે છે

હોમના નાનાતરમાં મૂળની નાના બધા જ રાષ્ટ્રો અનુદાન કામ
જના છે એ તા બાલાનગ જોવા સન્ન સમ નયુ એવું છે

અનુદાનના હના નોનુ યાજ્ઞિનુ બાલાનગ મગમાં બાવોને સન્ન
ગિને રમૂં ની નયુ છે હોમનુ મર્મિ આગમી જની મયુ છે પણ
નાનાનાનકુ સુલ મ મનો બનોદારી મની મૂળના સાન્ન રસને સામણિ
ગિને રમૂં ટકી રા પુ છે તનીને જોવા તે ઉપ્રમ નામે છે

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અભિનંદન જેવું હોમના
અનુદાનની શિષ્ટતા નાથેલી નરન પ્રચાનિતામાં આ છે નરના નાનાના છે
તમને સીધની દરિયા ફૂગે પડી પગ મ' આજ પ્રમાણમાં જોવા મળે

શ્રી ૦ન્દુલાલ ગાધી

વીરશ્રીની કલ્પના

મેફાન આખુ મુડદે ભર્યું હતું
ખાખોશિયે ગોણિતના પડીને, ગીધો અને ખાજન નાનુ ટોળું,
ખસેડીને એડ ખીજની ગયા દેાતુ હતું પાળ જે ભગેલી
એકાન્તની નિર્જીવ,—મૂઠ શાંતિ, ંગી હતી ત્યા જ્યમ તીન ચિત્તે
ગગા પરે ડર્વત હોય ચાલતી
જ્વાનિભગી નિર્જનતા પડી હતી

મુડદાની વચ્ચે થઈ નીકળી એ, માથે ડવિ દિગ્મૂઢ ચાલતો'તો,
તરની ટોચે રહ્યું પાન ધ્રુજે, અગાગમા એમ ધ્રુજ રહ્યો'તો
હૈયે ન'તો ડપ, અજ પ સૌથ'ની
ગૂથી રહ્યા તો ન્વરગાં છાની

‘મેનાપતિનો અહીં પુનજે પડ્યો, ડહો જતી'તી યુવતી કવિને,
‘ખાધેલ હાથે હજી લઅચિત્ત ડયાં વિના ડે અરચિ ખતાવ્યા
વિના લીધો છેદિત હાથ હાથમા
પાછો હક્યો ંહેજ, ડવિ દબાવી
બે હાથને એકખીજની નીચે !

‘ મને મળી'તી ગર્જ કાલ મદિરે, આ મૃત સૈનિકની ઉરશોભના '
બોલી ંહી'તી યુવતી મલાનમા

શ્રી હંદુલાલ ગાંધી

વીરશ્રીની કલ્પના

મેઘાન આખું મુડદે ભર્યું હતું,
ખાળોચિયે શોભિતના પડીને, ગીધો અને બાજુ નાનું ટોળું;
ખસેડીને એક બીજાની કાયા ઘોતુ હતુ પાળ ગળે ભરેલી.
એકાન્તની નિર્જીવ,—મૂક શાંતિ, હરી હતી ત્યા, ન્યમ તીવ્ર ચિત્તે
ગળા પરે કર્વત હોય આલતી
ગ્લાનિભરી નિર્જનતા પડી હતી

મુડદાની વચ્ચે થઈ નીકળી એ, માથે કવિ દિગ્મૂઢ આલતો'તો,
તરુની ટોચે રહ્યું પાન ધૂળે, અગાગમા એમ ધૂણ રહ્યો'તો.
હૈયે ન'તો કપ, અજ પ શૌર્યની
મૃથી રહ્યો તો સ્વરગાંઠ છાની.

‘મેનાપતિનો અહીં પુત્રજે પડ્યો,’ કહ્યો જતી'તી યુવતી કવિને,
‘બાધેલ હાથે હજી લભચિદ્ર’ ડર્યા વિના કે અરુચિ ગતાબ્યા
વિના લીધો છેદિત હાથ હાથમા
પાછો હલ્યો રહેજ, કવિ દણાવી
બે હાથને એકબીજાની નીચે ।

‘મને મળી'તી ગઈ કાલ મદિરે, આ મૃત સેનિકની ઉરશોભના’
બોલી ગઈ'તી યુવતી મલાનમા :

છટો લીની છે તે વક્ષસ્થ છે એવું જ નહિ પણ ધણીનાર સ્વજનનાં
 દારણશ્રૂત મની રહે છે તેમજ ગણ પણ ઘણે બાજે અપદ્યાગણ
 મેઈ મનના સાતાનગણુન પેઠા નાદ- નથી મની સન્નુ એવું જ
 નહિ પણ દુઃખ અને આ- મરી નાગે છે હાકાનુ ગણ આ અસાધ્ય
 નાઓથી પણ છે એવું જ નહિ પણ મળના નાનાગણુને ઉત્તમ રીતે મ્
 કરી રાખ્યું છે જેમ નાનાનાની નાશણિતા ' જેએ', ' પ્રાના',
 ' સમિપ- ' ' સભામ્ ' ' અતિથિ ઉવેષણહાગિણી ' ' હયા પરદેશિની',
 ' અનુપાગા ' ' હાના જેના પ્રયોગોથી મુક્ત નથી તેમ હાકાની શૈલી
 પણ ' તેલના', ' નાખી', ' ત નીક', ' એગ', ' મેરી', ' નુલગિરીન',
 ' દિન' જેના મળના નાનાગણુને પ્રતિદુષ એવા મળેલા આવી ગયા છે તે
 આપ વ્યથ અને બાવમા મનની ડમી પાડના મળે મળે પોનાની ખીણ
 આદિતિમા જે જમ લીધા, તેમા તેઓ ઘણે વસ્ત્રે સજ્જ થયા છે મળી
 માનવન' ની બમાની, મદમી અને અન વાચનાઓનો સુનાતમક અને
 નનપર્ણી વ્યથાસ ની નાનિદાસના મમ પાડેલા તેમણે જે ઔચિત્યથી
 નિષ્ક્રિય માન્યા છે તે ખરેખર માનાર્દ છે અને એ દ્રષ્ટિએ આપણને બાહ
 તર ૧૦ તરીની જે વિશિષ્ટતાના દર્શન ત્રા મારમા થાર છે તે મીત્ર
 ન્યાય થતા નથી એ નિર્નિવાહ છે નાનાનાન અને હાકારના શૈલીગત મત
 બોમા જ દેરકાઠ હોઈ આથી વધારે સુનાને અવનાશ જ ગહેતો નથી
 મનએ પોનાપેક્ષાની રીતે નાનિદાસના સ્વાત્માની ગુણરાતને પરખ કરાવી
 છે તે રીતે એ પગખના સજ્જો જુગ હોવા છતાં મહાશ્વીય હોઈ
 સુગતની સાલિતસમૃદ્ધિમા તેમનો શાગો મળે રીતે નાનોથતો નથી

જિંએ જતી ધૂમરીએ દિશાની નવો ભર્યો'તો ફફડાટ પાંખમાં:
કરી રહી સર્જન કંઈક રાખમાં.

ખેંદિક ને અંચલ નેન વચ્ચે, આંસુ ન'તાં; ખંજરની ખુમાંરી
કરી ગુલાબી ચખના ખૂણાને કોઈ નવું શોધિત શોધતી'તી.
કવિ હર્યો; મુંઢરતા ગુમાનની, ખેચેન આંખો રહી માખી જે ઘડી;
દિશાનું ભેદી ઉર, મેઘઝાટકો ધૂમી રહ્યો વીજળી સંગમમાં લઈ.
શમાવતો તીક્ષ્ણ કટારી બ્યોમની
હેયા વિશે-

ગૂંજી રહ્યો મંગલવાણી ભોમની.
વીરશ્રી ઢાળી નયનો ઊભી રહી, જે શોધતી તે જ ગયું અહીં મળી.

‘શુભાળનુ મિત મળ્યુ’તુ ગાલને, હોઠે હતી લાલી અમોલ દિલની,
 ને આખના વિદ્યુત્ક્રિયાતિથકે ભોડી પડી’તી ત્રિતિ ચાદનીની
 સ્ત્રીએ જરા હીલ ડરી જવામા,
 આખો જરા ચીર થઈ હવામા

‘ચાલો, હવે’ અગ્નિર શબ્દ હોઠે લાવી, કવિ જૂળ થયો ઉતાવળો
 ‘ચાલો’ કહી ચ ચલ મિત વેગતી થે યુવતી આગળ, એ જ વારે
 ‘જરાઈ થાલો, અહીં, હું ચ આને’—ખતાવીને સૈનિક એક બીજે
 આશ્ચર્ય પામ્યા વિષુ બોલી યુવતી ‘પરણી જવાની હતી કાલ સાજે
 મૃત્યુતણી વજ્રેર પાખપે ચડી, પ્રમત્તગિત્તે મરણુ’તુ એને
 પ્રગલ્ભ-પૌરુષવતી મુમૂર્ષા નિહાળીને મોહી પડ્યુ’તુ હેમુ
 પલ્લામહી ચિતનતાજૂબીના ભિયુનીયુ ઉર થતુ કવિનુ
 અપગ ને દુર્બલ અગ એનુ, ચોટી ગયુ પથ્થર માથ નાવે!
 એવી મુમૂર્ષા કવિ કેમ માણે?

ચાલ્યા છતા શાત રહે જ શી રીતે? વાણી વીરશ્રીતણી તીન-મીઠી
 ‘જહેલા મળ્યા કયા? હા થાદ આબુ—
 મળ્યા અને એ ઘડીએ જ લ નળી, નખી ડરેલી હતી વાત એણે
 હું તો હમી વર્ચસવત નેવું’

ફરી હસી એ જયમ લોહકાષ્ઠુ, ઘસાય એનુ જડ-ગર્મિહીન
 કોઈ અનામી હુ ખ બધ ઉરની ધીમે ધીમે ફેરવતુ’તુ ચાવી

બને વટાવી મુઠહાની ભૂમિ, આ યા મુગધી જરપૂર ખાગમા,
 વસત નાણે ધરી વેશ જ્ઞનો, નાચી રટી’તી ધરતીની આગમા
 ‘આવા વિચારે મહોંથી તમારે લેવુ ઘટે જીવનને જાગ્યાવી’
 બોલ્યુ બની નમ્ર ઠવિત્વ નાણે અતમ્થવ ભિષતુ’તુ ફૂલનુ
 ‘હરે છ એ માનવતાની મૂડી સૌન્દર્યદષ્ટિ પામુ ખેરવે ડે’
 આ વેણુ તો નતનને ટુકાળે વીંટાઈને જીજ થયા જગકમા

ને, નવશાસ્ત્રનાં જ્ઞાનાનંતરીએ ઓળખે છે અને ત્યાં પડી ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને ઉર્જા વિશેષ પ્રશ્ન કરે છે મધ્ય ઈન્દ્રિયા ગજદસ, પ્રિયાસદાય ચક્રાનં, સ્વનાધ્યાત્મી મનુષ્ય ગિણીસદાન નાગગજ ગુણિન્દ્ર પરત, ની અને મગીસદાય સાગર—આ ગદ્યા પદાર્થોને પુરુષસ દેવથી પ્રાપ્તના કરે છે અને ઉર્જાનો જ્ઞાન આપે આ ઉંમાદ અનન્વા પણ એ જ્ઞાનની નવપ્રકાર હોય તે પ્રમાણ એ તે રાગને ચગમનીર મહિની અન્નમાન પ્રાપ્તિ થાય છે અને ન્ના પ્રમાણથી ન્ના ઉર્જાએ પ્રાપ્ત થાય છે

નાનિદાસના આ નાનમા નારના નાનિદાસી વિગેગ થાય છે ઓ ન વિગેગનું નરણુ ઉર્જાની આપનામા આરેના શાપ ન નાગરન પુનાણના દશમર ન્ધના નીમમા (શ્રીનં નનાચારના અભિપ્રાય સત્તાવીસમા) અધનામા આના પ્રનાગી ઉંમા અનન્વા ચગમનામા આની છે પણ નમા બે એટલે છે નાચિનાઓનો નારથી વિગેગ થાય છે ન્ણ નાન , એ દષ્ટિએ ગોપિજનો નાચિન્નો નામા છે ન્થી વિગેગ થાય છે એટલે અહીં ઉંમાદને સાગે અનન્વા મગે

ગોપીઓના અભિમાનની ભગવાન નિરોધિત થઈ જાય ન ગોપીઓના ભગવાનની ચાએના નિરોધે લીધે ઘણા તાપ થાય છે ગોપીઓ ભગવાનની માનસિ, રાચિ અને નચિ ચગમોની ના થઈ મગેલી છે અને ઉંમત મનુષ્યની માન ભગવાનની ગોધ નાન માગે નમા પગ્નિમણુ ને છે ઉંમાદને લીધે ગોપીઓની નિવે છુદ્ધિ ની રહે છે અને ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને ભગવાન વિર અતિ નિતાથી પ્રશ્ન કરે છે ગોપીઓની ઉંમા અનન્વા એટલી મરી નીત છે તેઓ મામાનન્દીત અચેતન પદાર્થોને જ પ્રાર્થના કરે છે અધ્યત્મ, પન્થ ન્ચોધ મમ અગેમ નાગ પુનાગ અધ્ય નુન્થી માનની મનિન ધર્મિમ, ચૂત પ્રિયાન પન્થ માગન ગવિદાર જાણુ મિ ન, મકુન, આત્ર ન્દમ નીપ અને અન્ય પદાર્થ ની દૃષ્ટોને પ્રથમ પ્રાર્થના નામા આવે છે આટલેથી જ ગોપીઓ એટલે નથી પન્થ દૃષ્ટીને પણ પ્રાર્થના રે છે ન્થારે આ ન્થાવર પદાર્થો તરફથી પાતા પ્રશ્નો મગિણુ પ્રાપ્તો ઉત્તર મગેનો નથી ત્યારે ગોપીઓ નગિણીને પ્રાપ્ત ને છે પન્થ તા પણ ઉત્તર

પ્રા. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટ

ઉન્માદ

સંયોગઃ વિપ્રયોગાન્તાઃ, સંયોગનો અન્ત છે વિપ્રયોગે, આ રસશાસ્ત્રના નિયમનો અનુભવ જગતમાં ઘણાખરાને થાય છે. ઇષ્ટ જનથી થતા વિયોગને લીધે મનુષ્યની જે સ્થિતિ—શારીરિક અને માનસિક—થાય છે તેનો ઉપયોગ કવિઓ પોતાનાં કાવ્યોમાં શોકોત્તર પ્રકારે કરે છે, અને કરણપ્રધાન વૃત્તાન્તો પણ વાચકને અનિર્વચનીય આનન્દ આપે છે. ઇષ્ટ જનથી થતો વિયોગ કાવ્યશાસ્ત્રમાં ઉન્માદને નામે ઓળખાય છે, અને સાહિત્યમાં ઉન્માદનાં વર્ણનો અવિરલ છે. કાવ્યસાહિત્ય અને પુરાણસાહિત્યમાં ઉન્માદનાં જે વર્ણનો છે તેમાં કેટલું સામ્ય રહેલું છે તે જાણવાને માટે અહીં કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીયમાંથી અને ભાગવતપુરાણમાંથી વસ્તુ સેવામાં આવી છે.

વિક્રમોર્વશીયના ચતુર્થ અંકમાં ઉન્માદનું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ઉર્વશીનું હૃદય યુરના શાપથી સંમત થઈ ગએલું છે અને તેથી સ્ત્રીઓને માટે નિવિદ્ધ કુમારવનમાં તે પ્રવેગ કરે છે, અને તે જ ક્ષણે લનાભાવે પરિભ્રામ પામે છે. પુરુરવસ્ તે જ વનમાં પ્રિયતમાને મોઢતો કરે છે અને તેની ઉન્માદ અવસ્થાનો આરંભ થાય છે. તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અંત આવે છે, અને મેઘદૂતમાં કાલિદાસ કહે છે તે પ્રમાણે કામાર્ત પુરુષો સ્નેહ અને અસ્નેહ પદાર્થોને પ્રાર્થના કરવામાં અતિ દીન થઈ જાય છે. પુરુરવસની પણ આ જ સ્થિતિ થાય છે. પ્રથમ તો તે નવ જલધરને રાક્ષસ માને છે, નવકન્વીનાં કુમુદોમાં ઉર્વશીનાં યોગનો જુને

કે, નરનાદાને અનાદુર તરીકે ઓળખે , અને ત્યાં પત્રી ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને ઉર્વશીચિંત્ર પ્રત્યક્ષ કરે , મચ્છ, કેળિયા, ગમ્ભીર, પ્રિયાસહાય વક્રનાન, સ્મનાધ્યાત્મી મુનુ- -રિણીસહાય નાગગજ, શુભિન્દ્ર પરંત, વહી અને મૃગીસહાય સારમ- -આ મધ્યા પદાર્થોને પુરસ્કાર ફેન્યર્થી પ્રાર્થના કરે છ કે મને ઉર્વશીનો પ્રાપ્ત આપો આ ઉન્માદ અવસ્થા પણ એ- -વતની નયનયાં હોય તે ગમાલ એ તે ગમતને મગમતીય મહિની અન્માન પ્રાપ્તિ થાય છે અને નના પ્રભાવથી નના ઉર્વશીકે પ્રાપ્ત થાય .

નાનિહસના આ નાદુરમા નારનો નાચિનારી રિગોગ થરા છ, અને ને વિયોગનુ નારણુ ઉર્વશીને આપનામા આવેના ગાપ છ ભાગવત પુગણના મગમર- -ધના નીચમા (શ્રી રત્નભાગ્યારના અભિપ્રાય સત્તાનીસમા) અધ્યાત્મમા આના પ્રમાણની ઉન્મા અવસ્થા નજનનામા આરી છ પણ તમા ભેદ એટલો કે નામિ એનો નારથી રિયાગ થાય , દુષ્ટ નાર , એક દષ્ટિએ ગોપીઓ નાચિનાઓ , આમા છ , વતથી રિયાગ થાય છ એટલે અહીં ઉન્માદને સારો અવગમ મળે છ

ગોપીઓના અભિમાનથી ભગવાન નિરોધિત થઈ જાય , ગોપીઓના ભગવાનથી થએલા નિરોધને લીધે ત્યાં તાપ થાય કે ગોપીઓ ભગવાનની માન્યિ, નાચિ- - અને નાચિ- - અગ્રાઓથી રત થઈ મએલી છે અને ઉન્માદ મનુષ્યની માન્ય ભગવાનની શોધ ન્નાન માટે રતમા પગિત્રમણુ ને કે ઉન્માદને બીજે ગોપીઓની નિવેશ્ણુદિ જતી રહે છે અને ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને ભગવાન નિ અતિ દાનતાથી પ્રત્યક્ષ કે ગોપીઓની ઉન્માદ અવસ્થા એટલી મરી તીર કે નેઓ સામાન્યરોત અચેતન પદાર્થોને ન પ્રાર્થના કરે છે અચેત, નય નગ્રોધ, કમન, અગ્રોધ નાગ, પુન્નાગ અમ્મક, તુનસી માનની મનિના પૃથ્વીમા, ચૂન, પ્રિયાન પનસ, આગન મનિદાર નણુ મિન, મકુન, અમિ નદમ, તીપ અને અન્ય પદોપમારી દુષ્ટોને પ્રથમ પ્રાર્થના ન્નામા આવે છે આનેથી ન ગોપીઓ અટ- -તી નથી પરંતુ પૃથ્વીને પણ પ્રાર્થના કરે કે ત્યારે આ મધ્યાર પદાર્થો તન્દ્રથી રાતાના પ્રમનો કમ્પિણુ પ્રારનો ઉત્તર મળેના નથી ત્યારે ગોપીઓ હગિણીને પ્રત્યક્ષ કે કે પનુ ત્યાં પણ ઉત્ત-

મળતો નથી અને યાગને શ્રીથી દક્ષો અને નનાઓને પ્રાર્થના ને છે ઉન્માદ અગ્રથા ઘણી આગળ રધ છે અને તેન પગિણામે ગોપીઓ ભગવાનની લીનાતુ અપુરુષ નરા મહી પડે છે શ્રીથી તેઓ જન્મનની વ્રતાઓ અને તરુઓને પ્રભુ પૂજ છે, અને થોડી રાગ પછી ભગવાનના પગનાના દશન થાય છે પણ ભગવાનના પગનાની સાથે માર્ધ સ્ત્રીના પગના પણ નેવામાં આવે છે અને તેથી ગોપીઓને વ્યર્તિ થાય છે આ પ્રમગે ત્યા ભગવાન અને પેરી સ્ત્રીને હાથી અને હાથિણીની ઉપના આપે છે ભગવાનની સાથે ને ગોપી હતી તેને અભિમાન થાય છે, તથી ભગવાન તિરોહિત થઈ જાય છે બીજી બધી ગોપીઓ પેરી સ્ત્રીને મગે છે અને ને બધા મળીને ભગવાનની વનમા ગૌધ ને છે, ભગવાનના ગુણગાન ને છે અને તમને પોતાના આત્મા, દેહ બો બીજા બધા પદાર્થોનું વિશ્વગુણ થઈ જાય છે ગોપીઓની દીનતા ગોપીગીતમા પ્રભુ થાય છે, અને અને ભગવાન પણ પ્રભુ થાય છે

નાન અને પુરાણના આ બે દષ્ટાન્તો છે મન્ને નન્ને અર્થનું અને ગમ્નું સામ્ય નેવામાં આવે છે બનોમા એક પ્રારનું તત્તરચિન્તન છે મેધનમા પણ મનિદાસે ઉન્માતુ વર્ણન કરેનું છે દાસિદાસ અને ભાગવતમાના સમય વિરે નિદાનોમા મતભેદ છે, છતાં એનું તો મહી શાય કે મનિદાસ હ સ ના પાવમા શન પહેના થઈ ગયા છે ભાગવત માના નતો નિર્ણય નગાન ભ દિન પછુ ને નિચારતેથી અને શ્રીની દષ્ટિથી નિપક્ષપાતે નિચાર નરામાં આવે તો આપણે એમ ભાગે છે કે ભાગવત રનો સમય મનિદાસના પ્રસાદયુગની પછી હોવો નેઈએ ને આ અનુમાન સત્ત હોય તે ભાગવતનાનું નાવિદાસ પ્રતિ નાણુ તમે ? આ વિષય ચતન્ય મયા માગી ને છે

શ્રી ગુણાબાસ ઓકર

શ્રીભ વાદળીને

વસત આવી નહિ આવી ત્યા તો
શ્રીભે ઉરે રાજ્ય બધે જમાવ્યુ,
બની રહ્યું તખ્ત ખિચારુ હૈયુ. ૩

મુકાઈ એની રસ-વાટિકાઓ,
સૂકા બન્યા પૂર્ણ બધી લતાઓ,
વેરાનશુ એકલ એ બની ગયુ,
ને શ્રીભ તાપે અટલુ વધી રહ્યુ. ૭

એને અડ્યો વાયુ ન મદ સ્પર્શે,
એને ઉરે ગીત ગયા મુકી જે
વહાવીને કોમલ ગીતવાણી
ઠહેતા ક્યાં એ નષ કોઈ પખીએ. ૧૧

ત્યા આવી તુ કો' લઘુ વાદળી સમી
પ્રમત્ર ને પૂર્ણ જલે ભરેલી. ૧૩

તારા જલે તે અલિપેક પ્રીધો
હૈયા પરે એ પળ એક, ત્યા તો
નાચી રહ્યુ એ ઉર, મુઝ કોઈ
અવગુર્ય આનંદ મહી ગમી ગહ્યુ. ૧૭

તારા થકી જે વહતું નિહાળ્યું
 ટીપે ટીપે જીવન તે મૂકીને
 તને જ આખી રસ-નિર્ઝરીને
 ઝીલી લઉં, મસ્ત ફરી બની રહું,
 એણું કંઈ અંતરમાં વિચારી
 ખુલ્લાં કરી આત્મતણાં કમાડો
 લેવા ઝીલી હેયું તને મથી રહું. ૨૪

એને હતી જીવન નબ્બદાથી
 તું એકલી એક જ વાદળી, ને
 તારે હતું બ્યોમ વિશાળ પાથરું
 બહેવા પ્રભોદે, રસમસ્ત ધાવા. ૨૮

હજી કર્યું સિક્કત કર્યું ન ત્યાં તો
 વહી ગઈ બ્યોમ વિષે ફરી તું
 ને જંખતું એ તુજ સ્પર્શ પાછું
 આ શ્રીધમના તાપ વિષે તપી રહું. ૩૨

હવે નહીં વાદળી કોઈ આવશે,
 એ શ્રીધમ તાપે તપશે બિચારું
 બલે! લખ્યું લાઝ્ય વૃથા થશે શું?
 છતાં ય તારો પળ એક કેરો
 આહલાદતો સ્પર્શ ફરી ફરીને
 એ શ્રીધમ તાપે મળગી જતાંયે
 સ્મરી સ્મરી જીવન ચાલુ રાખશે. ૩૬

પ્રા. મણુસાલ ૨. મજસુદાર

“અમૃતકથોલાં”ની સમપદી

પ્રાચીન ગુજરાતી ના યોની શોધ દોળને અગ્રે સને ૧૯૨૨ની સાનમા પ્રેમાનંદ નરિના “સુદામાચરિત્ર ની સંગીત આકૃતિ તૈયાર નેતી વખતે સુદામાના પ્રસંગને અનુલક્ષીને રચાયેલા તમના પુરોગામીઓના પ્રાચીન યોની શોધ ચનાની દતી તેના પરિણામે નવિ સોમરચિત સુદામા-માત્ર નુદામાની શ્રીકૃષ્ણે રેની સાન (સાગ્રાપ્ય)નુ લગભગ સનતના મોળમા મનના પેરના વગણુમા રચાયેલ મ ૧ નોડાનના પ્રાચરિણા મરિના અમદમાથી મળી આ યુ હતુ

ત જ વખતે એ ની હુ સાત નાના પદમા રચેલુ રાધાકૃષ્ણકીડાગીત અથવા અમૃતકથોલાં (પોથી અન ૦૯૪) નામનુ પ્રાસાદિ અન ૧ માગ જોરામા આ યુ હતુ ત નાનનુ મ ૧ આગે પ્રસિદ્ધિમા મનનાની ત નડ હુ નગણુ ક લગભગ વીસ નરના માગા પગી એ અન ૫ પ્રગન નનાો સુધોગ પ્રગુત અભિનન વચને નિમિત્ત મને મર્યો , પોથીના માત્ર મે પાના (૪ માગુ) ને નખાણુમા પઠિમાત્રાનો ઉપયોગ ધાન મેને ક દરે પાનામા ૧ પકિત અને આગરે ૪૪ મન ને

મા ૧ યમાથી ન ૪ યુ, અધેગીમા મગેની આસ્તિયપરિપદની મેરનત પ્રચગે અમલનગ્યકત નરિના એ મથાગારાગા સાસ્તિયનિમાગના નખમા મે હિનાય તુ રાધાકૃષ્ણની નિનો વરેની પ્રશોત્તરી તમધી એ નખમા નિતારથી નખ્યુ છે *

નગસિંદ મહેતાના સમનાનીનોએ તથા તેમના પુરોગામીઓએ તે સમયની પ્રચલિત ભાષામાં ગ્યેના જૈનેતર વિચયના ં યો, અપ્પમ્પ્પ હાથ આન્યા કે તેમાં યે વૈષ્ણવ મ્પ્પુને અનુવક્ષીને ગ્યાયેના તો રજા તેથી યે ઓછા છે એક નતર્પિ નામના ન્પિએ “નારાયણ કાચુ” નામનુ પ્રાસાદિ ના ર ચૌદમા મનમ્મા મ્પ્પુ છે આ મ્પિ જૈનેતર હોરા નિંદે કે નાને સદ્દે છે છતા ના યનો વિચર નો ગદ્દ કૃ ગજોપીના રસતખેતનને નમતો છે તેની ના નેવાય તમ નની

એમ ન આ ‘ નાધાકૃણુકીનાગીન કપી અમૃતગ્સ જેટના જ મહત્ત્વના રસના / શૃંગારથી ભરેનુ ન્યોનુ (પ્રાકૃત ક્ષોલય, પાત્રનિશેન) રામનામના ન્પિએ બાનુકોના આગ્રા મ્પે ધર્મુ છે તેને પ્રસિદ્ધિમા ના નાનુ મે યોગ્ય મ્પ્પુ છે ગીતમા બાગવત દશમસ્કન્ધમા નિરૂપેની કૃષ્ણગોપીની કીડા ઉપરાત, ‘ગીતગોવિંદ’નાર જનવે સુચવેરો નાય નાયિ નો વિભાગ વિનાસ પડુ મીઠાકે જેઈ શનય છે

આ નાના કા યનો વિચર જેવો મહત્ત્વનો છે તવો તેનો ગ્યનાયધ પણુ ધરાત ખેએ તેવો છે ‘પ્પ નુ નામ ‘પ્પૂ’ એમ આપેન છે ત પ્રાકૃત નામ ક્ષ્વક્ષ્મ્ એમ ન્પી (ત્ત્ત) નો સમન્એ ઉપગથી છે અને એ મ્પ્પ આપણા ‘આખરાનોના સુગમા વિશેન પગિચિત મ્પ્પો છે

ના યને ‘ગીત’ સજ્ઞા આપી છે તેથી તેનો ગમ ‘ધન્યાશ્રી’ એમ જણા યો છે હદોગ્યનાની દષ્ટિએ જોઈએ તો માનામેળ ‘લગિગીત’ના અમ અને વિચર પ્રમરોની લીંગીઓથી મ્પ્પવાની ન્પીઓની ગ્યના યથેની છ

રાની ઉત્થાનિ રૂપે આસતી પડેની ન્પીમા આખા પ ના બાનાર્થનુ સુદમ મ્યન યાવ છે નો ડીના છેત્તના ચરણમા આસતા શમ્પ્પથી ખીજી મ્પીતો ઉપાડ યાવ છે રજા ડાનાની છે ની ત નો છેત્તો મ્પ્પ પણુ પ્રારભની કડીનુ પુનમ્પ્પ છે કે પુનમનર્તન ગમવા મ્પટે જ દષ્ટિએ મોઢત્તો જણાય છે ‘મ ગિરા’ની ગ્યનાનુ આથી મ્પ્પ મ્પ્પળ યાય છે

આ ગીતની રચનામા ઉપગ મતાતી ત આગ્રાની યો ના ઉપગન નોધ પાત્ર રનુ ન તમા આસતો ‘અતર્થમ્પ્પ’ છે નાનમા અને તમા યે ગેય

ગન્યમાં પ્રાસ, અનુપ્રાસ અને યમક તેના ગીતમાધુર્યમાં સુદર ઉમેરેા કરે છે તેમ અહીં પણ થયું છે

નિસ્તારભયથી, આટલી સામાન્ય નોંધથી સતોષ માની, નિશેષ ટિપ્પણ્યો જાગૃતનો લોભ જતો કર્યો છે

અમૃતરસભરેલી આ રાધાકૃષ્ણ સંબંધીની સમ્પદીનો પરિચય, અમૃત-ગુદન વાર્તારસના નેટાગ ભરીભરી પાનારા આપણા ગુજરાતના સમર્થ સામાજિક તથા ઐતિહાસિક નવનિર્ધારકના અભિનન્દનપ્રથમા તેથી જ સ્થાને છે પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન'માં ઇદુક્તાનો ચોગયેયો હાર ટોડનો ફાટતા નીચે પડે છે ત્યારે તેની માના આશ્ચર્યથી જોઈ રહે છે, તે પ્રસંગે દરિ નહે છે

“એક એકે અદકા મેલી,
રાજમાતા ઠગજા જોતી”

—તેમ, હું પણ ટહીર કે એવા “એ- એકે અદકા” અને મહામ્ ॥ વાર્તા-સુક્તાહાર શ્રી ગમણનાન દેસાઈ ગુજરાતને ભેટ ધરેા અને એને આશ્ચર્યમાં મગ્ન કરેા ।

કવિ ગમ-રચિત

અમૃત-કથોલોચની

[૬૦ ॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥ અથ અમૃત કવોગ લિગ્યતે ॥]

કડવું ૧

[રાગ ધ-યાત્રી]

અમૃત-કથોલોચની, ધન્ય તોગી આખડીઆઈ.

નિર્મલ નિગ્જતડા, પોઈણી-પાખડીઆઈ-૧-તૂટક

પોઈણી-૫ખિ મુઅખિ તોરી, મોહિ રેખા રાતીઆ
મુનિ વ્યાન ચૂકઈ મીટિ મૂકઈ, લરિહ ચૌવન માતીઆ-૨

તેરી લમુહિ દડ ડોદડ કામિનિ, તડુણ તીના તાણીઆ
કટાક્ષડેરા બાણ બાલા' મરમ મૂંઝી જાણીઆ-૩

મન મન્ત ડેરા મોહ મોટા, મારતી મૃગનયણી
મુસરા ચાલઈ ધાય માલઈ, હુખ દિઈ દિન રચણી-૪

એહના ડગ્યા એક ડગ ન મડઈ, કાલી કીકી સાપિણી
વિધ વિપમિ ધાર્યા મોહિ માર્યા, પ્રીતિ એઈમી પાપિણી-૫

ખજનનયણી ખતિ જોતા, તેજિ તારાલોચની
અમતકચોલા ન આખિ તોગી પ્રતશિ પેખ હુ પોઈણી-૬

કંકન ૨

અહુ છતલુ ન વદન મડોમલિઈ,
મિરિહિ મીંદુ બરી ને, મુરતડુ પરિમલઈ-૧૧૨૬

પરિમલઈ મુરતરુ કુમુમ ગિચ્ચિનિ, મોહિ મધુકન રણજણ
ભૂમીતણા મઈ ભૂપ છતા, ઇંદ આણિયા આગણઈ-૨

લહકતિ ચમની રાજકુમરી, કુળરિ મોહઈ રાખડી
કામીય જન મનિ મરમ માકર, મધુગ મીડી ડાખડી-૩

જળકતિ જાલિ મુગાલિ ગોરી, નાગ નવગર તોરણ
ખીન્વી ખીવી શવણિ મોહઈ, ગોન્વી ગોતી ઘણા-૪

નાસિકા નીપકઅચ ગોતી, મોહતી શગિવચણી
મોલલલા મપૂર્ણ ભાવઈ, ઉદય અચ ન ચણણી-૫

દસન જોતિગ જ્યોતિ દીરા, નીપઈ જિમ દાડિમ કવી
અલિવન્તિ ગગ મુઅધગ-જિમ, નિ પેખિ પ્રવાવી પાતરી-૬

કેાકિલાકેંઠિ અમૃતવાણી, રામ રસણિ આલવર્ધઃ
ગોવ્યંદ ગાન કરંતિ ગોપી, ચતુરનાં ચિત આલવર્ધ-૭
ચિત આલવર્ધ એ ચતુર નારી, ભાવર્ધ બૂધર મનિભલઉઃ
શગીકલા સોહર્ધ વદનિ વનિતા, ચતુરિ છતુ એણિ આંદલઉ-૮

કડવું ૩

ઉરિવર મંડન રે, હીર્ધ માહરધ હારહુઃ

પીન પયોહર રે, રાખિમિ વચિ' નાહહુ-૧-ત્રૂટ

નાહલા કારણિ નિત નવે હૂં, કનકકલસ અમીભરિયાઃ

શ્રીફલ શ્રીપતિ અતિ વાહ્લા, ભેટિ કારણિ ઉરિ ધરિયા-૨

જે કસણિ કંથ ગચણિ ગુડિયા, મગત ગૂરાસિંહ ભિડિયાઃ

જે રૂપિ પૂરા, તપિ ગૂરા, તેહ પાડિતું પડિયા-૩

પડિયા પણિ પાખરિયા હીસર્ધ, ખ્યાંતિ કરિ ખ્યામોહરીઃ

કે સરી છતુ કરિ કુલિ, ચિત્રાલકી મુદરી-૪

ચરણે તિ નેહર સરસ વાજર્ધ, પેણિ પાન્હી પાતલીઃ

નખતેજ-દર્પણી મુખ નિરખર્ધ, અંગૂઠા મમી આંગુલી-૫

આંગુલી સમી મુખ્યોતિ આપર્ધ, પ્રીય પ્રાણજીવન માહેહુઃ

અતિ મુઘટ ઘડીઉ રતનિ જડીઉ. હરિ હીઆનુ હારહુ-૬

કડવું ૪

ભિગટિ અંગિ કરૂ રે, સેજડી કુસુમિ ભરૂઃ

અગર ભિખેવૂં રે, કપૂરિ હીવઉ કરૂ-૧-ત્રૂટક

કપૂરિ હીવઉ કરૂ ભિઆરિ, કાયા કસ્તૂરી ભરૂઃ

આપણા સ્વામી કાલિ મિલવા, અધિક આદર ફે કરૂ-૨

૧૭૮ અભિનંદનશ્રવ્ય

માઝિમ રાતિ મંદિરિ આવિઉ, કર્મ પ્રકાર કમાડીઈઃ
[રાધા:] “અણુબાણિં ઊતર કિસિઉ દી જઈ?, ગાર નહી અ
ભિધાડીઈ”-૩

[કૃષ્ણ:] “માનિની ! હૂં માધવ આવિઉ, બાલા ! બેલ તિ
દીજઈઃ”

[રાધા:] “માધવ માસ વમંત કંતાઃ રિતુ વિના સિઉ
કીજઈ?”-૪

[કૃષ્ણ:] “માધવ નહીં, હૂં ચક્રપાણિ, ગોપીવર ગોપાલઃ”

[રાધા:] “નીચ-સરિયુ નેહ કેહૂં? જા પહુ કોલાલ.”-૫

[કૃષ્ણ:] “કોલાલ નહીં હૂં ધરણીધર!”

[રાધા:] “તુ સરપ સારિઉ એહ.”

“વિસહરતણુ વીસાસ કેહૂં, જેહ પીડઈ દેહ?”-૬

[કૃષ્ણ:] “વિસહર નહીં, હૂં વિરક-મદન.”

[રાધા:] “તુ કિસ્થૂ વિહંગ?”

“યંખિ-સરિસી પ્રીતિ કેહી, જેહ વિઠારઈ અગ?”-૭

[કૃષ્ણ:] “તારુણી ! (રાધા) “કહિ તરકર સૂઘઉ”, (કૃષ્ણ)

“નિશાચર નહીં, નાથ”

[રાધા:] અપરાધ જાણી આવી આધુ, બલિ ધાલી બાધ-૮

ભુજબંધ બાંધી, સ્નેહ સાંધી, ભવૂં ઉરિસ્થૂં ભીડિઃ

નખઘાત દેઈ કંઠિ લેઈ, અધર-કસણે પીડિ-૯

તવ હસી હરિસ્થૂં બેલઈ રાધાઃ “શ્રીકૃષ્ણ-ચલણે

અણુમરુંઃ

આપણા સ્વામી કાન્તિ મિલવા, અંગિ ઊગટિ હૂં કંટૂં.”-૧૦

કડવું ૫

મુણ્ડ મેરિ સાજની રે, આજૂની વાતડીઆં:

મૂંહઈ શ્રીરંગ સેજિં મિલિઉરે, રમૂ રગિ રાતડીઆં-૧-તૂટક

રગિ રમૂં રજની, મુણ્ડ સજની, ભઈણી મઈ પ્રીઉ પાઈયા:

સોભાગમુંદર સુગુણમદિર, બાહિ ધરી ગલઈ લાઈયા-૨

રહી અગ આપી, વિરહ બ્યાપી, નેહ થાપી નાહ મિલિઉ:

મુજે હૃદઈ લાઈ, પ્રેમ પાઈ, સરસ માકર પાહિ ગલિઉ-૩

શરિકલા-મુદર સ્વામિ મોરુ, નવલયૌવન નેહ.

વાછતાં વાલભ આવીઉ, જિમ જેઠ માસિ મેહ-૪

ઈમ નેહ તરુણી, મેઘવગ્ણી, પ્રથમ મગમિ નાથ:

કુચ કંઠ પીડી હૃદઈ લીડી, જલિઈ ઘાલી બાથ-૫

કમ્તૂરી અબર એકઠા, દિન દિન અધિક વાસ

એક એક પાહિ ગુણિ આગલી, અનઈ કરઈ વિવિધ વિલાસ-૬

મોરી બાહ મોડી, ચીર છોડી, કમણુ ત્રોડી, કરિ ગ્રહી:

લાજવા લાગી, પછઈ જાગી, પેષુ-તા પ્રીઉડુ નહીં!-૭

પ્રીઅ નહી ય પાસઈ, મનિ વિમાસઈ, કહૂ કહાણી રાતિની

આજ મખી મઈ મુપન લાધુ, મુણ્ડ માહગી સાજની-૮

કડવું ૬

મઈ સિધિ લાધી રે, ઉપા-દેમડઈ

લિખીનઈ પાઠવીઉ રે, કહિ જ્યો સદેસડઉ-૧-તૂટક

સદેસડઉ એક સુલિન મોરુ, વિપ્ર કહિજ્યો વીનતી.

“વિરહ ડેરી વેદ, ભેદ ન, આજ લગઈ ન જાણતી-૨

ન જાણતી જે જેમ જલચર, કિમઈ જીવીઈ એ જ ત.

ધરિ આવિ પહિયુ, પ્રેમ પહિયુ, કિપાસાગર કંત!-૩

નિમ આતડ પ્રીતિ પાવન આવઈ, લિપધી માહિ અગ
નિમ ડમવિ મધુકર પ્રેમ પામઈ, હસ મનિ બાહુ ગગ”-૪
આપી લેખ નઈ વિગ્ર મોલઈ મુલિઉ કૃષ્ણ મહેસડઉ
રામચુ આપી ગદા પામી ધન્ય ઉપા દેમડઉ-૫

કડવ ૭

અતુરિ અપાવત્રી રે, પહિગિ પટુલી

અટડવુ ચોલતાણુ રે, ચોઢણિ ચૂનડી-૧-તૂટક

ચૂનડી ચોઢણિ ફિરત મોતી, ચોહઈ સોવન-ધૂધરી
કરિ કનકકણુ ચૂડી ડડી, વાકિ વીંટી મૂઝડી-૨
નવતરુણી નવરમ નવલયૌવનિ, નાહ-નેહ જ પાલીઈ
નગિ ગમઈ રાધા, પ્રેમબાધા, લવતણુડ લય ટાલીઈ-૩
પાન ફૂલ, તબોલ મેજિ, જોહિ હગિઆમી મિલિઉ
વિરહ ડેડુ આપ અગિઈ, તાપ સગિઈ નવિ ટલિઉ-૪
રામચુ આપી રાધા પામી, ગમઈ લગમ લોલીઆ
રલિયાતિ દીધી, હૃદઈ વીધી, પહિગિ પીત પટુલીઆ-૫

[દનિ અમૃતસ્વાશ । રાધાકૃષ્ણકાન્તગીત ।]

[૧ ને ૮ નીચેનું નિર્ગ પદ ઉતારે ૧ ૮

નમ ધન્યામા

નધે ખજન નમન મમારે,
નદા રગીલે રનિક નસીલે, પ્રેમ નતન પ્રીઉ તારે-૧-રાધે
ધનુષ ચઢાહિ અમીસર નામિની, કણુ જિજલ કણુ કારે-૨-રાધે
અજનપેખ દીઈ મૃગનયની, કામળાણુ ફિઉ માગે-૩-રાધે
ચૂઆ ચદન, અગ કુમકુમા, મોળ શૃંગાર માગ અગિસારે-૪-રાધે
રાણુ કે પ્રણુ રાધા નગિ ખેવતુ, મુખહિ મેજિ મિધારે-૫-રાધે

—શ્રી પ્રગદ । વ જગત્થ ।]

શ્રી દેશબળ પ્રમાણ

બુદ્ધનું અશ્રુ

જગત્સુલાની દાડીના પદા છે મમતોલ ભે,
એકમા માનવી દુખો ખીજે બુદ્ધનું અશ્રુ છે

૫૨૧

“અશેષ મુજ ચિત્તમા અલખ વાર મૂઝો પડ્યો,
અરે ! હૃદયભીતરે ગહન દુખદૂખો અડ્યો,
જરા દરદ મૃત્યુના, અખિલ લોક કલેશાનલે
જલે, નરકજીવને ધલવલે, ઘડી ના રામે

ઉપાય નવ શુ હશે ? વમળ લાગણીવૃત્તિના
ભમે ભરખતા અહો ! મલિન ઘેઘ આસક્તિના
ધરે કૃમ્મપૂરમા ઉમડતા અવિદ્યાથક્ષી
શબો અકથ પીંખતી નતત કંર માયાનની

ખધો અસત ભાસ આ પરમ કોઈ નિર્વાણમા
રામે નહિય શૂન્ય શો ? અતલ ચૈાનિની ખાણમા
હશે ન સત મોક્ષ ડો ? કુટિલ ‘છે’ ન થાયે ‘નથી’ ?
પ્રબુદ્ધ તુજ અતરે અમિત જ્ઞાનરાગિ નદી :
તપે પ્રગટ્તે કદી અબુધ જીવ સિદ્ધાર્થ ! તુ ”
અને સદય આખથી વિરલ એક અશ્રુ મર્યું

ડૉ. રમણિક ત્રિવેદી

શંકિત હૃદય

એક સંગીત નાટક

શ્રી રમણલાલે રચેલા “શંકિતહૃદય”નો નાટ્યપ્રયોગ ૧૯૨૫-૨૬માં જ્યારે વડોદરામાં પહેલો રજૂ કરવામાં આવ્યો ત્યારે મારા મન ઉપર એની ઊંડી અસર થયેલી. એ નાટકની સમગ્ર રચના અને રજૂઆત તે સમયે એટલી જુદી બાત પાડતી કે પૂર્વમુદ્દ વિના વિચારનાર કોઈપણ પ્રેક્ષકને તે આકર્ષક લાગ્યા વિના રહે જ નહિ.

મારો પક્ષપાત તો એ નાટકનાં ગીતો અને તેમણે રચેલી સાર્થક બાવના-વાણી સ્વરસૃષ્ટિ માટે જ છે. નાટકના પાત્રને જ્યારે અમુક સંવેદન ખૂબ જ અડકી જાય ત્યારે જ ગીતપ્રવાહ વહી રહે—એ યોજના માનસવ્યાપારને સ્વાભાવિક હોવાની મને હૃદયસ્પર્શી શામેલી.

“શાને જન નયને જલ્લ ઉભરાય” એ ગીત છાયાનટ રાગમાં ગવાય છે, અને તેનાથી જ નાટ્યપ્રયોગનો આરંભ થાય છે. આ ગીતથી માંડી આખા નાટકમાં વિદ્યસતી વિવિધ બાવનાઓ, અને ઉભરાતા અનેક આવેશો અનુરૂપ સ્વરચિત્રોદ્ધારા આપણી સામે ખડા થાય છે.

“મારી મદબર આંખ ઘેરાણી” ના ગીતનો વિલાસ,—કે “આંખે પડદા પડે હો પડે” એ ગીતે વ્યક્ત કરેલી નિગધારતા, અથવા તો “જૂલો રહી મનવાલી...” ગીતે રજૂ કરેલી વ્યગ્ર એકલતા, કે “જનમાં બાવ જરા ન જડે...” જેવા ગીતમાં બરેતો વિરાગ—આ અર્થી બાવનાઓ

શ્રી રમણનાને “શન્તિહૃદય”મા અગ્રી ગીત ગૂથી છે એ ગૂથના અત્યંત સફળ પદરચના અને પ્રરચના પણ એમને મળી ગઈ

પણ આજે એ મધુર સ્મૃતિ ચિત્ર—એ સ્વર સૃષ્ટિ જ્યારે જ્યારે મારી સામે ફરીથી ઊભા થાય છે, ત્યારે ત્યારે મને લાગે છે કે એ જ્ઞાનનાઓ, એ આવેગો અને એ હૃદયમયનો વધારે સઘન ગીતે, વધારે વેધ-શક્તિથી પ્રેક્ષકો સામે કદાચ રમૂંડી શકાય

શ્રી રમણનાન “શન્તિહૃદય”ના સંગીતને એવું પ્રશ્ન આપે કે, યુરોપના સંગીતનાટકો (opera)મા જે પ્રસાદ, જે પ્રસાદ અને ચિત્ત-તત્ત્વને આરદ્રી જે નેનાની શક્તિ છે—તે એનામા આવે તો આપણને એક ઉત્તમ સંગીત-નાટક મળી રહે આ આનાક્ષાનો આઠો પાતળો ખ્યાન આપના સંગીતનાટકના વિનાસ વિશે એ રેખાંશન આ રહ્યું

સંગીતનાટકનો વિકાસ

સોળમી સદીના અત સુધી યુરોપમા રગભૂમિ ઉપર સંગીતનો ઉપયોગ ઘણો જ ઓછો થતો હતો અને જે થોડો ઘણો ઉપયોગ થતો તે માત્ર શ્રોતાઓના મનગ્નન માટે જ નેમા જે સંગીત યોજનામા આરતુ તેને નાટક સાથે નહિ જેવો જ સખધ હોર્ડ ધણી રખત નાક્ષત્રિ પણ ઘઈ જતી

પરંતુ સોળમી સદીના અતમા સંગીતની યોજના નાટ્યરતુ સાથે જનામર રીતે જનામા આવી આના સંગીતનાટકોનો આગળ ખાસ ફેરને ર્મજ્ઞાનનાપ્રચુર નાટ્યપ્રયોગોના રૂપમા થયો કનારિકાસમા ધર્મજ્ઞાનના અને ભક્તિજ્ઞાનના કેવી અમેર શક્તિઓ મળી રહે છે એ સુનિખ્યાન છે

આમ સોળમી સદીના અતમા યોજનામા આવેના સંગીતનાટકોમા ઈસુના જીવનપ્રસંગો અને તેની કુળાનીની યશગાથાઓ અત્યંત હૃદયપ્રેરણા સંગીતનાટકોમા રજાએ ની છે

પ્રાગ્ભિ- સંગીતનાટકના એક આઘરિધાય- તરીકે આપણે મોન્ટ વર્દીને ગણી શકીએ આ ઇટાલિયન નાટ્યનાર એના સંગીત અને નાટ્યના માટે ખૂબ બાણીતો છે એણે સંગીતનાટકોમા જીવંત તરન યોજનાનો પ્રયત્ન થયો એના સંગીત નાટકોમા એની ધર્મજ્ઞાનના જ

દેખાતી નથી પણ માનવ-રતના ઉદ્ભવની આગામી આગે તના અતરમાં વિભવની નામણીએ અને આગે આ સર્વ આપણને દેખાય છે આ ગાના એ અત્યુત્તમ નમુના તરીકે મોન્ટેવર્દીના સંગીતના 'ઓરફિસ' ને તેખી રાખી ઓરફિસની પત્નીનું અવસાન અને તેની પાછળ ઓરફિસનું પાનાગતો મા જલુ એ આ સંગીતના મુખ્ય નિયમો દર્શાવે છે મૃત પત્નીના ગમગમ શો વિગતી વ્યાકુળ ઓરફિસ વીણા મનસો પાનાગતોમાં પ્રવેશે છે એની વીણાના સૂરો પાનાગતા પ્રચડ અને અતિ ભય રાગરક્ષમી મુગ્ધ મનાવે છે પાનાગતોમાં દાર એ પત્નીનેના સંગીત ગમે માટે જુના ર્જિયા છે આ ત્યાગ પડી અત્યંત હૃદયભેદ આ સંગીતમાં બેઠા છે અને ઓરફિસની અત્યંત વીનવણી પડી એની પત્ની પાડી મોખે છે પણ ને એ જ રાગે કે ઓરફિસે આગા આનું અને પાછળ આવતી પત્ની તરફ પાડી જોઈ નહિ અત્યંત આ રીતે 'ગે' થો પત્નીનેના પ્રજા મૃત્યુના મુખમાંથી પાડી મેળવેની પ્રણયિની તરફ મીઠા માઠી એ રાર પણ જોના ચિના રહી મરે ભારે હૃદયે ઓરફિસ આગા માનતો થાય છે પ્રણયમિતનનો તીવ્ર આવેગ એ દાણે એના આખા અગ્નિનને આરસી લે છે બીજા દાણે પાછળ આવતી પત્ની તરફ એ નાનીશી મીઠા માડવાતો ઓરફિસ પ્રત્યે છે તૂત જ જાવાનું જોના સૂરો આખાએ ઓરફિસમાંથી ગ્રે છે અને બીજા દાણે નિષ્પાતના ધારી ની પાડી અગામીની માટે ઓરફિસની પત્ની મૃતકે દર્શાવે છે

અહીં આ મધ્ય સંગીતના ગીતના આવે છે નમૃત્યુના ખેનની નામણી તા આ સંગીતનામાં મોન્ટેવર્દીએ ખૂબ અત્યંત રીત ઉતારી છે અને તેનું એ 'ગે' આગે 'ઓરફિસ' ન્યારે આનું હતું ત્યારે સંગીત ગતી પત્ની મરણપથારીએ પડી હતી અને એણે અનુભવેના બધા જ સવેનો સંગીતના સૂરમાં અત્યંત રીત રીત થતા આ સંગીતનામાં પાડેના જ પ્રયોગ વખતે મોન્ટેવર્દીની પત્ની પાડી મેળવેની અત્યંત સનેગોને લીધે યરોપના આખા સંગીતમાં મોઘમી સર્જને અત્યંત ઓરફિસ અત્યંત આ પામ્યું હતું

મોન્ડયર્લી પછી ગ્રીન્ને સંગીતનાટ્યકાન્ડ 'હ્યુલી' થઈ ગયો, અને
એણે આ આખી ય જાને ખૂબ નિન્સારી

સંગીતનાટકોમા કાન્તિ

લગભગ અઢાનમી મહાના અને મુધી ને સંગીતનાટકો રચાયા એમા
નટો અને નર્તકોની શક્તિઓ દેખાડનાના જ પ્રયત્નો થતા હતા જાણારોની
શક્તિનો જ પરિચય ઓતોએને થાય એવી જાતની યોજના આ સંગીત
નાટકોમા કરામા આવતી ખામ કરીને ખૂબ આજ પામેની કોઈ પ્રાઈમિ
કોનાના કપેરી છટકી જેના અવાજની શક્તિનો અને તેની નિરિધતાનો પગ્યો
જનમમૂડને થાય એવી જાતનુ સંગીત આ સંગીતનાટકો માટે રચનામા આવતુ
અને ખીજા પક્ષે કોઈ છુનદ અવાજનાળા મેગટાન કે ઝેનો ગાયને બહાર
આશુરા માટે સંગીતનાટકારો પોતાની જાણે ઉપયોગ કરતા આનુ
પરિણામ એ આવતુ કે સંગીતનાટકની રસતુચના અને માનવ જીવનના
અવેદનો તદ્દન ગોળુ બની જતા પ્રાવાન સચરાતુ માત્ર મુગ્ધાલીનુ
અને સંગીતજાનુ સાચી રીતે નાટકમા માનવ અવેદનો, જીવનને સ્પર્શતા
આવેશો અને અતરમા ઉદ્બળની સારી નજી આસુગે કે દેવી અપત્તિઓન
પ્રમાણસર અને જાતમ બ્યક્તી-અણુ હોનુ નેઈએ

આ તરવો પાશ્વક સંગીત નાટકમા અઢાનમી સનીના અતમા અને
ઓગણીસમી સનીના આજભમા પ્રવેશ્યા આ જાતના વિદાય માટે જગત
સંગીતનાટ્યનિધાયક હ્યુક અને યોધોયનને આભારી કે આ સબધમા
મેથોરનનુ સંગીતનાટ- 'ફિડેલીઓ' અને વેબરના સંગીતનાટકો 'યુગિયાન્થ
અને 'ઓમેરોન' ગણાની શનન આ સંગીતનાટકોમા સર્વગમ્યુક સંગીત
રચના છે એટલુ જ નહિ પરતુ એ સંગીતસરેને એટલા સરસ રીત
યોજનામા આજના નાટકના અંગોની અમણના જળાર્થ રહે છે

વગી ઝાગણાસમી સત્તાના જાજભમા યુગપબજમા જન્મેલી જાન
જાજાનાના જીવનના દરે-ક્ષેત્રમા પ્રચરી દની સાલિત્યમા એ- એનુ મોનુ
આજુ હતુ કે જેને પરિણામે આખા યુરોપમા રોમેન્ટિસિઝમ-અહ્લુત
આવડાનો પવન ચાલે દના ખામ નીને જીવનીમા એટ્ટે અને શીલર આ

નવીન સાહિત્યપ્રણાલિકાના જનક હતા; અને આ પ્રંતિભાશાળી વ્યક્તિઓએ ઉપજાવેલી કળાભાવના આખા ચે ખંડમાં પ્રવર્તી રહી. આ નૂતન ભાવનાએ કળાવિષયક ક્રાન્તિને જન્મ આપ્યો. એ ભાવનાનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે દર્શી શકાય :

૧ પૈસાદારોને અને અમીરોને રીઝવવા માટે કળાનો દુરુપયોગ કે અભિચાર કરી શકાય નહિ.

૨. કળાભાવના અંતરમાં જન્મતી ફિલસૂફી અને આંતરજીવનને વસોવી નાખતા મંચનમાંથી જન્મતી હોઈ, તે આડંબર વિનાની અને લાક્ષ્ય વિનાની હોવી જોઈએ.

૩. કળાભાવનામાં પ્રણાલિકાવાદને જરી પણ સ્થાન હોવું જોઈએ નહિ; કદાચ કળાને ખાતર પ્રચલિત નિયમોનાં ઉલ્લંઘન કરી પણ શકાય. આ સંબંધમાં સંગીતસમ્રાટ બેથોવને એક વખત કહેલું કે ' સૌંદર્યને ખાતર હું કોઈ પણ નિયમને ભાંગતાં અચકાઉં નહિ. '

૪. સ્વાનુભવરસિકતા એ આ નૂતન કળાભાવનાનું લક્ષણ દર્શી શકાય. કળાકાર પોતાના જીવનને, પોતાનાં કુખોને, પોતાનાં સંવેદનોને અને પોતાનાં દર્શનોને પોતાની કળામાં વણી મકે છે.

૫. આ કળાભાવનામાં નિર્સર્ગવાદને પ્રધાન સ્થાન હોય છે.

૬. અદ્ભુતભાવવાદીઓએ ઘણી વખત પોતાનાં સંવેદનોને મોટું રૂપ આપી કરવા ધારેલી અંસરોને વધારે તીવ્ર બતાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો.

૭. કેટલીક વખત આ અદ્ભુતભાવવાદીઓએ અવારનવિક પરંતુ કંઈપના પ્રધાન નિર્દર્શનો અને વર્ણનો પોતાની કળાકૃતિઓમાં ગૂંથવાનો પ્રયત્ન કરેલો.

કંઈપના અને તરંગના ધસારામાં વાયકને, ઓતાને કે પ્રેક્ષકને ધસડી જવાનો પ્રયત્ન આ નૂતન કળાભાવનામાં રૂપે દેખાતો.

ઉપર જણાવેલાં લક્ષણો તે સમયના એકલા સાહિત્યમાં જ નહિ પરંતુ ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને સંગીતકળામાં રૂપે તરી આવતાં. પરિણામે સંગીતનાટકોમાં પણ આ તત્ત્વો ફીક ફીક રીતે ગૂંથાયાં.

હેક્ટર બર્લીઓઝ અને મેન્ડેલસોહનના સંગીત નાટકો આ નાતની સામી પેરે છે બર્લીઓઝના સંગીત નાટક ‘ક્રાઇસ્ટ’ અને ‘હેમેગન ઓફ નોર્વે’ આ તરવો રિપે આપણને પ્રતીતિ નરાવે છે હેમેગન ઓફ નોર્વે એ અત્યંત અત્યંત અર્થગર્ભી સંગીતના - ગણી ગાય ફોર્સ્ટ વિશે આપણે એટલું મનુ નથીએ છીએ કે એ સંગીતનાટની વસ્તુગૂથણીમાં આપણે જોડા નહિ ઊતરીએ એ સંગીતનાટ-માથી એક જ હૃદય વિદાર-પ્રસંગનું આનેખન અહીં મસ યશે તે પ્રસંગ એ નાનું-નો નેનું ભાગ છે ફોર્સ્ટ મેડિમોંદેલિસની ગત્તાનિનન ભરેની યુનાનીથી - ટાળી ગયો છે એને પાઠો સામાન્ય માનવજનનમાં પ્રવેશ નેવો છે એને ગત્તાનિનન ભરેની પ્રયત્ન શક્તિ કરતા આધ્યાત્મિકતા ભરેની માનવતા પાઠી મેળવનાની નમની લાગે છે તે જ અગસામાં પાસેના દેવગ્રામાથી અતરમાથી ઊપજતા ભક્તિમાનના અને આર્જનભરી સૂરો એને નાને પડે છે સંતાનની જ જગ્યાથી છૂટી દેશમાં જઈ ધડીભરની આધ્યાત્મિક શાંતિ મેળવના ફોર્સ્ટ તનમે છે પરંતુ મેડિમોંદેલિસ એને એની સરત યાદ દેવાવે છે અને - જતા હૃદયે ફોર્સ્ટને શયતાનની પાડળ જનુ પડે છે અતે એનું ટેરી ઉપર મથતાન ક્રાંતને નર્તન થય છે અને ત્યાથી એને આધ્યાત્મિક વ્યથ પતનની અધારી જોડી ખીણમાં હડમેની મુકે છે ધર્મિક તરવો ધન ને જગ્યા કાંઈ જવારે આમુગી સત્તાના ગિખરેથી એ ખીણમાં ધકેનાર જન છે ત્યારે એ સંગીતનાટ ના આગેડામાંથી એવા બન કે સૂરો જોડે છે કે પ્રેમ નગમાંથી દરે ને નામે કે એ સૂરોની સાથે પોને પણ ગોંડી પાતાગખીગોમાં ખેચાઈ રહ્યો છે ધર્મારામધ ચાનતા સૂરોમાંથી મહાવાતાના પ્રમળ પ્રસાદો ગડ ગોંડી જતા નિ સદ્ગત જનની નારમી નિવારીઓ અને અત નિની વચનથી ચેતનાનો ઠેલો હૃદયભેદ નિશ્વાસ આ સર્વ એ સંગીત નાનું આગેડામાંથી પ્રેક્ષ-ગણની સામે મુરદાગ ન્યાય છે અદ્ભુતમાનના સંગીત નાટ્ય જાનો આ એ નમુનો

આ પછી મેન્ડેલસોહનનું એનું સંગીતનાટ એ મિન્સમર નાઈટ ડીમ’ આપણી સામે ખીણે નમતો નવું નેર છે જેનું સંપિયરના મુનિષ્વાત આ નાનું ન અતિ મધુર ઉપાનું નૂતન જામાનનાની પરિપૂર્ણતા

વિશે સાચી પૂરે છ આ મગીતનામ્નુ મગીત એમ મધુ અને એમ પ્રસાદી છે કે આપણી મામે ગદ્યપદ્ધિમાની મધ્યગમિનો મૂલ્યવદ્ર એ ગમ્ય ચદ્રિ । મુખ્ય વનવેલીઓના આગ શ્રામેશ્વાસ અને અત્યંત આ રંગ નનગનિઓમા થતા પા ડના સગરગામના ચિત્રો ખડા ૩ ૪

અદ્ભુતભાવનાની વૃત્તન જાનાવનામર્પા સ પિત ૥ મમા અત્યુત્તમ કૃતિઓ આજે મજાન નામ્ય ૧૦ કિતસૂ અને મગીતવિધાન રિચાર્ડ નાગ્નગની ગણાય છે વાગ્નર એ સગીન જાનો મજાન કાન્તિ ૧૦ ૧૧ આજે સગીત નામ્કામા જે પરિપૂર્ણતા જે ભાવવાહ તા જે સમગ્ર આવેજો અને જે જામરના દેખાર છે તે સૌ વાગ્નરો આનારી છે સગીત નામ્કા રોનો વાગ્નર સમ્રાજ ગણી જ ૧૨ ગેણે ગ્વેના સગીનનામ્કા આજે વરો પછી ય હમેશા આનંદને અને ડગની દિનસૂરી સમગ્રવના ૧૩ ચર્ધ પત્યા ૬

વાગ્નરે સગીત નામ્કા નિર નરીન દિનસૂરીનો પ્રચાર મ્યાં ૭

વાગ્નર અને મગીતનામ્કા

નાગ્નરો એવી ચોક્કસ પ્રતીતિ ચર્ધ હતી ૬ તના રખત મુવી રખાયના સગીનનામ્કા જોગ પાયા ઉપર ગ્વાયેના હના અને આને લીરે જોટની લાડી અસર પ્રેમ વર્ગના ઉપર થી નેર્ધએ નેમ્ની એ નૂના સગીનનામ્કા કંઈ ગમતા નહિ.

નાગ્નર એમ ચોક્કસ માનના ૬ સગીન ૧ રધાર ૫ ૧ પ્રાસ ૫ મગ્નુ જોર્ધએ નરિ સગીનની આવે ૧ જમપના ગમ્ના ૨ ગમ્મિની ગોતનણી એ મરનો સવાં થવો નેર્ધએ આ એ સનાદિનામાથી નિપ ત્તી કૃતિ અત્યંત એચનાગી નમગ અને નાદગ રીવડવાનો પૂરા સભર છે

જીગ્ન ૫૨ નાગ્નર એમ ૫ માનના કે નનગનમ ગૂચર્ધ ૧૧વી પરતુસ મનનાઓ આ વાનાઓ જે સગીત નામ્કા ના ગમ્મ મ નામા આરે તા એવા નામ્કા ૧૭૬૧૧ ૬૧૧૦ રોન ચર્ધ ૫૨ એમ્નુ ૬૮ નરિ ૫૨૭ એ વાતાની પાગ્ન ૨૬૧ ૨૬૧૧૧૧૧૧ દરે નાગ્નરો સવાં ૫ આ સાવનાને નાગ્નરે મગીત નામ્કા ૧૧

મગીત નાટકો અને ફિલ્મસૂચી

સગીતનાટકોની યોજના કળામય રીતે કળામાં વાગ્દરે જીવન અને દિસસૂશીનો પણ તેમાં ઉપયોગ કર્યો છે. એનું કાર્ક પણ સગીતનાટક માત્ર કળાને ખાતર ગ્યાયેલું નથી માત્રનજીવનની સામે કાળા ચતા અનેક કોયડાઓનો એમાં અતિમુદ્દ અને વાગ્દરનિંદ ઉઠાપોદ સમાયેલો હોય છે એનું મુનિષ્માન સગીતનાટક ‘ધી ફનાઈગ ડય મેન’ આ વસ્તુની સાક્ષી પૂરે છે જીવનને સદા તરીકે સમજનાર અને જીવનમાં આધ્યાત્મિકતાને જગાયે મ્થાત નથી એરી પ્રતીતિ ધરાવનાર વ્યક્તિતા જીવનમાં એક ક્ષેત્રની કુભાગબરી ફક તેને કેટલું ઉજ્જવળ મનાવી શકે તેનો સર્ગસ ચિનાર આ સગીતનાટકમાં વાગ્દરે રમ્મ દર્શ્યો છે

વાગ્નર પહેના થર્મજયેના મદાન કિનસર નિરશેની 'સુપરમેનની' ખાનનાએ તે સમયના યુરોપને આનંદ લીધું હતું આ ખાનનાની પાઠ્ય રહેલી આખી ફિનચૂરી વાગ્નરે એના ચાગ સંગીતનાટકોમાં વણી છે અને તે સંગીતનાટકો 'નૈમ્બર્ગકિંગ' નગરે આજે મુરખ્યાત છે આમાનું પહેલું સંગીતનાટક 'હાઇન ગો' નર્મનીમા પ્રતી ગહેના ન સમયના વક્ષી પૂજના નાતાનજીને જી નરે કે ખીજ મંગીતનાટક 'વાલ્ડરિજ' મા જીનતનમા રહેના ફેવી અગા અને એની માથુસના ગ્રામાર હિપ થની અસર—એ સળધી નજીયોજના ઢરનામા આની છે એ જ નીંગનુ ત્રીજી નાટક તે 'જિન્કેડ' આમા નાગરે જિન્કેડને 'સુપરમેન' નખે છે અને એનામા પારતૈન્ક ગકિતઓ આરોપી છે જિન્કેડ અમિમા પ્રવેશ ઢરે નો પથુ સુગક્ષિત દેડે પાછો આવે અને એ અગ્નિગ્રાણામા ધીટળાયેલી 'સુનહિન્ડ'ને મદાર નહે—આ આખુ ય એ-રપદ છે સુપરમેન તોખતની કનાળાઓથી દાઝયા વિના, નોખત અને તેની પાગ રહેની શ્રેયસભાનનાને પોતાની ડરે છે એ આ ઉપન્નો અર્થ આ આખુ ય ઉપ-વાગ્નરે પોતાના મંગીતનાટક 'જિન્કેડ' મા અત્યંત મમથ ગેને સંગીતદ્વારા ગત્તુ થઈ છે વાગ્નરનું ચોથું સંગીતનાટક ત ધી ડોન ઓદ ધી ઓડક 'વાગ્નરને મન પગમેશ્વરતત્વ એ ઢર્ક પારતૈન્ક તરવ નથી એને એની પ્રતીતિ હતી કે દેવતનું વિન્નિન નરપ ને માનવતર દેવતમા ગહેની અપૂર્ણતા વ્યાપ

કપાન પામે, એની નુગીઓ જનારે મુઢરે ત્વારે સાચુ માનવતા ખીને એને મન નિસર્ગનો પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ એવે માનવતાની પરિપૂર્ણતા માનવતા એ જ વિશ્વાસની છેત્રી પ્રજ્ઞા ભેઈ ગઈ એવુ મન ય વાગ્નરે પોતાના સંગીતનાટકમા દર્શાવુ છે

આજે પશ્ચિમમા સંગીતનાટકો નાટ્ય જાની અતિ ઉચ્ચ પ્રજ્ઞાએ પકડેયેના છે વાગ્નરે પ્રન્ટાવેની નાનાનના જગતનુ એ તુ જગતનાર્થ રીતે અટની નથી પરતુ તેની સામે જીવનને વેગ આપનાર બનેા અને માનવમા પ્રગળતી અભીપ્સાઓ એ મરના સૂચિત્રો ખડા રે છે આમ સંગીતનાટકો આજે પશ્ચિમમા પ્રેરણાદાયી ગણેા તરીકે રેખાવા છે

આપણી પામે શ્રી ગમણુનાન જેવા સંગીત-રસિ-લેખક અને નાટ્ય ર હાથ લા મુરોપમા સંગીતનાટકો જેટલા પ્રેરણાદાયી નીવડ્યા છે, તેવાની શક્યતા એમનાથી યાર એ આશા અને આમણા વધારે પડતી કેમ ગણાય?—એ રીતે “શક્તિ-હૃદય નો નાન પ્રયોગ એ સંગીતનાટ-રેમે નવા જ રૂપે મુજગતને મળે, એ છંદા માગ એનાની જ નહિ રહે

અમારો એકરાર

“અનાન, જામે નીસ ?”

આપ ગમણુનાન હ ?”

એ નુભ સારા શ્રી ગમણુનાનને અમે નાન ન્યો તેમને નામનાગની
ઝડીમા પણ “ગિરમ” ગ્વાનુ નાલુ એ નર્માનપત્ર પૂર પાનુ
તુ તેમા એની મનનગની દકીનત પ્રસિદ્ધ થઈ હતી શ્રી ગમણુનાનની
મજ્જાથી પોતાને પણ ગૌરવાન્વિત થયેના માનતા તમના માનભાઈએએ
તેમનો “નનપ્રવેશ” જાડે ગીતે ઉજા થો છે, અને ત પણ તમની હાજરીમા
અમે શ્રી ગમણુનાનને પૃથુ નનપ્રવેશોના ફાગી રહેના ગદના પ્રત્યે ખૂબ
અણુગમે દર્શાવનાર એરા તમારે માટે આ પ્રસંગ ગાથી અને ની ગીત
ગનના પામ્યો ?

શ્રી ગમણુનાનના ઉત્તર ઉપગથી દની નનુઓ અષ્ટ થઈ એ એ, કે
એ નખાણુ એમના નાચનામા પણ આ ય દત્ત મીનુ એ ૬ એ નાચીને
એમને પોતાને અતરત ક્ષાલ થયો તો ત્રીનુ એ, ૬ મજ્જુ પ્રસંગ
નાસ્તનમા નનપ્રવેશનો હતા જ નરિ, પરંતુ તનચિન મુ ન મનનાના જ દતા,
અને અહેવાન આપનાર ખાતરની તમજ તેને બાપના ત હા ઉભરે નાનુ
નતેસર નાન નરી મગી તેમને નાહી ગિથિમા મકથા હતા

અને નાનુ એ, ૩ એમને પચાસ રા પૂના થવાને તો ૧૦ થાગ
મહિનાની ના હતા

અમને નાચ, એમના નાના નતના પાના હમનતનીઓની બૂન
અમારે, મિત્રોએ ગામા ન નધારી ની ? એ પણ એ મિત્રત્ય જ ને ?

તથી શ્રી ગમણુનાન પ્રત્યે યાગ ત સહાનમૂનિ અને સમભાવ દગાનીને
અમે મે મિત્રો જના શ્રી ગમણુનાનનો પદસચા સભરિત ન હોય તેના
અથગે મનના, અને આ ખ્યાનની ચર્ચા ગી વાદ વાદ જાયત તત્ત્વોષ

૫૩૧ તો અમને વાગ્યું કે કેટલી- મીઠી મામનોમાં two's company, three's none બંને મત્ય હોર, ૫૩૨ આ દામમાં જે ગંગા નણુ બનાવુ મૂન વધારે બધ બેસતુ છે અને ૫૩૩ પાંચ મિત્રા મારા પગેધર તુલ્ય આ પચના ગમણનાને જેને “પ્રપચ” લ્યો હતો તેને અમે ખીજા મિત્રો સમક્ષ પાણુ મૂનાનુ ઉચિત ધાયું કશ પણુ અનચિત ન થાય, તેની અમને ખૂબ માગણ હતી આ રીતે તા ૧-૩-૪૨નું નીચનું નિમત્રણુ નીચના પામ્યુ

બાઈશી ગમણનાન વચતનાન દેસાર્જ આવના મે માસની બારમી તારીખે પચાસ વર્ષ પૂગા કર, એ દગમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યની અને એ દ્વારા ગુજરાતની એમણે જે મેંદા મરી છે તે જોતા એમના જીવનની આ અડધી સદી ગુજરાત માત્ર મૂનાન નીરડી ૮ એ હતી ન છે

મહાના ગુજરાતના જીવને એમણે જે રીત પોતાની આગની, સજીવન, મામાનિષ અને તેની નમ દ્વાગ પ્રગટ ન્યું છે તે રીતે તો એમનુ સર્જેતુ સાહિત્ય ગુજરાતની જીવનમગનાનિના પિકામનુ એક મદદરનુ અગ મન્યુ છે

સંગનિતા અને સૌજન્યના આના એ- બદ અમ્મી નડોદગનામી છે અને આપણા મિત્ર કે એ દિટિએ એમના એમરનમાં જન્મદિવસના પ્રસંગને કેરી રીતે જન્નવો તેનો નિર્ણય મારા એમના મિત્રોની એક ખાસ ખાનગી સમા માર્યની આત્મી તારીખ અને રવિવારે સનારે નન વાગે ઘોડદો- ૫૩ આવેના શ્રી અમાનાન પચાના મગનામાં નાખી છે, તે પ્રસંગે આપ જડો પધારશે એવી આગા કે ૧-૩-૪૨

‘માયા’

નિ આપના

ધો.દો.

પ્રાણુવાલ નાણુવટી

અ બાસાવ પડયા

નડોદગ

એમ. ડી. અવસાં

કિશનસિંહ ચાવડા

આ નિમત્રણુને મળેના સ્કારે તો અમને આનદ્યક્તિ મરી મૂક્યા ગમણનાના મિત્રોની બનતા જોડેને અમને વાગ્યું કે સાચે જ, અમે જે આ યુ છે તે યોગ્ય છે એમના પ્રત્યેનો પોતાનો સદ્ભાવ દર્શાવવા સર્વ કોઈ ધણા આતુર હતા તેમના જૂના મિત્ર અને મગમી શ્રી સત્યનન મુગ્ધજ એ મિત્રમિત્રના અધ્યક્ષ તના

સર્વથી પ્રથમ પ્રશ્ન શકનો આવ્યો, કે વનપ્રવેશના આદ્યજનોના પાકા વિરોધી અમણનાયનું આ જામનમાં શા કારણ છે ? શ્રી અમણનાય તરફથી આગતે દિવસે જ એક પત્ર અમને મળ્યો હતો, એ વીજ્ઞ થયું. એ પત્ર અમે પ્રમુખશ્રીના દાયમા મળ્યો. તે આ રહ્યો.

*Rajmahal Road,
Baroda 7-3 12*

My dear Kishanbhai,

I am grateful to you for the nice movement you have thought fit to start to give expression to your good feelings towards me particularly seeking for it the occasion of my imminent end of half a century of life. It is really good of you and other friends to think so kindly of me. But if you allow my feelings any scope in the matter, let me tell you that I really feel embarrassed, as I am conscious of the fact that my life my achievements and my status do not at all deserve any such importance.

Both in life and letters I have always felt that ordinary-ness and mediocrity are our qualities and I am no exception to the general rule. I have always ridiculed the idea of making the most of literary figures, and when doing so, I had never dreamt that I am likely to have my nemesis. I am really too ordinary to be treated so distinctively.

Again the whole world is out of joint. Will it be appropriate to make the occasion of my having finished fifty hum drum years a reason for celebration ?

This is no pose on my part. I honestly believe what I have written to you. And when I know that you have arranged to have distinguished persons towards whom I have always cherished feelings of reverence in this movement my embarrassment becomes doubly keen.

If you will please let me have a say in the matter I will request you to let this occasion pass by unnoticed and allow me to enjoy the kind feelings of all my friends and well wishers in the natural and ordinary way. My great fortune in this queer world is to have a large number of friends and well wishers and I request you to let me enjoy their good feelings with all quiet and thankfulness.

Yours Sincerely
RAMESH V. DESAI

આ સુદ-પત્ર શ્રી મન્ન-એ નાચી સભાના યોગે લખેલું છે. Well written and pleasant. આ તો સમાજની ઉજવણીને આનંદ ઉત્તેજન અપાવે.

એ-પણ વિરહ મન નગર અમે-ગમનના ના મિત્રોએ-ગમન થયો. એમની લાગણીને એમની બાંધનારો પૂર્ણપણે માન આપવો, એ એ મળે વસ્તુ લક્ષમાં રાખીને જ ઉસરતી પ્રત્યે વિગત જોવાની આ માય માટે સમિતિ નિમાર્ણ, મરી નિનાયા, અહીં પસંદ થયા આ સમિતિની વિચારણા હવે તેનીને નિવેલ.

બાઈશ્રી ગમનના નસતના દેસાઈ આપતા એ માસની માગી તારીમે પચાસ વર્ષ પૂરા કરે છે એમના જીવનની આ અહીં અગત્યના ગુજરાતી સાહિત્યની અને એ દ્વારા ગુજરાતની એમણે જે સેવા કરી છે તેની નદર નરી મૈત્રી અને સહભાવની અજનિરો એમના એમનામાં જન્મદિને સારી રીતે જિજ્ઞાસાનો નિર્ણય વડોલગામાં તા. ૮-૪-૪૦ ને રો. મહેતી મિત્રોની સભાએ થયો છે.

આ પ્રસંગે એમને એ-અભિનંદનપત્ર અપાવે. ગાનુ સભાએ દર્શાવે છે આ પ્રયોગે વિભાગમાં નડેલી નાખનામાં આ યોગે વડોલામાં શ્રી ગમનના દેસાઈના જીવન અને સર્વોપરી વિશે જુની જુની દૃષ્ટિએ વખાણના રેખો અને દર્શાવે આ વિભાગના નવજગતની અર્થના અભાવે થયે.

આ ગનેભાઈ આપને રહે તે વિભાગ માટે એક લેખ અથવા કાન્ય લખી મોકલી આપ આ કાર્યમાં અમને સહકાર આપશે એવી આશા ગાળીએ છીએ. આપનું લખાણ મોકામાં મોકા એપ્રિલની પછી તારીખ મુધીમાં અમને અર્દી મળી જાય તો જ અથ અવેળાએ પ્રગટ થઈ જાય એટલે આપ આપનું લખાણ વેળામય મોકાનગો એવો અભાગે આપણે પણ આપ નીકાળો એવી આશા છે

૨૦-૩-૧૮

-આપનો

સાધના પ્રેસ
ગાંધીનગર વડોદરા

કિશનચંદ્ર વાવડા
મ. શ્રી. શ્રી ૨ વ. દે. મ. સ. સમિતિ

અમર દ્રોષી હતો, પરંતુ ઉત્સાહ અદ્ભુત હતો, ને અદ્ભુત ઉત્સાહી હતો. વેપકમિતીને અથગ્રામની યોજનાની જાણ કરતા તરત વેપા આવના માળા ધણી વેળાસર મળ્યા પરંતુ કેટલાક “અનિર્વાર્ય નાણા” કે “સત્તેગો”ને કીધે દીકરીકે મોકા પણ થયા ગત થોડી, ને વેપા જાત્રા, પણ થોડી ગતતા બદાને વેપા છોડે એ બીજા

અથનુ કાય કાય ધરનામાં આવ્યું તો ૨૭ મેના પ્રાત્ર નાગે જાણે માગ પાળ્યા પછા હોય તેમ પુરવેગે મામની દોટ મન્ની પડી પરિણામ આપની સમજા આ ગ્યું

પરંતુ આ સમારભનુ એ એક જ અગ નહોતું અથનુ સમર્પણ કરનાનો પણ સમારભન હોય ને!—મૌજી આ પછુ અનિર્વાર્ય ? એ પ્રસંગ માટે મિત્રોને મળવા નીચે પ્રમાણે સંબોધ્યા

શ્રી ૨ વ. દે. મ. સ. સમિતિ
સાધના પ્રેસ, રાવપુરા,
વડો સ તા ૨-૫-૪૨

ભાઈશ્રી રમણનાન વસતનાન દેસાઈ આ માસની બાગમી તારીખે પચાસ વર્ષ પૂર્ણ છે. એ દરમિયાન ગુજરાતની અને વિગેષત ગુજરાતી સાહિત્યની એમણે જે મેના કરી છે તેના સહૃદય આગ-ઉપે કેટલાક મિત્રોએ એમના એનાનમમાં જન્મદિનનો સમાજ જન્મવાનું નક્કી કર્યું છે

આ પ્રસંગે મેંની ૧૧ મી તારીખ અને જનિનાં સાહે મિત્રોનું એક મહાભોજન યોજવાનું તથા એમને એક અભિનંદનત્રય અર્પણ કરવાનું સમાજીય સમિતિએ ઇલાન્યુ છે

આપ આ સમાજીય જોડાણો તો સમિતિને આનંદ થશે

આ પ્રસંગના ખર્ચને બજે પ્રતિનિમત્રણ ૩૦ ૭૫ થી ઓછી નહિ એટલી રકમ નવાજમરૂપે સ્વીકારવાનું આપુ છે, જેમા

(૧) ભોજનખર્ચ, અને

(૨) અભિનંદનત્રયની એક બેનકનો સમાવેશ થાત છે

આ ઉપરાંત આમત્રિતોના પત્ની તથા મોટા વાંની વયથી નીચેના નહિ એવા પુત્રપુત્રીઓ માટે ભોજન-સમારંભ પૂરતા પ્રતિનિમત્રણ રૂપિયા બેના લગભગની વ્યયથા પણ ગણવામા આવી છે આ રકમમા અભિ નંદનત્રયની બેનકનો સમાવેશ થતો નથી

આ આમ નણના સ્વીકારરૂપે આપ નીચેના કોઈ પણ રકમે તા. ૧૦મી મુધીમા આપની રકમ મોટી જણાવશે તો અનૂજી થશે

સમારંભની વ્યયથા દેક સમયમા કરવાની દોઈ એ તારીખ પડીથી આવેથી માગાગીઓને સ્વીકારવાનું મુસ્કેન બનશે

ધિ આપના

કિશનસિંહ આચડા
મંત્રી

અંબાલાલ પંડ્યા
પ્રમુખ

અને આવી રીતે બાકે આપણે આ સમાજીય એકા થયા છીએ

કાઈ કદાચ પૂછે કે આ મધુ કમ, કોણે અને શા માટે મ્યુ, તો એના ઉત્તરમા આ એકગર

વડોતરા

તા ૧૧-૫-૪૦

કિશનસિંહ આચડા
અધેશનાથ ગોતમ

શ્રી રમણુલાલ વસંતલાલ દેસાઈનાં પુસ્તકો [પ્રગટ થયાની સાલ પ્રમાણે]

દેખાચિત્રો

	પહેલી આવૃત્તિ	બીજી આવૃત્તિ	ત્રીજી આવૃત્તિ	ચોથી આવૃત્તિ
૧ મહારાણા પ્રનાય	૧૯૧૯	૧૯૨૨		
૨ પાવાગઢ	૧૯૨૦	૧૯૨૨		
૩ નાના ફડનવીસ	૧૯૨૨			
૪ તેજચિત્રો	૧૯૪૦			

નાટકો

૧ સંયુક્તા	૧૯૨૩	૧૯૩૪		
૨ શંકિનહૃદય	૧૯૨૫	...	૧૯૩૪	
૩ પરી અને રાજકુમાર તથા બીજી પાંચ નાટિકાઓ	૧૯૩૮			
૪ અંજની	૧૯૩૮	૧૯૩૯		
૫ આમમેવા (નાટિકા)	૧૯૪૧			

ભાષાંતરો

૧ સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ	૧૯૨૮
૨ મારું જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર	૧૯૪૦

નવસકથાઓ

૧	જયત	૧૯૪૫	૧૯૨૭	૧૯૨૫	
૨	ગિરોડ	૧૯૪૭	૧૯૨૪	૧૯૩૧	
૩	શાંતિ	૧૯૪૮	૧૯૩૪	૧૯૩૫	૧૯૨૬
૪	હૃદયનાથ	૧૯૨૦	૧૯૨૩	૧૯૩૮	
૫	એકધ્વજ	૧૯૩૧	૧૯૩૩	૧૯૩૭	
	દિવ્યઅક્ષ	૧૯૨૭	૧૯૨૩	૧૯૨૭	
૭	પૂર્ણિમા	૧૯૩૭	૧૯૩૨	૧૯૨૭	
૮	મનર્ગ	૧૯૩૨	૧૯૨૬		
૯	આમનદમી-૧	૧૯૩૩	૧૯૨૪	૧૯૨૭	
૧૦	પતનાનસા	૧૯૨૪	૧૯૩૬		
૧૧	આમનદમી-૨	૧૯૩૪	૧૯૨૪	૧૯૨૭	
૧૨	ભારેતો અગ્નિ	૧૯૨૫	૧૯૩૭		
૧૩	આમનદમી-૩	૧૯૩૫	૧૯૩૫	૧૯૨૮	
૧૪	આમનદમી-૪	૧૯૩૭	૧૯૨૭	૧૯૪૧	
૧૫	ગંગા	૧૯૩૮			
૧૬	શિતિમ-પ્રનાથ	૧૯૩૮			
૧૭	ગોબના	૧૯૨૬	૧૯૩૬		
૧૮	હૃદયનિમૂલિ	૧૯૪૦	૧૯૪૦		
૧૯	શિતિમ-ઉત્તમથ	૧૯૪૧			
૨૦	પાતનાર	૧૯૪૧	૧૯૪૨		

નવસિકાઓ

૧	મી-૧	૧૯૨૪	૧૯૨૦
૨	૪-૨૧	૧૯૩૪	
૩	સર્વિદ્યુ	૧૯૪૨	

કવિતા

૧	નિલાગ્નિ	૧૯૨૫
---	----------	------

શ્રી ર. વ. દેસાઈના જીવન-લેખન ઉપરના લેખો

અંથ અને અંથકાર પુ ૧૫-અનન્યગિ	અ હીંગલાલ પારેખ
કેટલાંક વિવેચનો-જ્યતથી પૂર્ણિમા	}
નવાં વિવેચનો-(૧) ગુજરાતી નવનકથા	
(૨) ગુજરાતી નવનકથા- પ્રગતિની દૃષ્ટિએ	
કેટલીનાં પુષ્પો-ગુજરાતી નવન-થાસાન્તિયનો એક પ્રશ્ન	પ્રા નવલરામ જ. ત્રિવેદી

સાહિત્યવિમર્ષ-(૧) શિગી, (૨) એક્યક્ષ
(૩) દ્વિચક્ષુ (૪) જયંત (૫) કોઁના
ને પૂર્ણિમા (૬) હૃદયનાથ
અર્ધાચીન કાવ્યમાહિત્યનાં ચહેલો-
મૂઝનણ (નિદાગિના)

પ્રા સમનારાયણ પાઠક

વિવેચનમુક્તર-યુગભર્તિ સાર્તા-૧૨ શ્રી વિદ્યનાથ મ. ભટ્ટ
 જ્યુઈ અને કેતકી-(૧) મોહનજી (૨) હૃદયનાથ પ્રા વિજયરાય વૈદ્ય
 સાહિત્યપ્રાને-મણનાન દેસાઈ પ્રા મંદરલાલ શાસ્ત્રી
 Gujarat and Its Literature- શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી
 મણનાન દેસાઈ, પૃ ૩૪-૫૬

ગુજરાતી સાહિત્ય: તેનું મનન અને શ્રી ગાયત્રી પ્રભાકર
વિવેચન-ગુજરાતી નવન થા ૨૫૫

ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી

૧૯૩૩-૩૪ મામનદેખી બા. ૧, મસગી શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ

૧૯૩૪   આરબ્દી ભા. ૮, ૫૫- શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દયે
લાલસા, હામપત્ર

- ૧૯૩૫ નિદાન્તિકા, પંચમ, બારેસો પ્રા. નવલરામ ત્રિવેદી
અગ્નિ.
- ગંઢિત હૃદય ને સંયુક્તા,
અવનદષ્ટા અને દિવ્યચક્ષુ } પ્રા. અનંતરાય રાવળ
- ૧૯૩૭ આમલકમી બા. ૪
- ૧૯૩૮ જીવન અને સાહિત્ય બા. ૨, પ્રા. મંજુલાલ મજમુદાર
કગ, સિતિંગ
- ૧૯૩૯ ગોબના, અંગની પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ અને
પ્રા. વ્રજરાય દેસાઈ
- ૧૯૪૦ હૃદયનાથ પ્રા. રવિશંકર જોષી
- પ્રસ્થાન (૧૯૯૨) રમણલાલ દેસાઈની નવલ શ્રી રમણિક મણિલાલ
કથાઓ-ગિડતી નગરે, વૈશા-
ખથી આમો પૃ. ૧૨-૧૩૧ દેસાઈ
- કૌમુદી વર્ષ ૨૦૦ (૧૯૮૨)
રંગભૂમિનું શિષ્ટ નાટક: સંદિન હૃદય શ્રી મનુભાઈ કલ્યાણજી
દેસાઈ
- ગંઢિત હૃદયના આસકો શ્રી મુનિકુમાર ભટ્ટ
- વર્ષ ૪૫ (૧૯૮૪) શિરોપ
- દિવ્યચક્ષુ-અભિનવ દષ્ટિએ શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા
- મુદ્રિતપ્રકાશ (૧૯૩૪ ડિગેંબર) રમણલાલ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ વેણી-
દેસાઈની નવલકથાઓ લાલ બક્ષી
- ગુણમુન્દરી (૧૯૩૪ નવેંબર અને પંચ) શ્રી શાંતિલાલ તોલાટ
રમણલાલનાં સ્ત્રીપાત્રો
- ગેખા (૧૯૪૦)-બારેસો અગ્નિ શ્રી અનંતરાય મ. રાવળ
- સ્રીજીવન-અસિનંદન અંક શ્રી મનુભાઈ જોશી

શ્રી રમણુલાલ વસંતલાલ દેસાઈના મુખ્ય જીવનપ્રસંગો

જન્મ શિનોઆ ૧૦ મે ૧૮૯૨

લગ્ન સને ૧૯૧૨

—પ્રિયીયમ તથા ઈશ્વરમા એક એકના ગણિતમા નાપાસ-ગણિતની મલામુલકેની

બી.એ. સને ૧૯૧૮-છગિનગ ઓનસ

કોનેજમા પ્રથમ આવનાથી ફેરો નિમાયા

એમ.એ. સને ૧૯૧૯

શિક્ષક સાથે દાઈમિતમા સને ૧૯૧૯

પટોદરા ગાંધીની નોકરી નવેમ્બર ૧૯૧૯થી

—ગરબાતનો પગાર રૂ ૧૦

—માગરોગ, મ ના, સિદ્ધપુર, સિદ્ધપુર, નરસારી વગેરે ગ્યજે મુદ્દા ખાતાની નાની-સચમા દિવાન મેગી, આપાગલ્લોગખાતામા તથા મદનારી અધિનારી તરીકે

—દાન પ્રનાગન અમનદાર

ગાંધીની નોકરીને અંગ ખામ મહત્ત્વનાં ગણાય તેવાં માર્ગ-જનિક કામે —

(ક) સિદ્ધપુરમા નેનાનગન

(ગ) દરિય-લેન

(ગ) નરસારીમા પચાવન સખાન-ગેની સરનામાથી ‘મામ નંબી’ ના ગાગ બાગ ન્યાતા

(ચ) પેનામા મુનના મખો

—ગાજ્યની નોકરીને અગે ઠનન્તામા આન્ડામાલ્લનો અભ્યાસ
જનનામા રૂન દામજીન કોન્ડરન્સ માટે વડોદરાના એક પ્રતિનિધિ
તરીકે

—ગજરતની ઉપાધિ-ચાફ રૌધ્ય

પત્નીનું મૃત્યુ સને ૧૯૨૭

“સંયુક્તા” નાટક બજવાયુ-સને ૧૯૨૫

“શંકિતહૃદય” નાટક બજવાયુ-સને ૧૯૨૫

“હુગ” પ્રથમ નનન-ચા સને ૧૯૨૪-૨૫

“દિવ્યચક્ર” માટે રા બ હ દા ઝાટાનાળા પાગિતોનિ-

નવલકથાઓ માટે ગુજરાતગમ મુનર્ણ્યક્ર

શ્રી સયાજીગવ વ્યાખ્યાન માળાને અગે “નર્માન ગુજરાતી સાહિત્ય
-તેના વનર્ણો”નું વ્યાખ્યાન તા ૫-૩-૩૪

યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાન માળામાં ઠકર વ્યાખ્યાનો સને ૧૯૪૦

પુસ્તકાલય, વ્યાયામ તથા યુવક પરિપદો સાથે સંબંધ જેને
અગે પૂના, મુબઈ, સુરત, અમદાવાદ, ભરૂચ, ભાવનગર નગર
અગેઓ વ્યાખ્યાન-૫૨ પગ

પ્રમુખ ગગભૂમિપગિદ

, મુબઈ નાગગમળ સને ૧૯૩૩

, પ્રગતિશીન સાહિત્યમળ સને ૧૯૩૭

, મુરિનમ ઢનિસમેન સને ૧૯૩૫

, વડોદરા સાહિત્ય સભા સને ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૦

BHAVAN'S LIBRARY

This book should be returned within a fortnight from the date
ist marked below:

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
29 DEC 1959			
7 JAN 1960			
7 JAN 1969			
3 MAR 1969			
20 JUN 1971			
5 AUG 1972			
24 J 91-72			
20 NOV 1991			
3 AUG 1994			